

Beleidskader

DuurzaamDoor 2021-2024

Leren en Sociale Innovatie voor Transitie

Jong Leren Eten 2021 – 2024

Een gezonde en duurzame voedselkeuze

De illustraties op de voorkant van dit beleidskader:

Tekening kennis lemniscaat van programma DuurzaamDoor

Openingspagina van website www.jonglereneten.nl

Dit beleidskader is gekoppeld aan een brief aan de Tweede Kamer d.d. februari 2021. Met deze brief informeert de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit de Kamer over de voortgang en resultaten van beide beleidsprogramma's en geeft tevens aan hoe in de periode 2021-2024 invulling wordt gegeven aan de verdere ontwikkeling van zowel DuurzaamDoor als Jong Leren Eten.

Deze brief is ook de invulling van de toezegging om de Kamer over deze programma's te informeren (TK nr. 35 300 XIV nr. 72, dd. 6 februari 2020). Het is tevens is de terugkoppeling zoals die bij aanvang deze programma's is afgesproken.

Voor het programma Jong Leren Eten (JLE) betreft dit een Kamerbrief (TK 31 532 nr. 169, dd. 30 september 2016) en een voortgangsbrief (TK 31 532 nr. 235, dd. 13 december 2019).

Voor het programma DuurzaamDoor (DD) betreft dit een Kamerbrief met beleidskader (TK 30196 nr. 552, dd. 7 juli 2017).

Over voortgang van beide programma's is eerder gerapporteerd in verzamelbrieven over voedselbeleid (d.d. 27 maart 2018 TK nr. 31 532 nr. 191 en dd. 16 april 2018 TK 31 532 nr. 193) en bij beantwoording van vragen bij de LNV begroting 2020 (dd. 22 juni 2020 TK 35 470 XiV, nr. 6).

INHOUDSOPGAVE

Blz.

0. VOORWOORD EN LEESWIJZER	5
1. MANAGEMENT SAMENVATTING	7
2. ALGEMENE INLEIDING EN CONTEXT	16
2.1 MAATSCHAPPELIJKE OPGAVEN EN BELEIDSOPGAVEN	16
2.2 ONTWIKKELINGEN ROND DUURZAAMHEIDSONDERWIJS	20
2.3 DUURZAAMHEID, LEREN, SOCIALE INNOVATIE EN GOVERNANCE	22
2.4 DE BIJDRAGE VAN DUURZAAMDOOR EN JONG LEREN ETEN	29
3. TOELICHTING PROGRAMMA DUURZAAMDOOR	33
3.1 INLEIDING	33
3.2 MAATSCHAPPELIJKE EN BELEIDSMATIGE ONTWIKKELINGEN	33
3.3 OPZET VAN HET PROGRAMMA DUURZAAMDOOR	35
3.3.0 FILOSOFIE ACHTER HET PROGRAMMA	35
3.3.1 STRATEGIE	36
3.3.2 NIEUWE CONCEPTEN EN MODELLEN OM UIT TE ZOEKEN	48
3.3.3 DE STRUCTUUR VAN HET PROGRAMMA	48
3.3.4 DE GOVERNANCE VAN HET PROGRAMMA	53
3.4 RESULTATEN EN LEERPUNTEN	55
3.5 UITWERKING 2021 – 2024	59
3.6 UITWERKING THEMATISCHE PARTICIPATIETAFELS: RESULTATEN, ONTWIKKELINGEN, PERSPECTIEVEN, TOEKOMST	62
3.6.0 PARTICIPATIETAFEL CIRCULAIRE ECONOMIE	62
3.6.1 PARTICIPATIETAFEL WATER NAAR PARTICIPATIETAFEL KLIMAATADAPTATIE	65
3.6.2 PARTICIPATIETAFEL VOEDSEL	67
3.6.3 PARTICIPATIETAFEL BIODIVERSITEIT: NATUUR INCLUSIEF	69
3.6.4 PARTICIPATIETAFEL ENERGIE EN KLIMAAT	73
3.7 PARTICIPATIETAFELS REGIONALE NETWERKEN + OMGEVINGSWET: ONDERSTEUNING REGIONALE TRANSITIE WERKPLAATSEN	75
3.8 KENNISMANAGEMENT EN KENNISINFRASTRUCTUUR	79
3.8.0 VERSPREIDEN, DOORGEVEN, OPSCHALEN. STILSTAAN OM VOORUIT TE KUNNEN	79
3.8.1 KENNIS(INFRA)STRUCTUUR	82
3.9 DUURZAAM ONDERWIJS ALS BIJZONDERE DOORSNIJDENDE OPGAVE: DE COÖPERATIE LEREN VOOR MORGEN	83
3.10 VORMGEVEN ORGANISATIE DUURZAAMDOOR	88
3.10.0 ORGANISATIE DUURZAAMDOOR	88
3.10.1 EEN BREDE STUURGROEP	88
3.10.2 EEN BREDE VOORBEREIDINGSGROEP	89
3.10.3 ROLLEN EN TAKEN VOOR 'PARTICIPATIETAFELS' EN ANDERE PROGRAMMADELEN	90
3.10.4 EEN VERBREED PROGRAMMA TEAM	93
3.10.5 VERANTWOORDING DUURZAAMDOOR	94
4. TOELICHTING PROGRAMMA JONG LEREN ETEN	95
4.1 INLEIDING	95
4.2 MAATSCHAPPELIJKE EN BELEIDSMATIGE ONTWIKKELINGEN	97
4.3 OPZET JONG LEREN ETEN	99
4.4 RESULTATEN EN LEERPUNTEN	101
4.5 VERVOLG IN 2021 – 2024	104

4.6 ORGANISATIE JONG LEREN ETEN	107
6 BEGROTING DUURZAAMDOOR EN JONG LEREN ETEN	109
BIJLAGE 1: GESCHIEDENIS PROGRAMMA'S NME, LVDO EN DD	111
BIJLAGE 2: INSPIRERENDE MODELLEN EN ONTWIKKELINGEN.....	113
BIJLAGE 2.1.....	113
BIJLAGE 2.2.....	116
BIJLAGE 2.3.....	119
BIJLAGE 2.4.....	121
BIJLAGE 2.5.....	123
ANNEX 1: VERWIJZING NAAR EVALUATIERAPPORTEN	125
ANNEX 2: LITERATUURLIJST EN AFKORTINGEN	126

0. Voorwoord en leeswijzer.

Voor u ligt een beleidskader voor de programma's DuurzaamDoor (DD) en Jong Leren Eten (JLE).

Dit document is bedoeld om richting te geven aan de verder ontwikkeling van beide programma's in de periode 2021-2024. Tevens bevat dit document een samenvatting van de resultaten van de afgelopen 4-jarige periode, de evaluaties over het programma en onderdelen, de lessen die daaruit te trekken zijn en hoe DuurzaamDoor en Jong Leren Eten in de volgende periode vorm krijgen.

Al tijdens de looptijd van de periode 2017-2020 is besloten dat deze kennis- en innovatieprogramma's worden voortgezet om maatschappelijke en beleidsmatige ontwikkeling verder te stimuleren. De kennis- en gedragsaspecten die specifiek zijn voor DD en JLE zijn immers ook – of juist – in de komende jaren van transitie relevant.

De beleidsrelevantie van de programma's DD en JLE is dat ze inzicht geven in de complexe wereld waarin we leven en waarin transities naar duurzaamheid steeds urgenter worden. Duurzaamheid in de brede zin van o.a. duurzame voedselsystemen, klimaatadaptatie, energietransitie, robuuste biodiversiteit, circulaire economie. De huidige Coronacrisis laat nog eens de onderlinge verbanden en afhankelijkheden zien. Duurzaamheidsvraagstukken die dus steeds meer verweven zijn en om een integrale oplossing vragen, die alleen op te lossen zijn met betrokkenheid van veel verschillende stakeholders, die actie vragen op alle schaalniveaus van lokaal tot mondiaal, van individu tot organisaties tot samenleving. Waar geen blauwdrukken voor bestaan, en waarvoor een 'al lerende en al doende' benadering passend is. Daarin zijn DD en JLE, naast allerlei inhoudelijke beleidsprogramma en kennis- c.q. onderzoeksprogramma's, door hun focus op 'leren en innoveren' en 'sociale innovatie' een unieke toevoeging. Voor JLE geldt bovendien dat duurzaamheid ook nadrukkelijk verbonden is aan gezondheid. Veel mensen hebben een leefstijl en gedrag die leiden tot gezondheidsproblemen als obesitas, hart- en vaatziekten en diabetes. Dat begint al bij kinderen en jongeren die niet voldoende groenten en fruit eten, steeds minder weten waar eten vandaan komt, en wat een gezonde en duurzame keuze is.

De afgelopen jaren hebben beide programma's vele projecten geïnitieerd, partijen gemobiliseerd in gezamenlijke actie en klinkende resultaten behaald. De evaluaties zijn daar positief over. Er zijn ook leerpunten. Bijvoorbeeld een sterkere verbondenheid met regionale processen, urgentie van klimaatadaptatie, het beter doorgeven van de pilots en projecten naar een hoger abstractieniveau en modellering. De evaluaties geven ook aan dat het werk is nog lang niet klaar is en een voortzetting wenselijk is. Voor het beleid, en voor de partijen die betrokken zijn. Borging op lange termijn is voor 'impuls programma's' altijd een doel, maar daar moet nog verder aan gewerkt worden.

Samen en apart.

Kenmerkend voor beide programma's is dat zij zijn ingericht als 'kennis- en innovatieprogramma' en focus hebben op 'leren en innoveren'. DD in de brede context van duurzame ontwikkeling en de Sustainable Development Goals; JLE in de ambitie voor 'gezonde en duurzame voedselkeuze'. Het gaat om bewustwording, inzicht en competenties verwerven, kennis opdoen, uitwisselen, delen, opschalen en omzetten in handelingsperspectief.

Dat betekent dat deze programma's niet louter een 'instrumenteel' karakter hebben, maar 'emancipatoir' van opzet zijn, gericht op de leerbehoeften van partijen, individuen, organisaties, bedrijven, overheden en samenwerkingen tussen deze partijen. De educatieve benaderingen van DD en JLE geven ook aan dat het – bijvoorbeeld via de rol van het onderwijs – om investeringen in de vermogens van individuen en organisaties gaat, in de toekomst en in het hier en nu.

De ratio om DD en JLE beleidsmatig gezamenlijk te programmeren heeft een pragmatische reden, omdat het beiden programma's zijn die uitgaan van een aantal principes:

- **Netwerksturing en multistakeholder aanpak.** De vraagstukken kunnen niet alleen door de overheid worden opgelost, maar vragen om een samenspel van stakeholders. Het gaat om creëren van vitale, innovatieve coalities.
- **Meerschalligheid.** De vraagstukken kennen zowel een nationale aanpak als ook veel decentrale activiteit op lokaal/regionaal niveau waarbij ook andere overheden betrokken zijn.
- **Lerende aanpak.** In complexe (maatschappelijke) innovaties, gedragsverandering, duurzaamheidsvraagstukken zijn blauwdrukken niet voorhanden, maar moeten vooral in het proces zelf tot stand komen.
- **Onderwijs inzet.** 'De jeugd heeft de toekomst, jong geleerd, oud gedaan, betrek scholen'. Makkelijker gezegd dan gedaan en bovendien heeft onderwijs zijn eigen dynamiek en behoeften. Op dit vlak heeft DD/JLE brede (onderwijs)netwerken en ervaring hoe dit strategisch, passend en zorgvuldig kan.

Vanuit de synergie tussen JLE en DD kan gebruik worden gemaakt van (onderwijs) netwerken, bestaande en nieuwe samenwerkingen met decentrale overheden, kennisinstellingen en maatschappelijke partijen. Daarom is voor beiden programma's een programma management bij de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) ingericht, waarin ook andere partijen participeren.

Hoeveel overeenkomsten ook, de programma's JLE en DD verschillen ook.

JLE heeft een duidelijker afgebakend onderwerp en doel: kinderen en jongeren leren hoe zij een gezonde en duurzame voedselkeuze kunnen maken; waar voedsel vandaan komt, hoe dat geproduceerd wordt, wat de waarde(n) van voedsel is en kunnen zelf voedselvaardigheden opdoen in praktische zin. Het richt zich op de leeftijdscategorie 0-18 jaar in verband van kinderopvang en onderwijs.

In deze context heeft JLE niet alleen een 'lat-relatie' met DuurzaamDoor, maar vanaf het begin in 2017 ook een bijzondere samenwerking met het programma Gezonde School van het ministerie VWS, waarin naast LNV ook de ministeries OCW en SZW participeren.

DD heeft een veel bredere scope op duurzaamheidsvraagstukken en sociale innovatie, op leren en innoveren in multistakeholder coalities. Hoewel ook onderwijs via de gelieerde 'coöperatie Leren voor Morgen' onderdeel van het programma DD is, vinden veel van de activiteiten in een andere leersituatie en onder een ander soort governance plaats.

Daarom zal in dit beleidskader een algemeen deel de maatschappelijke en beleidscontext beschrijven, maar zullen beide programma's ook deels afzonderlijk beschreven worden

Leeswijzer

In dit beleidskader treft u achtereenvolgens:

- Management samenvattingen van kaders DD en JLE
- Algemene inleiding en context
- Toelichting op programma DuurzaamDoor, waarin ook analyse van actuele ontwikkelingen, opbrengsten huidige programma's en leerpunten uit evaluaties.
- Idem voor programma Jong Leren Eten.
- Begroting voor beide programma's

Bijlagen waarin:

- o Toelichtingen op onderdelen van de beleidskaders
- o Rapportage van de opbrengsten en resultaten en financiële verantwoording
- o Proces evaluaties van programma DD en JLE door externe bureaus
- o Overzicht van additionele (deel)onderzoeken en rapporten.

1. Management samenvatting

Context

Nederland heeft te maken met (mondiale) duurzaamheidsopgaven. Complexe transitie-opgaven die in toenemende mate steeds meer interfereren en samenvallen (integraliteit) en vragen om nieuwe meer duurzame aanpakken dan slechts verbetering van bestaande situaties. Corona heeft gezorgd voor meer urgentie, ook in bijv. voedselsystemen, circulaire economie en klimaatverandering, omdat nu de relatie met gezondheid duidelijk maakt hoe verweven de opgaven zijn.

DuurzaamDoor en Jong Leren Eten als kennis- en innovatieprogramma's

De programma's DD en JLE zijn kennis- en innovatieprogramma's voor sociale innovatie, die tot doel hebben maatschappelijke initiatieven verder te brengen en gezamenlijk leren te versterken. Daarmee kunnen zij helpen om doorbraken te realiseren. De focus ligt op 'leren en innoveren'.

DD doet dat in de brede context van duurzame ontwikkeling en de Sustainable Development Goals, JLE in de ambitie voor 'gezonde en duurzame voedselkeuze'. De programma's organiseren samenhang tussen landelijke, regionale en lokale initiatieven via netwerken en sociaal instrumentarium en bieden gelegenheid om te leren van elkaars kennis en ervaring. Simpele oplossingen lijken er niet te zijn, transities ontvouwen zich, de inzet van veel stakeholders is noodzakelijk en nieuwe kennis en inzichten zijn daarbij cruciaal om alle partijen samen in een 'lerende en innoverende' modus te krijgen.

Impact Covid-19

De sluiting van scholen en het beperken van fysieke bijeenkomsten, als gevolg van Covid-19, zijn niet bevorderlijk voor kennisprogramma's die het moeten hebben van ontmoeting en samenwerking in de fysieke ruimte. Niettemin hebben de vele partijen gezocht naar creatieve oplossingen. Zo zijn bijvoorbeeld schooltuinen verplaatst naar balkons, achtertuinen en vensterbanken en zijn kookchallenges in de thuissituatie in plaats van kooklessen op school georganiseerd. Veel educatief materiaal is in korte tijd gedigitaliseerd, symposia en studiedagen zijn virtueel vormgegeven en trainingen gehouden waarbij cursisten materiaal thuisgestuurd kregen en online instructies kregen. Hierdoor zijn de programma's JLE en DD en onderliggende projecten toch voor de volle vier jaar uitgevoerd met weinig tot geen vertraging.

Beleidshistorie

Het programma 'DuurzaamDoor, Sociale Innovatie voor een groene economie; duurzaam verder met waarde(n)volle coöperatie' bestaat sinds 2012. Dit programma bouwt voort op een traditie van meerdere programmaperiodes rond de thema's Natuur- en Milieu-educatie en Leren voor Duurzame Ontwikkeling. In 2017 werd gewerkt vanuit een beleidskader dat de basis was voor uiteenlopende innovatieve en educatieve activiteiten voor vijf thema's met grote maatschappelijke transitie opgaven, te weten biodiversiteit, energie, water, circulaire economie en voedsel. Tevens werd gewerkt aan doorsnijdende thema's als Regionale duurzaamheidsnetwerken, Omgevingswet en voor specifieke onderwijsopgaven werd de coöperatie Leren voor Morgen opgericht.

Het programma JLE is gestart vanuit de Voedselagenda van LNV. In het genoemde beleidskader 2017-2020 vormt het ook een specifieke uitwerking van het thema gezonde en duurzame voeding. Voor JLE was dit de eerste uitvoeringsperiode. JLE zet in op een specifieke aanpak voor jongeren in de leeftijd 0-18 met als doel kinderen al jong te leren over de herkomst en waarde van voedsel en de keuze voor gezonde en duurzame voeding.

Leren en innoveren centraal

'Sociale innovatie' houdt voor JLE en DD in dat veranderingen niet alleen over technologie gaan, maar vooral ook om bewustwording, kennis en inzet van (jonge) mensen. Door de synergie tussen DD en JLE kan gebruik gemaakt worden van elkaars (onderwijs)netwerken. Het programma management is ook gecombineerd en ingericht bij de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO). DD en JLE krijgen steeds meer inhoudelijke raakvlakken. Domeinen als voedselsystemen, gezondheid, biodiversiteit, klimaat en circulaire economie zijn steeds meer verweven. De huidige Covid-19 crisis laat nog eens de onderlinge verbanden en afhankelijkheden zien tussen deze thema's.

Vanuit de programma's DD en JLE wordt gezocht naar de 'kiemen van verandering', naar kansen voor bewustwording en kennisontwikkeling en worden allianties van partijen gesmeed, zowel bij overheden, bedrijven als onderwijs en maatschappelijke organisaties. Het resultaat zijn veel mooie initiatieven in de maatschappij.

Daarbij is 'lerend organiseren' nodig. Actoren (de 6 O's: overheid -> rijksOverheid, Overheid: decentraal -> provincies, gemeenten en waterschappen, Ondernemers, Onderwijs, Onderzoek en 'Onderop (burger)organisaties', maatschappelijke organisaties).

Leerprocessen kunnen gericht zijn op individueel leren, persoonlijke ontwikkeling of competentieverwerving, maar ook meer groepsgewijs (organisatie-leren, groepsdynamiek) of tussen actoren van verschillende aard (multi-stakeholder groepen): sociaal leren, bijvoorbeeld in een Community of Practice, waar verschillende stakeholders betrokken zijn om hun kennis en perspectieven te delen. DD ontsluit dergelijke instrumenten en adviseert over de beste 'leervorm' voor een bepaalde situatie.

Voor het delen van kennis en het uitwisselen van inzichten in en tussen partijen in bepaalde 'ketens' is de 'Community of Practice' een vorm waar DD goede expertise heeft opgedaan in de praktijk en daarbij het instrument ook verder ontwikkeld heeft.

Vervolg nodig

De maatschappelijke transities zijn nog niet voltooid, veranderingen zijn nog beperkt geborgd. Om die redenen is het goed om DD en JLE voort te zetten in de komende jaren 2021-2024, ook als 'voorwaardenscheppende' programma's voor andere kennis en beleidsprogramma's.

Samen en apart

Voordat de programma's apart inhoudelijk gepresenteerd worden eerst nog de principes waarvan zowel DD als JLE uitgaan. Deze principes staan ook aan de basis van de programma's in de periode 2021-2024:

- **Netwerksturing en multistakeholder aanpak.** De vraagstukken kunnen niet alleen door de overheid worden opgelost, maar vragen om een samenspel van stakeholders. Het gaat om creëren van vitale coalities.
- **Meerschalligheid.** De vraagstukken kennen zowel een nationale aanpak als ook veel decentrale activiteit op lokaal/regionaal niveau waarbij ook andere overheden betrokken zijn.
- **Lerende aanpak.** In complexe (maatschappelijke) innovaties, gedragsverandering, duurzaamheidsvraagstukken zijn blauwdrukken niet voorhanden, maar moeten ook in het proces zelf tot stand komen.
- **Onderwijs inzet.** De jeugd heeft de toekomst, jong geleerd, oud gedaan, betrek scholen. Makkelijker gezegd dan gedaan en bovendien heeft onderwijs zijn eigen dynamiek en behoeften. Op dit vlak heeft DD/JLE brede netwerken en ervaringen hoe dit passend en zorgvuldig kan.

In het vervolg van deze samenvatting staat per programma een overzicht van de opzet, de resultaten, de conclusies en leerpunten uit de evaluaties en een inzicht in het vervolg van de programma's. Vanuit de leer- en verbeterpunten worden de contouren voor de programma's in de komende jaren geschetst. Ook de maatschappelijke en beleidsmatige ontwikkelingen worden langsgelopen om in de komende jaren goede aansluiting te houden bij beleidsagenda's en behoeften van stakeholders. Zowel de terugblik op de lopende programma's als de vooruitblik op de komende jaren zijn voor JLE tot stand gekomen na advies van de Programmaraad JLE¹ en voor DD afgestemd met de Stuurgroep DuurzaamDoor².

Het programma DuurzaamDoor

Doel en opzet

DuurzaamDoor is een kennisprogramma van maatschappelijke initiatiefnemers, onderwijs, kennisinstellingen, procesbegeleiders, maatschappelijke organisaties en verschillende overheden. Deze werken en leren samen rond praktijkcases (projecten) aan oplossingen voor de grote maatschappelijke opgaven waarvoor Nederland gesteld staat en de mogelijkheden om duurzame oplossingen te vinden.

In DD staan 'leren en innoveren' en 'al doende leren, al lerende doen' centraal. DD heeft een brede scope op duurzaamheidsvraagstukken en sociale innovatie, op leren en innoveren in multistakeholder coalities. Hoewel ook onderwijs via de gelieerde 'coöperatie Leren voor Morgen' onderdeel van het programma DD is, vinden veel van de activiteiten in een andere leersituatie en onder een ander soort governance plaats.

De concrete projecten vertrekken inhoudelijk bij de thema's voedsel, water, biodiversiteit, circulaire economie en energie en klimaat. Door de gezamenlijke partijen worden projecten vormgegeven en uitgevoerd via zogenaamde 'participatietafels'.

DD besteedt ook aandacht aan doorsnijdende processen, zoals uitgewerkt in de Participatietafels 'Regionale Netwerken', 'omgeving ontmoet omgevingswet' en de op onderwijsgerichte 'Coöperatie Leren voor Morgen'.

DD fungeert ook als 'National Focal Point ESD' (Education for Sustainable Development) bij o.a. UNESCO (ESD for 2030) en UNECE (Strategy for ESD).

Resultaten

De concrete winst van DD is dat via leerprocessen en sociale innovatie veel partijen gezamenlijk werken aan duurzaamheidstransities via pilots en projecten op verschillende onderwerpen, maar altijd vanuit een interactie en co-creatie, zowel bottom-up als beleid gestuurd. Ook de verankering van natuur, milieu en duurzaamheid in diverse curricula van het onderwijs is een belangrijke opbrengst van DD.

In de afgelopen programma periode zijn er ca. 125 projecten uitgevoerd. Deze zijn allen benoemd in een rapportage die als bijlage bij het beleidskader te vinden is, maar op de website van DD zijn de meeste ook via publicaties en beeldmateriaal gepresenteerd. Zowel de projecten die per thematische 'participatie tafel' zijn uitgevoerd, als projecten die meer doorsnijdend als programmabreed zijn uitgevoerd, van lokale innovatielabs tot Communities of Practice en van handleidingen en boeken tot hackatons, lespakketten en symposia.

Een korte samenvatting:

- Thema Voedsel (12 projecten), onder meer rond voedselverspilling (project Restaurant van de Toekomst), Korte Ketens (project opstart Korte Ketens Alliantie); CoP Stadslandbouw.

¹ Programmaraad JLE bestaat uit waarin vertegenwoordigers van o.a. VU, Voedingscentrum, Wageningen Universiteit, IVN, GGDGHOR, RIVM, Groen Onderwijs, JOGG, Boerderijeducatie, Gezonde School.

² Stuurgroep DuurzaamDoor bestaat uit vertegenwoordigers van de ministeries I&W en LNV, provincies, gemeenten, waterschappen, kennisinstellingen, onderwijsinstellingen en maatschappelijke organisaties.

- Thema Biodiversiteit (21 projecten), onder meer Natuur inclusief bouwen (Toolboxes voor aanbesteders en aannemers; nationale Hackaton NIB) en een CoP met bouwbedrijven.
- Thema Water (13 projecten), onder meer Waterkwaliteit en gezondheid (medicijnresten), Watereducatie in VO en MBO, Klimaatadaptatie en water in de Stad.
- Thema Circulaire Economie (16 projecten), onder meer CoP rond duurzaam water- en bodembeheer, een arbeidsmarktverkenning Circulaire Economie, pilot circulaire bio-bouwstoffen (project Lisdodde), sluiten kringloop GFT (project De Wormerij).
- Thema Energie en Klimaat (7 projecten), onder meer participatie en draagvlak bij energietransitie, projecten rond lokaal eigenaarschap energieprojecten en energietransitie met een kleine beurs.
- Doorsnijdend thema Regionale Netwerken (21 projecten), onder meer lokale projecten 'Kiemregio Parkstad' en 'Duurzaam Heeg' en 'Betuwe wind', en bredere projecten als toolboxes gebiedsgerichte processen, CoP en professionalisering procesbegeleiders, reflectie met het transitieproces 'small wins' (WUR)
- Doorsnijdend thema "omgeving ontmoet omgevingswet" (13 projecten), onder meer serious game "het spel anders spelen", praktijkvoorbeeld Kerkebosch Zeist, Burgermasterclasses participatie.
- Onderwijsprojecten (coöperatie Leren voor Morgen), met onder meer projecten als 'Sustainabil' (benchmark Universiteiten, HBO en MBO), Duurzame Docent van het jaar, jaarlijkse voorleesacties op Dag van de Duurzaamheid, advisering duurzaamheid in Curriculum.nu en duurzaamheid in MBO kwalificaties. Daarnaast heeft iedere onderwijsgeleding zijn eigen conferenties, studiedagen en docententrainingen, van primair onderwijs tot hoger onderwijs.

Naast deze specifieke reeks projecten zorgt DD voor een doorlopende portfolio van publicaties, symposia, praktijkonderzoeken, studiedagen. Bijvoorbeeld in samenwerking met partners als Gemeenten voor Duurzame Ontwikkeling (o.a. NME netwerken), MAEX (zichtbaar maken maatschappelijk initiatief via 'social handprint'), een onderzoek naar inzet burgerorganisaties ('commons', door Universiteit Utrecht en Erasmus Universiteit). Met deze projecten zijn overheden, bedrijven en maatschappelijke partijen in staat om volgende stappen te zetten in verschillende duurzaamheidstransities.

De omvang van deze portfolio is ca. 5,5 mln., waarvan ca. 3,5 mln. overheidsmiddelen en ca. 2 mln. cofinanciering van andere partijen.

Het programma vindt richting door een stuurgroep met daarin Rijksdeelname, gedeputeerden, wethouders, een dijkgraaf en afgevaardigden van onderwijs, wetenschap en maatschappelijke partijen. Zij keuren jaarlijks werkplannen en jaarverslagen van het programma management RVO, geven inspiratie en ontsluiten netwerken en vormen een platform voor interbestuurlijke uitwisseling rond educatie.

Evaluatie en leerpunten

programma DD wil ook zelf een 'lerend programma' te zijn en heeft daarom eind 2019 gekozen voor het laten uitvoeren van een 'lerende evaluatie'. Deze evaluatie is uitgevoerd onder begeleiding van het bureau "Good Work Company".

Dit bureau heeft veel kennis over en ervaring met de vele facetten van programmamanagement en leerprocessen met professionals in het licht van maatschappelijke opgaven. Er is op verschillende niveaus gekeken naar DD via analyse van documenten, interviews met deelnemers en groepsgesprekken. Gekeken is naar drie niveaus van programmeren:

- uitvoeringsprojecten en hun deelnemers;
- leerprocessen op de participatie tafels;
- sturing door programma-management en stuurgroep.

Dit leverde bouwstenen op voor met name de aanpak en werkwijze en ondersteuning van de leerprocessen, en daarnaast een aantal concrete aanbevelingen voor verdere organisatie. Een aantal van de aanbevelingen zijn:

- Maak meer onderscheid tussen leren in projecten, per thema van de participatietafel, op programmaniveau en naar buiten het programma DD;
- Creëer een doorgaande lijn van pilots naar analyses en modellen naar theorieën en vice versa;
- Werkvormen zoals experimenteren en al doende leren zijn goed ontwikkeld, de wetenschappelijke reflectie en verdieping kan beter;
- Committeer deelnemers aan een project van te voren ook strakker aan het leerproces op een hoger abstractieniveau;

- Werk aan een verdere ontwikkeling van het concept 'vermogens'. Probeer daar ook parameters ('eenheden van toegevoegde waarde') te definiëren;
- leerlandschap en leervoorkeur-stijlen als mentaal model helpen bij het ontwerpen van het proces en bijbehorende interventies.

De stuurgroep DuurzaamDoor, sprekend over de diverse evaluaties, adviseerde daarna om niet het gehele programma opnieuw te organiseren, maar vooral de leerpunten te implementeren in de organisatie, de bestaande programmalijnen te verdiepen en (nog) meer aandacht te schenken aan 'doorgeven, valideren en uitwisselen van good-practices, meta-analyses, kennis vermenigvuldigen':

- Opschaling: soms van klein naar groot, vaak van klein naar veel, vaak van 'hier naar elders', Nadrukkelijk aandacht voor leren van projecten naar hoger abstractie niveau en ontwikkelen van modellen en instrumenten.
- Gezien de toename van het belang van regionalisatie versterken van de focus op regionale aanpak, bijvoorbeeld in de vorm van 'regionale transitie-werkplaatsen'. focus daarbij op 'de energie van bottom-up' en 'vanuit de regio'.
- Thema's worden steeds meer integraal, dus ook uitwisseling tussen de verschillende thematische tafels wordt belangrijker. Bijv. verbind het thema 'water' met de actualiteit van 'klimaatadaptatie'.
- Blijf innovatief op de voorste golf van ontwikkeling, blijf je functie als pionier en vrije ruimte voor experimenteren koesteren. Tegelijkertijd blijft de opdracht ook om bevindingen door te geven aan partijen die ook willen innoveren. (kopgroep – peloton).
- Belangrijk is het schakelen en doorgeven tussen schaalniveaus. Zorg voor aansluiting tussen lokaal, regionaal, provinciaal en landelijk (evt. internationaal) niveau, zowel heen als weer. Kijk ook naar de aansluiting bij of op andere kennis- en innovatieprogramma's.
- Zoek voor de O van overmorgen, in de zin van jongerenparticipatie, een of meer zinvolle posities, zowel als meerwaarde voor de jongeren als voor het programma.
- Maak de 'committing' van partijen aan projecten meer expliciet, zowel hun cofinanciering als commitment. Versterk het 'contracteren' en breng ook de bijdrage van projecten aan groter geheel beter in beeld, bijvoorbeeld door de Sustainable Hand Print methode.

Vervolg

Het programma DD 2021-2024 kiest daarom grotendeels voor een vervolg van de succesvolle aanpak van de afgelopen periode, conform de aanbevelingen van de stuurgroep DD het programma 'bestendig door te bouwen aan een aantal verbeterpunten. De ambitie blijft dan ook: een steeds vernieuwende aanpak van leren en innoveren, gericht op de kansen van een nieuwe duurzame economie, *sharing economy*, gebaseerd op principes van ketens (circulair), van (lokaal) sociaal ondernemerschap, meervoudige waardencreatie en voor een bijpassende inrichting van de governance. Het programma DD steunt op de volgende uitgangspunten:

- Een netwerkende aanpak, multistakeholder aanpak en multi-level aanpak: centraal én decentraal organiseren, inzetten op de verbinding daartussen.
- Een 'lerende' aanpak van al doende leren en al lerende doen. Verder uitwerken van het concept 'vermogens'³ kan ondersteunend zijn om focus aan te brengen over de rol van DD binnen de grote transitieopgave.
- Een transformatieve aanpak: waarbij het leren niet alleen gericht is op kennis van bestaande systemen, maar ook uitdaagt tot trendbreuken, systeemvernieuwing en transitie in de praktijk.
- Een doelmatige route naar een duurzame, groene economie vraagt om samenhang en interactie tussen top-down en bottom-up activiteiten;
- Duurzame Ontwikkeling Agenda's van verschillende geledingen geven samen een inhoudelijke richting en keuzes voor prioriteiten;
- DD sluit aan op inhoudelijke en strategische agenda's. Op het hoogste abstractieniveau zijn dat de Sustainable Development Goals, vervolgens landelijke agenda's en regionale en lokale agenda's.

DD is niet de 'eigenaar' van een duurzaamheidsthema of agenda, maar probeert de doelen van diverse partijen mede te realiseren en te versnellen door lerende coalities en co-creatie. Dat gebeurt

³ Ruijters et al: het ontwikkelen van het vermogen van mensen om hun rol in de samenwerking goed te kunnen vervullen: als maatschappelijk initiatiefnemer, als opdrachtgever of als procesbegeleider ('sociaal kapitaal'). Vermogen begint bij mensen maar het gaat ook over de 'systemen' die hun handelen verklaren. Het bevorderen van vermogens gaat over iedereen in zijn kracht zetten, zodanig dat de samenwerking aan belangrijke maatschappelijke opgaven soepeler, houdbaarder en effectiever wordt.

wel in concrete projecten die DD ondersteunt met kennis en geld. Voor verdere verankering en follow up na een project of programmaperiode is eigenaarschap van belang. DD zal in dat stadium vooral de kennis en ervaringen openbaar ontsluiten en publiceren.

Anders in 2021-2024

Wat in de periode 2021-2024 meer centraal zal komen te staan is de aandacht voor programmering vanuit concrete opgaven die in een bepaald aantal regio's manifest worden. Het idee is om te werken met een aantal 'Regionale Transitie Werkplaatsen'(RTW) als aanvulling op het bestaande systeem van de inhoudelijke thematische participatietafels. Daarnaast zal er een ondersteunende CoP of 'landelijke kennistafel' worden ingericht, gebaseerd op met name de Participatietafel Regionale Netwerken en Omgevingswet, waarop de ervaringen op systeemniveau, voor bijvoorbeeld specifieke aanpakken of instrumenten, nader worden onderzocht en uitgewisseld.

De thematische participatietafels zullen ook meer integraal programmeren, het thema klimaatadaptatie komt sterker terug.

Meer aandacht zal gaan naar kennisverspreiding en doorwerking. Door het karakter van 'leren en innoveren' zoekt het programma DD naar steeds weer nieuwe uitdagingen, projecten, concepten. Dat is inherent aan 'sociale innovatie' en 'transitie'. Nieuwe inzichten moeten ook terecht komen bij andere partijen en doorgegeven worden bijvoorbeeld door good-practices te delen. DD beweegt zich voortdurend van 'pilots en proeftuinen' naar meer 'analyse en modelvorming' naar 'validatie' en weer terug.

Wat blijft is dat 'het onderwijs' deels als een eigenstandige activiteit onder de Coöperatie Leren voor Morgen zal functioneren. Dat is ook logisch en wenselijk gezien zaken zoals bijvoorbeeld het werken aan curricula. Toch liggen er voor het programma DD twee belangrijke nieuwe accenten voor de relatie met het onderwijs, de relatie met de inhoudelijke opgaven van de 'thematische participatietafels' en sterkere inzet van onderwijspartijen bij regionale programmering, met name in het MBO en Hoger Onderwijs (een voorbeeld is 'Spark, the movement' in Friesland, een coalitie van onderwijsinstellingen, bedrijven en lokale overheden)

DD is géén subsidieprogramma. Er is wel geld. Voor uitvoering van activiteiten is commitment vanuit de partners aan de voorkant noodzakelijk. Een vorm van cofinanciering vanuit de belanghebbende partijen is wenselijk. Zonder concrete bijdragen van belanghebbenden (in geld of inzet) geen projecten.

Met deze accentverschuivingen in de structuur en organisatie denkt DuurzaamDoor nog effectiever te zijn in het ondersteunen van innovaties en transities en partijen te ondersteunen via leerprocessen.

Het programma Jong Leren Eten

Opzet

Het educatieve programma JLE is georganiseerd rond vijf programmalijnen, die gezamenlijk als doel hebben om kinderen te leren hoe en waar voedsel geproduceerd wordt, hoe zij zelf gezonde en duurzame keuzes in hun voedselpatroon kunnen maken en hoe zij zich "voedselvaardigheden" eigen kunnen maken. Het programma richt zich op kinderen en jongeren van 0-18 jaar, die bereikt worden via kinderopvang en onderwijs (po, vo en mbo). Het uiteindelijke doel is structurele verankering van voedseleducatie in kinderopvang en het onderwijs.

De strategie van JLE is gericht op vijf pijlers:

- Structurele implementatie in scholen
- Update en kwaliteitsslag (grote) landelijke educatieprogramma's
- Verbinden theorie en praktijk
- Verbinden en netwerken ontsluiten
- Monitor en onderzoek voedselvaardigheden

Het landelijke programmamanagement richt zich voornamelijk op de samenwerking met andere programma's, landelijke (kennis)organisaties zoals het Voedingscentrum, kwaliteitsverbetering van educatieve methoden en projecten, kennismanagement, bestuurlijke contacten en curricula. Doel is structurele verankering in kinderopvang en onderwijs, o.a. via de implementatie methodiek van Gezonde School.

Daarnaast koppelt het programma via de Makelaars JLE ook lokale/regionale activiteiten aan de ondersteuningsvraag van scholen en ziet het toe op het aanbrengen van synergie in de veelheid van educatieve activiteiten van vele partijen.

Resultaten: van projecten en activiteiten naar een beweging

Algemeen

De concrete winst van Jong Leren Eten is dat op steeds meer scholen op een structurele wijze voedseleducatie verankerd raakt en dat daarnaast een grote hoeveelheid partijen zich gezamenlijk inzet voor praktijken waarin kinderen (en hun omgeving) zich kunnen oefenen in voedselvaardigheden.

Het gaat er uiteindelijk om dat zij daarmee in staat zijn om een keuze voor gezonde en duurzame voeding maken. Daarbij wordt theorie (lespakketten) gekoppeld aan praktische vaardigheden (koken, tuinieren, boerderij educatie), meer fruit en groenten eten (Schoolfruit, Smaaklessen, gezonde schoollunches).

Pijler 1: Structurele implementatie in scholen

Het streefgetal om jaarlijks 300 nieuwe scholen te laten starten is gehaald. Het programma loopt nu voor het 4^e schooljaar. In totaal zijn 1213 scholen gestart met het traject Gezonde School-vignet Voedsel. De balans tussen vraag en aanbod is daarmee goed ingeschat.

Pijler 2: Update en kwaliteitsslag landelijke educatieprogramma's

Ook in het laatste jaar van het huidige beleidskader is ingezet op de verbetering van lesmethodes, lespakketten en educatieprojecten:

- In 2019 rapporteerde we de Kamer dat reeds negen van de meest gebruikte lesmethodes aanpast waren. Een tiende meest gebruikte educatieve methode is doorgelicht en verbeterd;
- Het Voedingscentrum⁴ heeft handleidingen rond kooklessen uitgebracht.
- Het project Gezonde Schoolkantine is versterkt met bijv. een module jongerenparticipatie;
- Het Platform Boerderij Educatie is verder geprofessionaliseerd en het aantal educatie boeren is uitgebreid en gecertificeerd.
- Programma's als EU Schoolfruit en Smaaklessen zijn verder ontwikkeld en het lesmateriaal is gedigitaliseerd, mede door steun van het programma JLE. Er doen jaarlijks ca. 3000 scholen mee met schoolfruit, waarbij ook vraag en aanbod met elkaar in evenwicht zijn.

Pijler 3: Verbinden theorie en praktijk

In het kader van boerderij-educatie, koken en tuinieren hebben inmiddels ca. 1500 scholen subsidie ontvangen vanuit de stimuleringsregeling Lekker naar buiten. 450 Trainers zijn opgeleid rond de gezonde kinderopvang en moestuinen, wat geleid heeft tot initiatieven bij kinderdagverblijven en BSO. Schooltuinieren (voornamelijk basisonderwijs) vindt plaats op 491 plekken in diverse vormen en dat aantal groeit stevig door. Daar helpt het aanleggen van 'groene schoolpleinen' – vaak vanuit een additionele stimulans vanuit provincies en gemeenten – ook goed aan bij. Weten waar je eten vandaan komt wordt in praktijk gebracht waarbij 331 educatie-boeren ca. 60.000 kinderen hebben ontvangen voor een excursie.

Pijler 4: Verbinden en netwerken ontsluiten

Het zwaartepunt van de uitvoering van het programma JLE ligt op regionaal niveau en wordt uitgevoerd via JLE-makelaars in samenwerking met veel educatieve partijen. In elke provincie zijn twee JLE-makelaars actief, waarvan één werkzaam is in de 'witte wereld' (gezondheidsdomein gericht op gezondheidseducatie) en één in de 'groene wereld' (duurzaamheidsdomein gericht op milieu- en natuureducatie). Deze makelaars werken met elkaar samen en fungeren als aanjager, stimulator en wegwijzer in de vele bestaande ondersteuningsmogelijkheden en educatief aanbod.

Inmiddels zijn er 24 JLE makelaars actief. Hun netwerk met lokale en regionale spelers is in de programmaperiode gegroeid van 80 relaties in 2017 naar 2900 actoren in 2020. Hiermee is een fijnmazig netwerk ontstaan waarmee educatieve vragen van scholen zo goed mogelijk met maatwerk ondersteund worden.

Het aantal trainingen, studiedagen, informatiebijeenkomsten en activiteiten is niet bij te houden, maar in iedere provincies is een 'factsheet' met de meest stimulerende projecten en kwantitatieve informatie beschikbaar naast het algemeen 'magazine Jong Leren Eten, terugblik'⁵.

⁴ <https://www.voedingscentrum.nl/professionals/gezond-op-school/basisonderwijs/lesmaterialen.aspx>

⁵ <https://www.jonglereneten.nl/nieuws/vier-jaar-jong-leren-eten-gebundeld-een-magazine-en-12-regiokaternen>

Binnen het programma zorgt het programmamanagement voor regelmatige netwerkbijeenkomsten met de makelaars, waarbij vaak specialisten of collega-programma's worden uitgenodigd. Ieder jaar maken de JLE makelaars een werkplan dat ook samen met de provincie wordt besproken met oog op synergie met andere voedselprogramma's. Landelijk is er diverse malen per jaar overleg met Gezonde School en met de landelijke partners. Er zijn door JLE twee landelijke symposia georganiseerd en een Online eindsymposium. Er is een website met alle landelijke informatie en doorverwijzingen. Daarnaast hebben de meeste provincies een eigen (deel)website, een nieuwsbrief en worden trainingen, studiedagen en netwerkbijeenkomsten gehouden.

Pijler 5: Monitor en onderzoek voedselveerdigheden

JLE heeft bijgedragen aan diverse onderzoeksprojecten, waaronder die over schoollunches (WUR, VU) en Gezonde basisschool van de toekomst (Maastricht), over groene schoolpleinen (Hogeschool Leiden, VU) en onderzoek naar effectiviteit schoolfruit en educatie. Zo geeft een onderzoek van de WUR over de combinaties tussen fysieke interventies rond groente en fruit en educatief aanbod aan dat ook aspecten van schoolbeleid en ouderparticipatie mede van invloed zijn op succesvolle en effectieve implementatie⁶.

Een evaluatie van de stimuleringsregeling 'Lekker naar Buiten' is gedaan om de processen rond deze regeling te toetsen⁷. Er wordt door scholen veel gebruik gemaakt van deze regeling, waarbij zo laagdrempelig mogelijk wordt gewerkt. Scholen en uitvoerders zijn enthousiast over de geboden mogelijkheden en er wordt in toenemende mate gebruik gemaakt van deze stimuleringsmaatregel. De resultaten van de door het bureau Regioplan uitgevoerde evaluatie over de gehele programmaperiode 2017-2020 vindt u in het volgende onderdeel.

Overig

Naast de acties die rechtstreeks door JLE-programma worden opgezet en gefinancierd zijn er steeds meer gelieerde activiteiten van partners. Om slechts enkele te noemen: Al drie jaar 'zaden-pakketten' voor tuinieren op school van leverancier RijkZwaan, Gemeenten voor Duurzame Ontwikkeling en Voedingscentrum; Kok in de Klas van Smaaklessen; Boergondisch Koken tijdens Dutch Agri Food Week, de speelfilm 'Een jaar rond met je handen in de grond' met educatiemateriaal van het IVN op initiatief van JLE; Een MBO-challenge rond Voedselverspilling met Taskforce Voedselverspilling en het Openluchtmuseum. Veel meer van dergelijke inspirerende 'spin-offs' zijn te vinden op de website van JLE. Met dergelijke voorbeelden wil ik benadrukken dat er niet alleen eigen projecten worden uitgevoerd, maar 'een beweging' is ontstaan.

Evaluatie en leerpunten

Het programma vindt richting door een Programmaraad o.l.v. Prof. Jaap Seidel waar onder meer Gezonde School, GGD's, JOGG, Voedingscentrum, WUR, en NME aan deelnemen. Deze raad is in gericht naar aanleiding van een tussenevaluatie en zorgt voor meer samenhang en kennisuitwisseling tussen de partijen. Bij een gezamenlijk gehouden eindsymposium in oktober 2020 spraken alle partijen zich uit over de noodzaak van verdere samenwerking en zijn zij positief over de gezamenlijk bijdragen van JLE en de partners.

Bureau Regioplan geeft de volgende eindconclusies naar aanleiding van hun procesmatige evaluatie over de periode 2017-2020:

- Met het programma Jong Leren Eten is een impuls gegeven aan het netwerk en de activiteiten op het gebied van voedseleducatie.
- Het programma draagt bij aan de doelstellingen en zet de positieve lijn van ontwikkeling die is geconstateerd in de tussenevaluatie van het programma door.
- Er is meer samenwerking en afstemming tussen partijen op regionaal en landelijk niveau, 'witte' en 'groene' activiteiten raken meer verknoopt en scholen gaan steeds meer aan de slag met voedseleducatie.
- Het programma wordt positief gewaardeerd door betrokkenen op landelijk en regionaal niveau.
- Het programma levert een positieve bijdrage door te sturen op samenhang en kwaliteit van het aanbod, het faciliteren en aanjagen van de samenwerking op landelijk en regionaal niveau en het bieden van regionaal maatwerk.

De duurzaamheid en het netwerk rond voedseleducatie is echter nog kwetsbaar en de netwerksamenwerking nog niet volledig geborgd. Een tweede programmaperiode is daarom raadzaam om de samenwerking en aandacht voor voedseleducatie vast te houden.

⁶ <https://research.wur.nl/en/publications/evaluatie-eu-schoolfruit-en-groenteprogramma-2018-2019>

⁷ <https://www.kwinkgroep.nl/2020/04/factsheetjonglereneten/>

Vervolg

Een vervolg is nodig om te zorgen voor een structurele borging van datgene wat tot nu toe bereikt is. Er liggen ook nog veel kansen om meer scholen te bereiken.

Belangrijk uitgangspunt voor het succes van voedseleducatie is de vraagarticulatie en behoeften bij scholen. Op basis van de evaluaties en aanbevelingen van de Programmaraad kijkt JLE onder meer naar:

- Meer aandacht voor het VO en MBO, waar mogelijk betrekken Hoger Onderwijs (uitbreiding naar 24 jaar);
- Stimuleren van aandacht voor het thema voedseleducatie in provincies en gemeenten, aansluiten bij (lokale) voedselagenda's;
- Kijk naar mogelijkheden van ouderparticipatie en aansluiting bij projecten rond gezonde voedselomgevingen;
- Blijvend inzetten op de succesvolle samenwerking en op het verbinden van groene en witte thema's en partijen, landelijk en lokaal;
- Met landelijke partners werken aan een overkoepelende agenda ten aanzien van voedseleducatie, met name met het programma Gezonde School en het programma Jongeren op Gezond Gewicht;
- De focus leggen op het verduurzamen van bestaande structuren en het borgen van activiteiten in het netwerk.

Verdere ontwikkelingen

Om de uitwerking van de programma's dicht bij de actualiteit van beleid en maatschappelijke behoefte te houden stel ik opnieuw een 'Stuurgroep DuurzaamDoor' in onder leiding van een onafhankelijk voorzitter. Deze stuurgroep zal het programmamanagement bij RVO via jaarplannen en jaarverslagen en via adviezen scherp houden op de focus en richting van het programma.

Specifiek voor het programma Jong Leren Eten zal ik de Programmaraad vragen twee maal per jaar een inhoudelijke reflectie en inspiratie te geven op de verschillende programmasporen en afstemming met de bredere activiteiten van verschillende partijen rond voedsel- en gezondheidsactiviteiten te borgen.

Voor beide programma's geldt:

Begroting en financiën

Er is vanuit de Rijksoverheid jaarlijks een basisbedrag van € 5,7 mln./jaar ter beschikking, waarvan € 0,9 mln./jaar als bijdrage aan Gezonde School en € 4,8 mln./jaar zal via het programma-management bij RVO wordt ingezet. Details over deze begroting vind u in hoofdstuk 6 van dit beleidskader. DD bevordert het toepassen van nieuwe verdienmogelijkheden en nieuwe vormen van financiering. Additionele bijdragen andere departementen, andere overheden en van deelnemende partijen in projecten worden bewust gezocht, niet alleen in deze zin van cofinanciering maar ook in de zin van In Kind bijdragen, in de vorm van 'commitment'.

Monitor en Evaluatie

Voor beide programma's zal een interne en externe Monitor en Evaluatie onderdeel uitmaken van de programma-aanpak.

Voor DD zal dat enerzijds – naast de jaarplannen en jaarverslagen – het bijhouden van een portfolio beschrijving zijn door RVO. Voor het proces zal een 'lerende evaluatie' onder begeleiding van een extern bureau meelopen. Op andere onderdelen zal additioneel onderzoek plaatsvinden.

Voor JLE zal een extern bureau een tussen- en eindevaluatie uitvoeren. Daarnaast zal ook hier RVO de portfolio van activiteiten bijhouden.

Het ministerie LNV heeft aan de Tweede Kamer toegezegd om hen in het eerste kwartaal van 2023 te informeren over de tussentijdse resultaten van de nieuwe programmaperiode en medio 2024 te informeren of een eventuele verdere continuering noodzakelijk en opportuun is.

2. Algemene Inleiding en context

2.1 maatschappelijke opgaven en beleidsopgaven.

Nederland werkt aan een aantal noodzakelijke transitie die steeds vaker tegelijk optreden en ook steeds meer verweven zijn. Nederland staat daarin niet alleen, in de gehele wereld spelen crises die vragen om fundamentele oplossingen. Mondiaal loopt de samenleving steeds duidelijker tegen grenzen aan die de leefbaarheid van de planeet en daarmee de toekomst van mensen beïnvloeden. Bijvoorbeeld de Klimaat- en energie doelstellingen van het 'Parijs Akkoord', of de noodzaak tot een transitie in het voedselsysteem, enerzijds vanwege een nog steeds explosief groeiende wereldbevolking, anderzijds door het steeds duidelijker worden van de negatieve invloeden die de voedselproductie heeft in termen van het dramatische verlies aan biodiversiteit, waterschaarste en bodemdegradatie. Een intensieve productie en consumptie legt een groot beslag op de strategische voorraden van grondstoffen, maar zorgt ook voor grote mate van vervuiling, waarvan de traditionele afvalstromen steeds meer plaats maken voor zaken als 'plastic soep' waaronder microplastics, problematische deposities van CO₂, stikstof, nitraten en chemische restproducten die hele ecosystemen verstopen en ontregelen.

Ten aanzien van voedsel en voeding spelen ook nog andere zaken. De wijze waarop ons voedselsysteem is ingericht belast niet alleen natuur en milieu, maar ook onze gezondheid. Een deel van de wereld kampt met vraagstukken rond overgewicht, diabetes en hart- en vaatziekten en sommige kankersoorten als welvaartverschijnsel van onze overconsumptie. Een ander deel van de wereld heeft te weinig middelen van bestaan en lijdt honger. De relatie tussen de fysieke leefwereld en de kwaliteit van bodem, water lucht interfereert in deze tijd des te duidelijker met het vraagstuk van gezondheid en leefbaarheid.

En dit zijn alleen nog maar de 'milieu' aspecten van duurzaamheid. Sociale trade-offs als sociale (on)gelijkheid, gelijke rechten, gender, vrede en veiligheid en economische aspecten als True Price of Fair Trade en verdelingsvraagstukken zijn ook verweven.

Corona.

Als dit beleidskader een jaar eerder geschreven zou zijn, dan is bovenstaand beeld al indringend genoeg om de noodzaak voor een meer duurzame economie en samenleving te bepleiten. De periode met Corona in 2020 en 2021 maakt de urgentie alleen maar groter.

Wat de Corona epidemie duidelijk maakt is hoezeer ook gezondheid en biodiversiteit en het voedselsysteem met elkaar verweven zijn. Maar ook hoe we mondiaal in tal van afhankelijkheden zijn verwickeld, van productie van medicijnen en medische hulpmiddelen tot de gehele logistieke ketens van voedsel en industriële producten. De opvolgende 'lock-down' heeft tevens laten zien hoe direct de economie geraakt kan worden, welke beroepen en bedrijvigheid van levensbelang zijn en welke tijdelijk gemist kunnen worden, maar ook welke sociale impact e.e.a. heeft in de samenleving.

Het is niet allemaal kommer en kwel, want er waren ook opmerkelijke positieve verschijnselen: de vissen kon je weer zien zwemmen in de kanalen van Venetië, in India kon men de besneeuwde toppen van de Himalaya weer zien en ook in Nederland strak blauwe luchten vrijwel zonder vliegtuigstrepen, het fileprobleem opgelost, een verbeterde luchtkwaliteit tot gevolg. En niet te vergeten: de digitalisering van het onderwijs (en ook breder in de samenleving) was binnen enkele weken een feit. Als de urgentie groot is, is maatschappelijke aanpassing ook snel mogelijk. Hoe moeilijk ook.

Niettemin is een veilige terugkeer naar een gezonde samenleving en economie zeer gewenst, gezien ook de toenemende sociale en economische druk. "Back to normal" is een veelgehoorde wens, maar was het 'oude normaal' ook niet het probleem van de overproductie en -consumptie, uitputting van biodiversiteit en grondstoffen, een toenemende vervuiling en deposities, toenemende economische en sociale ongelijkheid en grenzen aan diverse systemen? "Build back better" ofwel "groen uit de crisis"

duidt ook op de geluiden die aangeven dat deze uitzonderlijke situatie uitnodigt tot reflectie en een kans biedt om van de crisissituatie te leren en deze aan te grijpen om een aantal systeemfouten te doorbreken.

Het 'nieuwe normaal'

Het jaar 2020 zal in onze herinnering blijven vanwege Corona en de groeiende roep om het momentum van de huidige crisis te benutten om nu echte stappen te zetten naar een groene toekomst. Terug naar 'normaal' zou betekenen: een situatie die ons als maatschappij op korte termijn welvaart levert, maar waarin 'mens en milieu' er zeker op de langere termijn bekaaid afkomen. Dus terug naar een louter op financiële winst en voortdurende groei gericht economisch systeem lijkt geen slim plan.

Het pleidooi voor een 'nieuw normaal' betreft de aanpak van urgente transitie's zoals verduurzaming van de energie- en voedselvoorziening, klimaatadaptie, herstel van verloren gegane biodiversiteit en de omslag naar een economisch systeem dat niet alleen 'minder slecht' doet, maar juist gericht is op het leveren van meer positieve maatschappelijke en ecologische impact.

Op Europees niveau ligt een ambitieus plan Green Deal op tafel⁸ om de EU om te vormen tot een eerlijke, welvarende en inclusieve samenleving waar vanaf 2050 netto geen broeikasgassen meer worden uitgestoten, economische groei is losgekoppeld van het gebruik van hulpbronnen, het natuurlijk kapitaal van de EU beter wordt beschermd evenals de gezondheid en het welzijn van de burgers tegen milieu-gerelateerde risico's en effecten.

Het is in dit tijdgewricht en in deze situatie dat dit beleidskader "DuurzaamDoor" – inclusief het zusterprogramma Jong Leren Eten – wordt geschreven.

Grenzen aan de groei, onverminderd actueel.

In 1972 verscheen "The limits to growth: a global challenge"⁹, een rapport van de Club van Rome, waarin de uitputting van de aarde werd beschreven. In Nederland vertaald naar "Grenzen aan de Groei". In deze studie wordt uitgegaan van de actuele groeitrends in de wereldbevolking, industrialisatie, vervuiling, voedselproductie en uitputting van natuurlijke hulpbronnen. Van deze variabelen werd de ontwikkeling van 1900 tot 1970 vastgesteld. Vervolgens werden de trends voortgezet, waarbij verschillende aannames werden gedaan.

Inmiddels, nu bijna 50 jaar later, beginnen de trends die toen onheilspellend werden genoemd steeds meer zichtbaar en voelbaar te worden. En op verschillende terreinen lijken de beschreven grenzen bereikt. Zowel politiek als samenleving stelt deze grenzen aan de kaak. Urgenda in relatie tot CO₂, de uitspraak van de Hoge Raad over stikstof. Het akkoord van Parijs vraagt om grenzen aan de opwarming van de aarde. In sommige media wordt afgevraagd of de '1,5 meter samenleving' niet kan worden voortgezet als '1,5 graad samenleving'.

Complexiteit en dynamiek

Klimaatverandering, het opraken van sommige strategische grondstoffen, de energiecrisis rond fossiele brandstoffen, mondiale bevolkingsgroei, het daarbij behorende vraagstuk van voedselzekerheid en de mondiale verdelingsvraagstukken: opgaven die complex zijn en vragen om nieuwe oplossingen. Verbeteringen van bestaande praktijken, maar steeds indringender ook nieuwe ideeën, radicale trendbreuken en transitie's.

De gedeelde urgentie is hoger dan voorheen, omdat de redenen voor verandering meer en meer zichtbaar en voelbaar zijn geworden. De Verenigde Naties heeft deze nieuwe fase gemarkeerd met het formuleren van doelen voor duurzame ontwikkeling, te bereiken in 2030: de zeventien Sustainable Development Goals (SDG's)¹⁰. De SDG's vormen een agenda voor de grote mondiale uitdagingen.

⁸ Zie de [Europese Green Deal](#) om 'het eerste klimaat neutrale continent' te worden

⁹ "The Limits to growth: a global challenge" is een rapport van de [Club van Rome](#) uit 1972. Het rapport werd uitgewerkt door een team van het [Massachusetts Institute of Technology](#) (MIT) onder leiding van [Dennis Meadows](#) en [Donella Meadows](#).

¹⁰ <http://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>

III: overzicht Sustainable Development Goals

Ook Nederland heeft zich aan de SDG's gecommitteerd. De doelen zijn uitgangspunt voor diverse beleidsvelden geworden. Inmiddels laat de 4^e SDG rapportage van Nederland¹¹ zien, dat ons land op een aantal gebieden stappen zet, maar dat er een versnelling en grotere doorbraak nodig is. Ook de samenhang zou beter kunnen. Een verschil met de vorige periode DuurzaamDoor is dat inmiddels de Nederlandse Planbureaus uitgaan van het begrip "Brede welvaart" en daarmee ook het integrale karakter van duurzame ontwikkeling meer tot zijn recht komt.

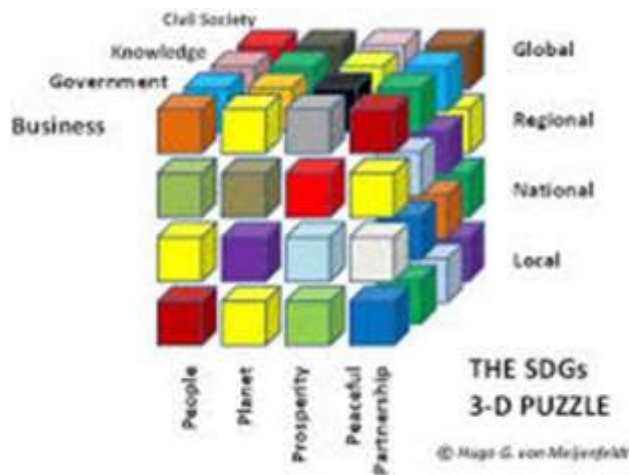

III: rapportage SDG 2020 in Nederland

Het is van belang dat de SDG's niet langer gezien worden als een aantal losstaande opgaven, vaak verdeeld over verschillende ministeries en overheden, maar als een kapstok waaraan onderwerpen hangen die ook onderling sterk verweven zijn.

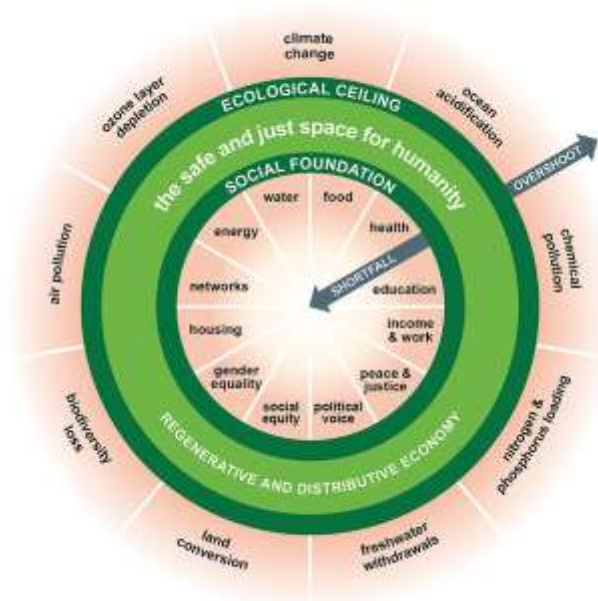
Een andere voorstelling van de SDG's is die als een 'kubus van Rubic': als je aan het ene vlak draait, dan veranderen ook op andere dimensies/vlakken mee.

¹¹ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2020/05/20/vierde-nederlandse-sdg-rapportage-mei-2020---nederland-ontwikkelt-duurzaam>

III: SDG –Puzzle, Hugo von Meijenfeldt, voormalig SDG ambassadeur

Een ander veelbesproken model in de afgelopen jaren is de weergave van de 'Donut Economie' waarin hoogleraar Kate Raworth illustreert, dat duurzaamheid enerzijds begrensd wordt door de minimale maatschappelijke behoeften en anderzijds door het draagvlak van de aarde¹².

III: Donut Economy

Daarnaast is duidelijk dat we van een lineaire (industriële) benadering - waarin sprake is van optimalisatie en afwenteling - gaan naar meer en meer circulaire modellen, waarin het behouden en beter benutten van ons natuurlijk kapitaal centraal staat. Bedrijven sluiten productieketens door afval te beschouwen als grondstof. Productielijnen worden productiecircels. Overheden en bedrijven laten investeringen beter renderen door met integrale projecten meerdere doelen te dienen.

¹² Raworth, Kate (2017). *Doughnut economics: seven ways to think like a 21st century economist*. Vermont: White River Junction. [ISBN 9781603586740](https://doi.org/10.1017/9781603586740).

Nationale, regionale en internationale beleidsaanleidingen

Het streven naar een meer duurzame samenleving maakt onderdeel uit van veel verschillende beleidskaders. Het gaat om zowel sectorale als integrale beleidskaders. In deze beleidskaders gaat het naast het treffen van specifieke maatregelen ook vaak om het inzetten van 'kennis' als instrument.

Drie ontwikkelingen zijn daarbij waarneembaar:

- Steeds meer 'integraal' dan 'sectoraal'¹³
- Sterkere positie voor de 'regio' als schaalniveau voor proeftuinen, labs en experimenteer gebieden. Voorbeelden zijn de Regio Deals¹⁴ en de Regionale Energie Strategieën¹⁵. Tegelijkertijd aandacht voor de mondiale opgaven en zaken als de "Green Deal" van de Europese Unie¹⁶ die in ontwikkeling is.
- Van een doelgroep benadering, via een ketenbenadering naar een netwerk benadering, met in achtneming van veranderende governance vraagstukken (bijvoorbeeld IBP)¹⁷.

2.2 ontwikkelingen rond duurzaamheidsonderwijs

Zowel het programma DuurzaamDoor – via Leren voor Morgen – als het programma Jong Leren Eten – in samenwerking met programma Gezonde School van VWS – bepleiten ook in de komende programma periode de positie van duurzaamheid in het onderwijs.

Daarbij is de "whole school approach"¹⁸, waarbij het onderwijs in alle facetten (denk aan: curriculum, didactiek, professionalisering, omgeving en bedrijfsvoering) en in relatie tot de samenleving wordt beschouwd, een belangrijk concept om samen met anderen aan te werken.

In 'educatie-programma's' is er van oudsher bijzondere aandacht voor de rol van het onderwijs, van basisschool tot universiteit. Ook DD heeft daar zijn bijdrage in. De historie van DD gaat terug op de natuur- en milieueducatie en de activiteiten die daarbij gebruikelijk zijn. Veel van de (traditionele) NME activiteiten waren – en zijn – gericht op jongeren in de basisschoolleeftijd, en daarnaast kent NME een traditie in bijvoorbeeld excursies en bewustwordingscampagnes voor volwassenen. In de afgelopen decennia heeft NME zich sterk ontwikkeld qua inhoud, doelgroepen, werkvormen en partners, maar 'onderwijs' is nog steeds een speciaal aandachtgebied. In vorige programma's zijn onder meer leerlijnen NME, een Kernleerplan Duurzaamheid door SLO, een domeinbeschrijving van Cito en docenten competenties door Duurzame Pabo vastgelegd, waarmee een stevige conceptuele basis is gelegd. In het Voortgezet Onderwijs is 'duurzaamheid' een belangrijk element in de zogenaamde concept-context benadering.¹⁹

En met name lokale NME partijen reserveren nog steeds veel tijd en capaciteit om scholen te kunnen ondersteunen bij het invullen van natuuronderwijs, veldbiologie en andere onderwijsopgaven waar scholen voor staan. Deze 'schoolnabije ondersteuningsstructuur' blijkt een grote rol te spelen in de mate waarin scholen ook daadwerkelijk aan 'duurzaamheidseducatie' doen²⁰.

Nederland kent – indachtig artikel 23 van de Grondwet over vrijheid van onderwijs – een vrij algemeen curriculum, waarbij in het primair onderwijs de 'kerndoelen' en in het voortgezet onderwijs de 'exameneisen' op hoofdlijnen het 'wat' van de onderwijsinhouden weergeven. Docenten, scholen en schoolbesturen hebben een grote vrijheid – en verantwoordelijkheid – om hier concrete vorm en inhoud aan te geven. Zij bepalen zelf het 'hoe' en de mate van tijdinvestering over de verschillende curriculumonderdelen.

Dat maakt dat implementatie van natuur, milieu en duurzaamheid in het onderwijs afhankelijk is van de vraag en ambities van scholen, en van situatie tot situatie grote verschillen kan vertonen.

¹³ <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2020/21/monitor-brede-welvaart-de-sustainable-development-goals-2020>

¹⁴ <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/regio-deals>

¹⁵ <https://www.regionale-energiestrategie.nl/default.aspx>

¹⁶ https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_nl

¹⁷ <https://www.nsob.nl/denktank/overzicht-van-publicaties/effectief-sturen-met-multi-level-governance> en <https://www.nsob.nl/denktank/overzicht-van-publicaties/sturen-en-stromen>

¹⁸ <https://www.nro.nl/sites/nro/files/migrate/NRO-Groene-bril-onderzoek-DEF-eindversie-1.pdf>

¹⁹ <https://fdocuments.nl/document/duurzame-ontwikkeling-is-leren-vooruitzien-1-mb-.html>

²⁰ Rapport: Het faciliteren van NME in het basisonderwijs; K. Solart, J. Vreke, Wageningen UR (2008)

Regelmatig zijn er ambities om 'educaties' bij scholen onder de aandacht te brengen, vaak ingegeven door maatschappelijke ontwikkelingen of politieke inzichten. Het succes daarvan is mee afhankelijk van de relatie van (het netwerk van) educatieve organisaties met het onderwijsveld, de mate van vraagsturing, de kwaliteit van het gebodene en de tijd en ruimte die er is in het onderwijs.

Regelmatig zijn er momenten van bezinning over curricula en de wijze waarop zij passen bij de vragen van deze tijd. Het is zaak om op juist die momenten een adequate en zinnige bijdrage te kunnen leveren. Een programma als DD is continue bezig om de kansen voor verdere implementatie te benutten.

Vanaf 2004 ontstonden van onderop, en gefaciliteerd door DD, netwerken van scholen (docenten en bestuurders) die aandacht wilden voor 'duurzaamheid' op hun school en in hun sector. Toen deze netwerken ook onderling meer afstemming en samenwerking wilden, ontstond in 2016 de Coöperatie Leren voor Morgen, één netwerkorganisatie die zich inzet voor verankering van duurzame ontwikkeling in alle onderwijssectoren: van peuter tot professional. Wanneer overheden, bedrijven of andere partijen iets willen met duurzaamheid op lokaal en regionaal niveau kunnen de leden van de coöperatie, hen verbinden met onderwijsinstellingen op die locatie. De coöperatie fungeert daarmee als Participatietafel Onderwijs binnen het programma DuurzaamDoor.

Curriculum.nu

Al vanaf november 2014 is onder regie van ministerie OCW een discussie op gang gebracht over de contouren van 'funderend onderwijs' (PO en VO), in eerste instantie via een commissie onder leiding van Paul Schnabel. In deze studie naar het onderwijs in 2032 wordt het in algemene termen als volgt omschreven:

"Continu leren komt in 2032 op veel grotere schaal voor dan nu. In 2032 leren kinderen meer dan nu op de plek en binnen de context waar je het beste kunt leren. Dat is in veel meer gevallen buiten het schoolgebouw en niet in het klaslokaal, maar in musea, in science centra, in de natuur, rond cultureel erfgoed en bij bedrijven met educatieve kracht. School en de (leer)omgevingen buiten de school lopen in 2032 naadloos in elkaar over".²¹

In de voorbereiding op het advies van de commissie Schnabel heeft DD de coördinatie gevoerd over de totstandkoming van het 'Whitepaper Natuur, Milieu en Duurzaamheid'²², dat namens ruim 50 organisaties is ingediend. In oktober 2015 bracht Commissie Schnabel haar eerste schets van Onderwijs2032 naar buiten met o.a. 'duurzaamheid' als maatschappelijke context en belangrijke toekomstige ontwikkeling waarop leerlingen zich zouden kunnen oriënteren. Aan vakoverstijgend werken, een van de adviezen uit het Whitepaper, is eveneens aandacht besteed in de schets. Het advies van de commissie Schnabel ging een aantal partijen niet diep genoeg. Wetenschappers (o.a. de professoren Wals, Biesta, Vet, Lector Hovinga en pedagoog Both) hebben een reactie gestuurd op het advies²³. Zij zijn van mening dat de vakoverstijgende werkwijze vooral ingezet wordt bij de 'zaakvakken' (meer integraal en 'meer van minder'), maar de verbinding met burgerschap, ICT en de kernvakken taal en rekenen blijft buiten beeld. Een ander punt is dat 'natuur' vooral wordt geassocieerd met 'techniek' en dat mogelijk de relatie met het sociale domein minder in zicht is. Tot slot is de relatie met een (groene) schoolomgeving en een duurzaam gebouw (Whole School Approach) (nog) nauwelijks in beeld.

Sinds 2017 is het proces van verkenning naar curriculumvernieuwing voortgezet onder de naam 'Curriculum.nu'. Eén van de interventies die gedaan is, is een gesprek met Curriculum.nu over de 'vakoverstijgende' aard van duurzame ontwikkeling. Daarnaast om de eerdere documenten en inzichten beschikbaar te stellen evenals de internationale kennis vanuit bijv. UNECE (bijv. ESD competencies for educators)²⁴. Hierin wordt vooral ingegaan op benodigde competenties, eerder dan

²¹ <http://onsonderwijs2032.nl/advies/>

²² <https://www.duurzaamdoor.nl/sites/default/files/Whitepaper%20natuur%20milieu%20duurzaamheid%20en%20onderwijs%20.pdf>

²³ <https://www.duurzaamdoor.nl/nieuws/hoofdlijn-advies-onderwijs2032>

²⁴ https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/esd/ESD_Publications/Competences_Publication.pdf

inhouden, zoals systeemdenken, kritische reflectie, omgaan met diversiteit en onzekerheid, scenario's, transitie etc.

Daarnaast heeft DuurzaamDoor – middels de inmiddels gerealiseerde coöperatie Leren voor Morgen' - bijgedragen²⁵ door een serie debatten en interviews die door de werkgroepen van Curriculum.nu en SLO in dank zijn aanvaard en tot verwerking hebben geleid in een 'preamble' waarin duurzaamheid vakoverstijgend wordt gepositioneerd²⁶. Ondertussen is ook een verdere uitwerking van het thema duurzaamheid gemaakt door SLO²⁷.

Curriculum.nu was en is echter gehouden aan een ingestelde 'vakkenstructuur'. Focus op een beschrijving van het 'wat' (inhouden) en het 'hoe' (vorm, competenties) moet overgelaten worden aan de onderwijsinstellingen zelf.

Het eindrapport van het gehele proces Curriculum.nu is aangeboden aan het ministerie van OCW, die dit met een appreciatie aan de Tweede Kamer heeft aangeboden.

De bespreking in de Tweede Kamer hiervan heeft geleid tot een vervolgproces waarin eerst door een 'Raad van wijzen' een advies wordt gegeven, waarna onder leiding van de SLO nieuwe bouwblokken en kerndoelen worden geformuleerd. De geschatte oplevering is eind 2021. Ook in dit proces is DuurzaamDoor via Coöperatie Leren voor Morgen betrokken.

2.3 Duurzaamheid, leren, sociale innovatie en governance

In eerder genoemde beleidstrajecten is in meer of mindere mate sprake van duurzaamheidsbeleid gekoppeld aan de inzet van sociaal instrumentarium. DD biedt een basis-infrastructuur om al netwerkend hier professioneel en collectief invulling aan te geven. Dat is niet altijd een eenvoudige opgave. Waar huidige lineaire productieprocessen vaak door één private partij solistisch of via een ketenbenadering uitgevoerd kunnen worden, binnen de grenzen die de samenleving via wet- en regelgeving hiervoor stellen, daar vraagt het sluiten en optimaliseren van ketens om meer circulaire benaderingen en andere samenwerking. Samenwerking tussen belanghebbenden (multi-stakeholder), samenwerking tussen institutionele lagen in de samenleving (multi-level) en samenwerking over verschillende fasen in de economische en bestuurlijke processen heen (multi-fase). Bij het vormgeven van een portfolio van activiteiten dan wel vormgeven van concrete projecten wordt een analyse uitgevoerd aan welk(e) beleidstraject(en) een bijdrage wordt geleverd.

Dit vraagt om nieuwe kennis en competenties, nieuwe verbindingen en verhoudingen.

Samenspel

Het sturen van deze processen kan niet uitsluitend top-down gebeuren. Het verbinden van belangen en achterliggende waarden maakt dat eenduidige interventies of distributief onderhandelen alléén niet tot het gewenste resultaat leiden; het agenderen en activeren door de overheid moet hand in hand gaan met de inzet van initiatiefnemers en andere belanghebbenden.

Het vraagt een nieuw samenspel met nieuwe verbindingen tussen overheden, markt en kennispartijen. Samen te duiden als de 6 O's: overheden (rijks-Overheid en mede-Overheden: provincies, gemeenten en waterschappen), Ondernemers, Onderwijs, Onderzoek en 'Onderop' (burgerinitiatieven en maatschappelijke organisaties).

Een steeds sterkere rol is ook weggelegd voor de jonge en toekomstige generatie. Er is een nieuwe groep jongeren die een andere visie heeft op de wereld van morgen. Hún wereld van morgen. In die zin is een plek voor een 7^e O in de zin van 'Overmorgen' op zijn plaats. Naast al bekende VN vertegenwoordigers en UNESCO jongeren is de Jonge Klimaatbeweging een voorbeeld. DD streeft naar passende plekken in het programma voor de stem van jongeren.

²⁵ <https://lerenvoormorgen.org/nieuws/vier-tips-voor-implementatie-duurzame-bouwstenen-curriculum-nu>

²⁶ <https://www.slo.nl/publicaties/@15484/leergebiedoverstijgende-thema-curriculum/>

²⁷ <https://www.slo.nl/@15484/leergebiedoverstijgende-thema-curriculum/>

Leren als strategie

Een complexe realiteit voor het realiseren van duurzaamheidsdoelstellingen, vanwege de verweven inhoudelijke agenda's, maar ook vanwege een complexe governance. Duurzaamheidsissues zijn niet langer 'los verkrijgbaar'. Integrale benadering is steeds meer een vereiste. Hoe meer de begrenzing van beleidsmogelijkheden wordt benaderd, en hoe meer systeemveranderingen zichtbaar worden, hoe meer ook discussies over afweging van verschillende waarden en feiten. Waarbij verschillende stakeholders ook vaak representanten zijn van een bepaald belang, een bepaalde institutie of een bepaalde visie. "Leren" in de breedste zin van het woord lijkt dan een gepaste strategie:

	Eens over waarden	Oneens over waarden
Eens over feiten	'regelen'	'pacificeren'
Oneens over feiten	'onderhandelen'	'leren'

III: de positie van 'leren' als beleidsinterventie

Het typerende van eerder beschreven thematieken en bijbehorende transitieën is dat ze onderling nauw verweven zijn, terwijl beleid van de verschillende overheden nog veelal uitgaat van onderscheidbare beleidsthema's met dito maatregelen. De complexiteit vraagt echter om een gezamenlijke inzet om bestaande systemen te veranderen, vanuit een gedeeld perspectief op de opgaven waaraan samengewerkt wordt en het streefbeeld dat voor ogen staat. Dat betekent 'meer samen' en ook 'samen anders'. Geen *'business as usual'*, maar ook geen *'beleid as usual'*: soms vanuit een grand design, maar meestal al werkende weg, met een open houding en bijpassend instrumentarium²⁸. De toekomst is nog ver en er zijn meerdere wegen naar Rome.

Als het gaat om 'leren' als onderdeel van het beleidsproces of kennisproces wordt dit in de Nederlandse situatie te vaak en te smal ingevuld met 'onderwijs'.

Het Engelstalige begrip *'education'* is in zijn brede betekenis meer passend. Dit omvat zowel:

- *'formal learning'* (of *'formal education'*): regulier onderwijs, kinderopvang, PO, VO, MBO en Hoger Onderwijs, voor zover het om de initiële vorming gaat op formele instituten. Dit onderwijs is gericht op het behalen van diploma's en/of (start)kwalificaties, als ook
- *'nonformal learning'*: cursussen, nascholing, Leven Lang Leren, post-initieel onderwijs, en
- *'informal learning'*: andersoortige leerprocessen, *communities of practice*, leren via (*sociale media*).
- Vindt dit laatste plaats in multi-stakeholdergroepen, dan spreekt men ook wel over 'sociaal leren' of 'sociale innovatie, het leren tussen partijen in ketens of in coalities'.

Het internationale begrip 'Education for Sustainable Development' (ESD) beslaat deze volledige range²⁹. Het leerproces speelt zich af op verschillende schaalniveaus en situaties: op school, in de buurt, thuis, op het werk of in werkgroepen (*communities of practices*), van lokaal tot regionaal en van landelijk tot internationaal. Sustainable Development Goals (SDG) nummer 4; in het bijzonder SDG 4.7 bevordert duurzaamheidseducatie³⁰.

²⁸ <https://www.pbl.nl/nieuws/2020/samen-werken-aan-opgaven-professionaliseren>

²⁹ UNECE: Learning from Each Other (2009)

³⁰ <http://en.unesco.org/gced/sdg47progress>

De bredere betekenis van 'education' zit dus ook op 'non-formal learning': die leerprocessen die wel intentioneel georganiseerd worden, maar niet per se tot diploma of startkwalificatie hoeven te leiden. En 'informal learning' waarbij het leerproces impliciet is aan een andere activiteit: bijvoorbeeld al doende leren in de praktijk, nieuwe informatie en inzichten verwerven uit media of andere bronnen. Leerprocessen kunnen gericht zijn op individueel leren, persoonlijke ontwikkeling of competentieverwerving, maar ook meer groepsgewijs (organisatie-leren, groepsdynamiek) of tussen actoren van verschillende aard (multi-stakeholder groepen): sociaal leren, bijvoorbeeld in een *Community of Practice*, waar verschillende stakeholders betrokken zijn om hun kennis en perspectieven te delen.

DD ontsluit dergelijke instrumenten en adviseert over de beste 'leervorm' voor een bepaalde situatie. In het programma DD en JLE wordt 'leren' breed opgevat: 'individuele leerprocessen', 'organisatie-leren' en 'sociaal leren'.

Andere vormen van instrumenten voor 'leren' kunnen ook zijn:

- expertmeetings
- internetfora
- educatieprojecten
- leerbijeenkomsten
- actoranalyse
- systeemverkenning
- intervisie
- bouwen van coalities
- netwerkvorming
- Living Labs
- ontwerpateliers
- platforms
-

CoP als platform voor leren

Voor het delen van kennis en het uitwisselen van inzichten in en tussen partijen in bepaalde 'ketens' is de 'Community of Practice' een vorm waar DD goede expertise heeft opgedaan in de praktijk en daarbij het instrument ook verder ontwikkeld heeft³¹. Naast een aantal eigen CoP's zijn er bijv. ook CoP's georganiseerd rond 'Financial institutes and Natural Capital', waarin banken, verzekeraars en andere financiële instituten hun duurzaamheidsbeleid onder de loep nemen. CoP's zijn geen geïnstitutionaliseerde netwerken, maar zijn flexibele leeromgevingen die ontstaan wanneer er een groep actoren eenzelfde leerbehoefte heeft. In die zin zetten DD en JLE CoP's op, begeleidt hen en brengt de opgedane kennis verder in publicaties en andere presentaties.

Leren en 'vermogens'

Een verder te ontwikkelen concept is dat van 'vermogens'. Centraal staat daarbij de vraag: wat heb ik nodig of wat moet ik ontwikkelen om mijn doel te bereiken, welke kwaliteiten, functies of condities zijn nu nog onvoldoende ontwikkeld³². Welke kennis, welke contacten heb ik nog nodig. Dat kan gaan om communicatieve vermogens, vermogen om samen te werken, responsief vermogen, lerend vermogen, netwerkend vermogen. Dat kan op individueel niveau, op het niveau van een organisatie of een collectief. De uitdaging is om in kaart te brengen welke deficiënties er zijn en hoe die kunnen worden ingevuld.

Leren voor transitities

Naast het begrip 'sociale innovatie' en 'sociaal leren' komen ook termen als 'leren voor transitities' of 'transformatief leren'³³ steeds meer voor. Het gaat dan om al doende leren, dat verder gaat dan

³¹ <https://www.duurzaamdoor.nl/sites/default/files/2019-01/Tien%20stappen%20voor%20een%20succesvolle%20community%20of%20practice.pdf>

³² <https://goodworkcompany.nl/programmamanagement/werken-met-vermogens/>

³³ <https://transformatievelearning.nl/>

bestaande praktijken, maar de lerenden ook in staat stelt om nieuwe mogelijkheden te ontdekken en ook daadwerkelijk uit te proberen. Vaak op een 'systeem doorbrekende manier'. Leren wordt binnen DuurzaamDoor dan ook niet alleen als cerebrale oefening beschouwd, het gaat uiteindelijk om handelingsperspectief; indachtig het gezegde: *'Thinking without action is a daydream, action without thinking is a nightmare'*.

Leren en governance

DuurzaamDoor heeft de nodige ervaring opgedaan in verschillende vormen van 'lerend organiseren'. De term 'Triple-helix sturing' (overheid- bedrijfsleven – wetenschap) was een aantal jaren in opgang, inmiddels werken actoren (de 6 O's) steeds intensiever samen in nieuwe samenwerkingsvormen.

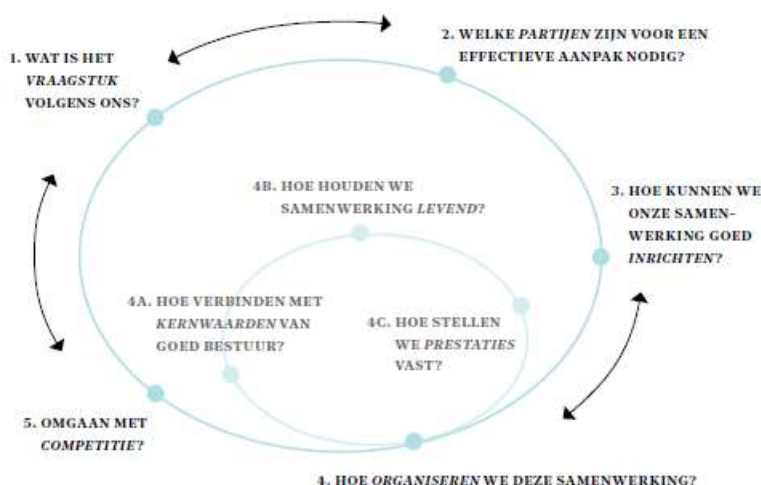
Vormen die passen bij

- verbinden van publieke, private, maatschappelijke waarden en motieven,
- combineren van belangen en geldstromen,
- combineren van korte termijn en lange termijn belangen,

Samenwerkingsvormen die coöperatie en netwerkend werken bevorderen.

Omgaan met deze complexiteit vraagt ook om flexibiliteit in rollen. Samenwerkende partijen moeten in staat zijn om afhankelijk van de ontwikkeling en een veranderende context hun bijdrage en rol te herzien. In een aantal programma's zoals het Inter Bestuurlijk Programma (IBP) en in een aantal regiodeals zijn vergelijkbare ontwikkelingen te zien³⁴.

Figuur 3: vijf ontwerpstappen voor meerlaagse samenwerking.

III. Stappenmodel uit NSOB rapport Leren van Doen.

Er is ook door het programma DD de afgelopen jaren veel inspanning gepleegd rond 'lerend organiseren'. Het is een aanpak gebleken die aanslaat en een duidelijke meerwaarde heeft naast andere meer traditionele kennis- en innovatieprogramma's.

Dat is echter wel een kwestie van lange adem. De duurzame uitdagingen zijn groot, de problemen hardnekkig en complex, de nodige transitie zijn ingrijpend. Geconstateerd is dat de resultaten van de inspanningen niet makkelijker optellen. Dat kan komen doordat verbindingen ontbreken, initiatieven ongewild tegen elkaar werken of dat institutionele belangen op korte termijn groter blijken dan de gezamenlijke winst op lange termijn.

³⁴ <https://www.nsob.nl/denktank/overzicht-van-publicaties/leren-door-doen> (2014) en <https://www.nsob.nl/denktank/overzicht-van-publicaties/leren-van-doen> (2020) en <https://platformoverheid.nl/artikel/samenwerken-in-netwerken/> (2018) en <https://www.duurzaamdoor.nl/sites/default/files/Sturen%20door%20leren%20en%20co-creeren.pdf> (2016)

Het moet dieper en het moet sneller en de aanpak moet op nog meer plaatsen landen. Resultaten kunnen verbeteren als er meer openheid is, het beleid beter aansluit op de praktijk en sectorale belangen even losgelaten kunnen worden³⁵. Er is - met andere woorden - behoefte aan meer integraliteit van de inspanningen. Niet door centrale sturing maar door goede verbindingen en transparantie.

Rol van informatie en (social) media

De samenleving maakt in toenemende mate gebruik van krachtige ICT-middelen. Met deze middelen heeft vrijwel iedereen vrije toegang tot informatie en media. Via de media komen mensen in aanraking met maatschappelijke problemen, meestal naar aanleiding van incidenten. Ook worden de mogelijkheden om er zelf wat aan te doen zichtbaarder. Dit zet druk op zowel publieke als private partijen. Politici moeten zich voortdurend verantwoorden. Private partijen moeten hun *'licence to operate'* behouden, maar ook organiseren burgers zich steeds vaker in eigen coalities en coöperaties of komen uit op 'ideeën ondernemen'. Daadkracht en handelen op de korte termijn is meer dan ooit drijfveer. Deze daadkracht moet hand in hand gaan met een grotere betrokkenheid van de omgeving bij het voorbereiden van het handelen.

Nieuwe media kunnen ook een rol spelen bij bijvoorbeeld 'citizen science'. Artificial Intelligence (AI) kan helpen complexiteit te reduceren. Big Data en Remote sensing worden ingezet voor onderzoek, monitor en evaluatie in natuur-, milieu- en duurzaamheidsvraagstukken. Het verzamelen, benutten en toegankelijk maken van informatie en het benutten van netwerken bieden grote kansen. Zo maken bijvoorbeeld Smart Urbanism³⁶ en het 'metabolisme van de stad'³⁷ als ontwerpinstrument een duurzame stedelijke ontwikkeling mogelijk.

In het onderwijs is in 2020 mede onder invloed van de Corona crisis een enorme ontwikkeling doorgemaakt. Nadat scholen werden gesloten vanwege een 'lock down' was binnen enkele weken het gehele onderwijs grotendeels digitaal geregeld. Van basisonderwijs tot universiteit werden lessen digitaal verzorgd, materialen gedigitaliseerd en virtuele leergroepen ingericht. Voor sommige scholen en docenten een steile leercurve, maar dat werd grotendeels vanzelfsprekend opgelost. Keerzijde van digitale leeromgevingen bleken in de loop van het jaar ook: zorgleerlingen met een leerachterstand, praktijkopdrachten en stages in het MBO en HBO konden niet doorgaan, laboratoria op universiteiten en hogescholen waren lang niet toegankelijk. Niet alles bleek virtueel oplosbaar, maar duidelijk is dat zowel binnen als buiten het onderwijs het principe van 'distance learning' een vaste waarde is geworden. Dat vraagt om nieuwe competenties, van docenten, maar ook van lerenden zelf³⁸.

Tot zover de positieve kanten en de kansen. Er is de laatste jaren echter ook een verharding van het maatschappelijk debat via social media, en ook in een aantal gevallen bewuste organisatie van desinformatie of 'alternative facts'. Bijvoorbeeld over klimaatverandering en opwarming van de aarde. Onderdeel van duurzaamheidscompetenties zijn al 'omgaan met complexiteit', 'omgaan met onzekerheden' en 'omgaan met diversiteit'. Dat wordt er niet gemakkelijker op.

'Common factfinding' is dan ook een belangrijk onderdeel van coalities die samenwerken aan duurzame oplossingen. 'Mediawijsheid' en 'burgerschap' zijn elementen die 'kritische reflectie' – een van de andere duurzaamheidscompetenties – kunnen ondersteunen.

Deze ontwikkelingen in ICT en media hebben dus – zowel binnen als buiten het onderwijs – grote gevolgen voor de weg naar een groene, duurzame economie.

³⁵ EZ: Essaybundel: sturen in verweven dynamiek

³⁶ Zie www.smarturbanism.org : "Steeds meer aspecten van ons dagelijks leven worden 'digitaal'. Maar waar dit vaak een bijproduct was, wordt ICT de basis van veel dagelijkse zaken. Dit heet digitale transformatie. Dat is al zichtbaar in online werken, winkelen of onderwijs, maar ook aspecten als mobiliteit en zorg veranderen snel al gevolg van ICT. De rollen worden omgedraaid: digitaal eerst. Hoewel technologie de enabler is, vormt het maar een deel van de digitale transformatie. Digitale technologie zorgt ook voor nieuwe vormen van interactie en samenwerking tussen gebruikers van de stad: sociale innovatie. Individuen en organisaties worden zowel consument als producent van de stad. Deze sociale digitale initiatieven groeien sneller dan bestaande kaders waardoor een 'technology gap' ontstaat tussen wat mogelijk en wenselijk is: digitale disruptie. Hierdoor ontstaat frictie tussen oude regels en nieuwe mogelijkheden." Waar Smart Cities veelal aanbod-gestuurd is, daar is Smart Urbanism vraag-gestuurd.

³⁷ Zie bijvoorbeeld www.behance.net/gallery/18873937/Urban-Metabolism

³⁸ <https://www.coronakrant.nl/2020/07/16/hoe-de-coronacrisis-leren-en-ontwikkelen-blijvend-verandert/>

Sterke rol van de energieke samenleving

Sinds het signalenrapport 'De energieke samenleving, op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie' (PBL, Maarten Hajer, 2011)³⁹, waarin Hajer een samenleving beschrijft die meer wil en kan dan voorheen, is er een toenemende belangstelling voor de zelforganisatie van burgers. Ook DuurzaamDoor heeft daar in de periode 2017-2020 veel in geacteerd.

De beschikbaarheid van krachtige ICT-middelen maakt dat mensen en organisaties voortdurend met elkaar in contact staan en dat het organisatievermogen in Nederland sterk is toegenomen. Veel maatschappelijke initiatieven dragen bij aan het streven naar een duurzame, groene economie en daarmee het halen van overheidsdoelstellingen. Zo heeft DD gewerkt aan bijvoorbeeld een 'digitale samenwerkingsruimte' en 'regionale netwerken' die sterk de ruimte gaven aan 'initiatieven van onderop'.

De economische kracht van de initiatieven neemt ook toe. Zie ook Maatschappelijke AEX⁴⁰, waarin honderden maatschappelijke initiatieven zichtbaar worden gemaakt. Mede samen met DD zijn niet alleen een aantal lokale en regionale 'duurzame initiatieven atlanten' gemaakt, maar ook is het instrument verder ontwikkeld in de 'Hand Print' methode om van maatschappelijke initiatieven te kunnen duiden op welke SDG's een bijdrage wordt geleverd⁴¹.

Voortbouwend op deze gedachte van een energieke samenleving vormen recentere rapporten als 'energieke overheid' (Alterra, PBL); 'Naar een lerende economie' (WRR) en 'Leren door Doen' (PBL, NSOB) een basis voor overheidsbeleid waarbij multi-actor processen en veranderende 'governance' hand in hand gaan. Recent zijn daar rapporten bijgekomen die ook de kant van de governance daarbij betrekken, zoals 'Leren van Doen'(over IBP, NSOB), Vormgeven aan verschil (NSOB); Opgaven aan tafel (NSOB); Dromen voor Doeners (NSOB); Effectief sturen met multi-level governance (NSOB)⁴²; Leren Institutionaliseren (PBL); Verkennen waar wat werkt (PBL); Our Daily Diet (PBL)⁴³; Voedselconsumptie veranderen (PBL); Lerend vermogen van provincies voor natuurbeleid in transitie (PBL)⁴⁴.

Wat al deze publicaties gemeen hebben is dat ze – naast inhoudelijke onderwerpen – vooral ook ingaan op het (doen) organiseren van de dynamiek tussen overheid en samenleving. Voor DuurzaamDoor – en in iets mindere mate voor Jong Leren Eten – zijn deze ontwikkelingen wel van belang om de unieke positie als programma gericht op 'leren en sociale innovatie' ook zelf te kunnen ontwikkelen.

Relatie overheden en samenleving

Vanaf 2007 is een deel van het beleid van de rijksoverheid geheel of gedeeltelijk gedecentraliseerd. Deze beweging zet nog steeds door, waarin het schaalniveau van 'de regio' steeds sterker in beeld komt (bijvoorbeeld, de Regionale Energie Strategieën, de Regiodeals, de proefgebieden bij de LNV visie). Voorbeelden zijn er ook te over in de domeinen werk, zorg, jeugd, natuur, ruimtelijk beleid. Tegelijkertijd is het rijk bezig met het vernieuwen van het omgevingsbeleid, uitmondend in een nieuw instrument als de Omgevingswet⁴⁵ en Omgevingsvisies. In 2021 zullen een aantal 'proefgebieden' met de implementatie gaan werken, waarna de algehele inwerkingtreding in 2022 is voorzien.

Met 'Eenvoudig Beter' krijgen maatschappelijke initiatieven meer ruimte en wordt de samenwerking tussen overheden gedereguleerd. De wetgevingssystematiek wordt aangesloten op Europese richtlijnen. 'Right to Challenge'⁴⁶ wordt steeds meer onderdeel van (lokale) regelgeving.

DD heeft daar bijvoorbeeld op ingespeeld met een proces 'Omgeving Ontmoet Omgevingswet', waarbij niet het juridisch aspect centraal stond, maar juist de interactie tussen burgers, maatschappelijke organisaties en overheden. Deze ervaringen komen goed van pas in de verdere ontwikkelingen.

³⁹ http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/Signalenrapport_web.pdf

⁴⁰ www.maexchange.nl

⁴¹ <https://maex.nl/#/socialhandprint>

⁴² <https://www.nsob.nl/denktank/overzicht-van-publicaties>

⁴³ <https://www.pbl.nl/onderwerpen/voedsel>

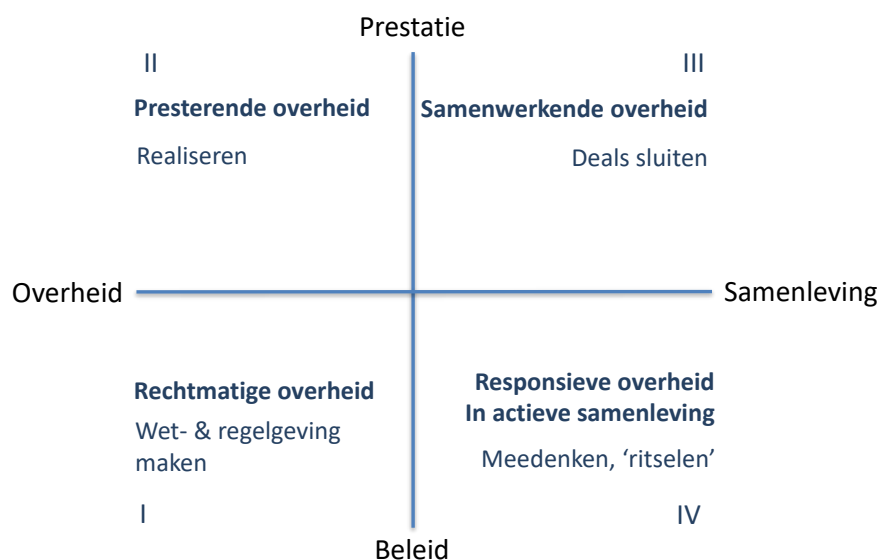
⁴⁴ <https://www.pbl.nl/publicaties>

⁴⁵ <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/omgevingswet/inhoud/vernieuwing-omgevingsrecht>

⁴⁶ Zie www.righttochallenge.nl

De lokale overheden moeten op de genoemde dossiers gaan realiseren en regisseren. Het goed organiseren van de respons van de overheid op de initiatieven van de samenleving blijkt in de praktijk een grote uitdaging. Gevolg is dat de overheden zich bezinnen op hun rollen. Dit komt ook tot uitdrukking in het recente rapport van de werkgroep Duurzaamheid ten behoeve van de Studiegroep Duurzame Groei⁴⁷. Zij adviseren concrete beleidsopties en signaleren dat de transitie naar een duurzame economie alleen in een maatschappelijke context kan plaatsvinden en dat dit een gezamenlijke inspanning vraagt van ondernemers, burgers, kennisinstellingen, NGO's en de overheid. Zij adviseren het kabinet om nadrukkelijk in overleg te treden met partijen en te bezien in hoeverre de overheid, maatschappelijke initiatieven kan versterken en hiervoor de partijen bij elkaar te brengen, ze ruimte te geven, een gedeeld streefbeeld te ontwikkelen, kennis beschikbaar te maken, onderlinge afspraken helpen te borgen, juridische belemmeringen weg te nemen en green deals te sluiten. Een advies dat nauw aansluit bij de praktijk van DD.

De Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB) heeft de afgelopen jaren diverse publicaties gewijd aan deze bezinning en de rollen van de overheid in kaart gebracht. De onderstaande figuur (vrij naar NSOB, Van der Steen, 2014) komt inmiddels in meerdere rapporten en beleidsstukken in verschillende varianten terug.

III: Vier vormen van overheidssturing naar NSOB, 2014

Bovenstaande illustratie beschrijft vier typen – of posities – van overheidssturing:

- Rechtmatige Overheid (klassieke overheid) -> wet- en regelgeving staan centraal, veelal top down geformuleerd en gelegitimeerd door een piramide van representatie.
- Presterende overheid -> het marktdenken staat centraal, de overheid als bedrijf en de burger als klant. Het primaat ligt bij de overheidsagenda, realisatie en meetbaarheid van resultaten.
- Samenwerkende Overheid -> De overheid zoekt actief de samenwerking en de bereidheid van andere actoren om beleidsdoelstellingen te halen. De sturing is niet top down, maar gericht op partnerschappen, allianties, etc. Het initiatief kan bij alle actoren van de 6 O's liggen. De initiatiefnemer zet voor het realiseren van beleidsdoelstellingen de agenda en stelt hiervoor middelen beschikbaar. Lokaal en regionaal (provinciaal) steekt men meer en meer energie in allianties. Op nationaal niveau ondersteunen initiatieven als 'Green Deals' het duurzaamheidsbeleid.

⁴⁷ Rapport werkgroep Duurzaamheid ten behoeve van de Studiegroep Duurzame Groei, juli 2016.

- Responsieve Overheid in actieve samenleving -> De zelforganisatie van de samenleving, waarbij een responsieve overheid aansluit in een actieve samenleving (als reactie op burgerinitiatieven bijvoorbeeld).

De transitie naar een duurzame samenleving loopt niet vanzelf. Burgers en ondernemers wachten niet af, kijken verder dan de huidige systemen en mogelijk beklemmende regelstelsels. Ook de beeldvorming over wat de overheidspartners kunnen bijdragen verdient aandacht. Er blijkt veel mogelijk met 'durf en lef' van twee kanten.

Wederzijds is men op zoek naar impact, naar uitkomsten van activiteiten met duurzame en meervoudige waarden als inzet. Uitkomsten die niet louter in geld of sectorale beleidsdoelen te markeren zijn, maar ook in opbrengsten voor de dagelijkse leefwereld.

Het programma DuurzaamDoor – en in zekere mate ook het programma Jong Leren Eten – beweegt zich vooral in het 3^e en 4^e kwadrant van het NSOB model, en soms opererend vanuit het 2^e kwadrant, waar gerichte opdrachten worden uitgezet. DD en JLE zijn echter geen 'subsidieprogramma's' in klassieke zin, dat eenzijdig op overheidsbeleid geformuleerde 'call's' worden uitgezet of subsidie openstellingen worden gedaan.

Resultaatbepaling is hierbij geen administratieve klus maar vraagt om gezamenlijk kijken, om monitoring 'streetwise' of een 'lerende evaluatie'. Naast het inzetten op het "wat" van duurzame ontwikkeling is het 'hoe' en 'met wie' minstens zo belangrijk⁴⁸.

Samenwerken vraagt veel van alle betrokken partijen. Het gaat alleen maar goed als de partijen de samenwerking richten op *gedeelde waarden* en als de partijen elkaar voldoende *vertrouwen* om zichzelf aan andere partijen te *verbinden*.

2.4 De bijdrage van DuurzaamDoor en Jong Leren Eten

Het programma DD 2017 – 2020 loopt af, maar betrokken partijen delen de mening dat het nodig is om verder te gaan met DD3 en JLE. Belangrijkste argument is dat DD een middenpositie inneemt tussen beleid, onderzoek maatschappij en ruimte biedt aan het bij elkaar brengen van maatschappelijke initiatieven en de waarde voor de nodige transitie te vergroten. Dat betekent niet dat alles bij het oude moet blijven. Een zwaarder accent op het toepassen van opgedane kennis uit evaluatie en onderzoek en een herijking van thema's van DD2 alsmede een aanscherping van werkwijze zijn noodzakelijk.

Propositie DuurzaamDoor-3 (Uit: Concept notitie 25 september 2020)

DuurzaamDoor is een kennisprogramma van maatschappelijke initiatiefnemers, onderwijs, kennisinstellingen, procesbegeleiders, maatschappelijke organisaties en verschillende overheden. We werken en leren samen rond praktijkcases (projecten) aan oplossingen voor de grote maatschappelijke opgaven waarvoor Nederland gesteld staat en de mogelijkheden om ons economische systeem verder te verduurzamen.

De start van DuurzaamDoor voert terug naar 2013, toen het maatschappelijke en politiek bewustzijn over de noodzaak van verduurzaming nog niet breed ontwikkeld was.

DuurzaamDoor-1 (2013-2016) stond daarom ook vooral in het teken van ondersteuning van individuele projecten – deels per provincies, deels landelijk - en van het opbouwen van netwerken.

DuurzaamDoor-2 (2017-2020) ondersteunt opnieuw projecten – nu vooral vanuit thematische 'participatietafels' - , bouwt het netwerk verder uit en heeft aandacht voor de 'hoe-vraag': welke overdraagbare 'beelden van goed werk' (good-practices en modellen) we kunnen halen uit de

⁴⁸ <https://www.nsob.nl/denktank/overzicht-van-publicaties/opgavegericht-evalueren> en <https://www.nsob.nl/denktank/overzicht-van-publicaties/leren-door-doen>

samenwerking binnen projecten en de analyse uit de bijdrage die het programma daaraan heeft geleverd.

Duurzame ontwikkeling is vooral een (bewust) afwegingsproces, waarbij belangen en waarden op het gebied van Planet, People en Prosperity⁴⁹ worden afgewogen. Het gaat dus om 'mensenwerk', mensen die individueel, in organisaties en collectief vanuit een welbewuste en wel geïnformeerde en weloverwogen situatie keuzes kunnen en willen maken.

Het programma beoogt dan ook die bewustwording, benodigde kennis, attitude en competenties op individueel, organisatie én samenlevingsniveau aan te reiken, die voor een duurzame afweging nodig zijn. Het betreft hierbij ook moreel/ethische overwegingen.

De uiteindelijke beoogde maatschappelijke impact is dat mensen en organisaties in staat zijn om te kiezen voor en te helpen bouwen aan een duurzame samenleving, binnen de mogelijkheden die zij zelf hebben.

Legitimatie

In zowel internationale als nationale gremia worden duurzaamheidsagenda's geformuleerd. Denk aan de duurzaamheidsafspraken van RIO+20, SDG's, Topsectorenbeleid/ Human Capital Agenda's, Kabinetsbrief Verduurzaming Voedsel, Groene Groei, Energiepact en Kabinetsbrief Circulaire Economie⁵⁰. Ook lokaal en provinciaal is op vele thema's sprake van duurzaamheidsagenda's.

Het kennisprogramma DD helpt actoren daarbij hun plek te pakken (kunnen, willen en durven) en verduurzaming te versnellen. DD sluit hierbij aan op zowel inhoudelijk beleid (Voedsel, Energie, Circulaire Economie, Water, etc.) als op algemeen (onderwijs) beleid voor Nederland, de Europese Unie en mondiaal (Education for Sustainable Development - ESD)⁵¹. Het benut daarmee specifieke ontwikkelingen op het gebied van vernieuwingen in onderwijs, zoals de discussies rond curriculum.nu, de concept-context methode voor exacte vakken, de vernieuwing van de kwalificatiestructuur in MBO, 21st Century Skills en programma's op het gebied van verhoging van de 'leeropbrengst', 'Leren Leren' en Levenlang Leren; en geeft daarmee mede invulling aan SDG 4.

DuurzaamDoor kiest de maatschappelijke dynamiek als vertrekpunt: de dagelijkse praktijk van initiatiefnemers en hun netwerken in regionaal verband die iets willen. Technologische ontwikkeling en betere samenwerking tussen overheden alléén gaan nog geen systemen veranderen, als niet tegelijk de motieven en potentiële bijdragen van het bedrijfsleven, het onderwijs, kennisinstellingen of burgers betrokken en gehonoreerd worden⁵². In die zin zijn DD en een aanpak zoals het IBP complementair.

DuurzaamDoor heeft door de jaren heen de netwerken en kennisbasis opgebouwd om in 'lerende aanpakken' te experimenteren met nieuwe vormen van samenwerking tussen publieke en private partijen die elkaar voorheen niet kenden. Deze werkwijze leidt tot nieuwe dynamiek, betrokkenheid, nieuw ondernemerschap en innovatieve verdienmodellen. Dit draagt bij aan 'sociale innovatie' en kan opmaat zijn naar de gewenste systeemdoorbraken.

DuurzaamDoor schakelt tussen lokaal, regionaal en nationaal schaalniveau. Coalitievorming en co-creatie gebeurt steeds meer in 'de regio', waar partijen elkaar vinden en samen de schouders ergens onder zetten. Het schakelen met andere schaalniveaus – van lokaal tot internationaal – is nodig om onderzoek te kunnen doen, ervaringskennis te valideren, draagvlak te creëren, 'good-practices' overdraagbaar te maken en uit te wisselen zodat er geleerd kan worden van elkaar. Kijk naar de

⁴⁹ Ten behoeve van de wereldtop over duurzame ontwikkeling te Johannesburg in 2002 aangepaste *triple p* van John Elkington.

⁵⁰ Rijks breed programma Circulaire Economie: IenM/BSK-2016/175734 (d.d. 14 september 2016)

⁵¹ UNESCO: Global Action Plan ESD, UNECE: Strategy for ESD

⁵² Zie bijvoorbeeld de NSOB publicatie [Sedimentatie in sturing](#)

regionale energie strategieën (RES) als voorbeeld van niet geformaliseerde verbanden van overheden en andere actoren die over 'hun' geografische grenzen heen samenwerken en samen leren.

Een voorbeeld:

één van de onderdelen van DD houdt zich bezig met natuur-inclusief bouwen⁵³. Na een prijsvraag is het concept 'Kerkebosch'(Zeist) uitgebreid beschreven, gepresenteerd op het Nationaal Bouwcongres, ervaringen zijn vastgelegd in 'toolboxes voor aanbestedende gemeenten en aannemers', gedeeld in een COP met bouwmaatschappijen, en via een 'regio-tour' in diverse provincies en gemeenten doorgegeven.

Voor Jong Leren Eten gelden vergelijkbare principes. Het gaat om het organiseren van leerprocessen, gericht op bewustwording, kennis en handelingsperspectief, zodat kinderen en jongeren in staat zijn een gezonde en duurzame voedselkeuze te maken. Ook dat gebeurt in samenspel met meerdere stakeholders en op meerdere schaalniveau.

Een voorbeeld:

een van de onderdelen van JLE is (moes)tuinieren. Dat gebeurt steeds vaker op zogenaamde 'groene schoolpleinen'. Na pilots en goede voorbeelden is er onder meer onderzoek naar de educatieve waarde van schoolpleinen, zijn er ontwerpwedstrijden, zijn er trainingen voor 'moestuin coaches' door het hele land en investeren steeds meer gemeenten en provincies mee om deze groene schoolpleinen te stimuleren middels gerichte subsidies.

Het aanbod

Ook in de nieuwe programmeerperiode (2021-2024) wil DuurzaamDoor hulp bieden bij het realiseren van duurzaamheids ambities. De focus van het programma zal blijven liggen op het experimenteren met integrale multistakeholder aanpakken die systeemdoorbraken voor de transitie dichterbij kunnen brengen.

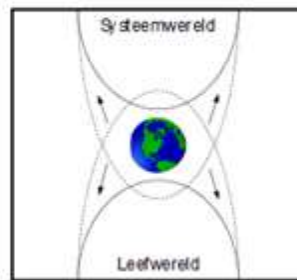
Aandachtspunten daarbij:

- Niet alleen maatschappelijke partijen leren. Ook de overheden zelf zijn onderdeel van de lerende aanpak. Daarom is de governance en het instrumentarium bij overheden om de omslag naar het 'nieuwe normaal' te kunnen faciliteren, belangrijk, vooral in de dynamiek tussen overheden en samenleving.
- het ontwikkelen van het vermogen van mensen om hun rol in de samenwerking goed te kunnen vervullen: als maatschappelijk initiatiefnemer, als opdrachtgever of als procesbegeleider ('sociaal kapitaal'). Vermogen begint bij mensen maar het gaat ook over de 'systemen' die hun handelen verklaren. Het bevorderen van vermogens gaat over iedereen in zijn kracht zetten, zodanig dat de samenwerking aan belangrijke maatschappelijke opgaven soepeler, houdbaarder en effectiever wordt.

⁵³ <https://www.duurzaamdoor.nl/biodiversiteit>

De samenwerking met DuurzaamDoor kan op verschillende manieren vorm krijgen: netwerken en nieuwe samenwerkingen helpen organiseren, relevante kennis inbrengen, netwerk(en) inzetten, adviseren over governance vraagstukken of samen lering trekken uit resultaten van samenwerking. DuurzaamDoor zoekt of creëert daarbij de 'tussenruimte'. Die is nodig wanneer de 'leefwereld' en de 'systeemwereld' botsen in hun belangen en opvattingen, of wanneer korte en lange termijn-doelen niet met elkaar te rijmen zijn.

Het probleem: de aarde verwoest, wordt aangetast en uitgeput omdat de wereld van de systemen (grote organisaties, overheden) vervreemd is geraakt van de leefwereld (mensen, natuur).

III: de botsing tussen 'leefwereld' en 'systeemwereld'. (bron: Origame)

Afbakening en focus

Het programma DD is een 'kennisprogramma' en richt zich daarbij op het organiseren van leerprocessen t.b.v. inhoudelijke duurzaamheidsthema's. Voor DD staat daarbij de kwaliteit en effectiviteit van het leerproces sec centraal. Maar 'leren' zonder inhoud leidt tot niets. Vandaar dat de leerprocessen zich in dit beleidskader richten op 'duurzaamheid', met specifiek aandacht voor de *inhoudelijke* thema's energie, mobiliteit, water, biodiversiteit, grondstoffen en voedsel, maar ook *doorsnijdende* opgaven als duurzaam consumeren en produceren, integrale gebiedsontwikkeling en duurzaam onderwijs.

In de nieuwe programmaperiode zal de doorsnijdende aanpak een grotere rol spelen. Meer zal de 'regio' als werkgebied worden aangewezen en als input voor de integrale maatschappelijke opgaven. Daarmee wordt de 'decentrale aanpak' van het programma sterker ten opzicht van landelijk opererende leerprocessen.

Telkens wordt gekeken naar een passend schaalniveau en aanpak, passend bij de opgaven die zich voordoen.

Jong Leren Eten blijft zich richten op gezonde en duurzame voedselkeuzes, samen met het programma Gezonde School. Kinderopvang en scholen blijven een effectief medium om kinderen en jongeren te bereiken. Een decentrale aanpak dicht bij scholen maakt de verbinding met andere overheden, maatschappelijke partijen en educatieve partners onmisbaar. De vraag van scholen is een belangrijk uitgangspunt. Het gaat om educatie die leidt tot structurele gedragsverandering.

3. Toelichting programma DuurzaamDoor

3.1 Inleiding

DuurzaamDoor is een uniek multi-stakeholder kennis- en innovatie-programma dat gericht is op “bereiken van een groene, duurzame economie door kennis te ontwikkelen en verspreiden, door betrokkenheid en bewustwording te vergroten en door samenwerking te bevorderen”.

Het toerusten van de Nederlandse samenleving met competenties en kennis om een duurzame, groene economie dichterbij te brengen vraagt om een gezamenlijke inspanning van alle stakeholders: overheid, bedrijfsleven, groepen en individuele burgers in de samenleving, onderwijs en onderzoek. Samenwerkende partijen moeten elkaar kunnen aanspreken op hun verantwoordelijkheden en rollen. Alle partijen leveren niet alleen een aandeel in het realiseren van de eigen doelen, maar ook hun aandeel in het realiseren van de gezamenlijke maatschappelijke opgave. De netwerken, de leerprocessen, de kennisinfrastructuur vormen de basis waarop het realiseren van inhoudelijke doelen groeit. Missie gedreven Innovatie is een term die de laatste jaren opgang doet. De strategie voor DD is om samenhang te bevorderen en de betrokken partijen in staat te stellen om hun rol te pakken. Een strategie die beschrijft ‘wie’ betrokken zijn en ‘hoe’ er samengewerkt wordt, hoe er samen gestuurd wordt en welke middelen worden ingezet.

3.2 Maatschappelijke en beleidsmatige ontwikkelingen

Er liggen vele beleidsagenda’s die duurzaamheid – of deelaspecten van duurzaamheid – willen bewerkstelligen. Bijvoorbeeld: Bij LNV de “Visie Landbouw, Natuur en Voedsel: Waardevol en Verbonden”; bij het ministerie I&W de nota en ‘uitvoeringsplan Circulaire Economie’; bij het ministerie EZK de uitwerking van het Klimaatakkoord van Parijs en de energietransitie, onder meer via de Regionale Energie Strategieën (RES).

Voorbeelden van nationale beleidsonderwerpen met een sociaal instrumentarium waarin duurzaamheid een belangrijke rol speelt:

- Circulaire economie (ook gerelateerd: VANG beleid⁵⁴) (I&W, EZK; LNV, BZK)
- Verduurzaming landbouw, voedsel (LNV, I&W)
- Natuurvisie, maatschappelijke uitvoeringsagenda natuur, Versterking Biodiversiteit (LNV, provincies)
- Klimaatbeleid o.a. implementatie ‘Parijs’ (EZK, I&W, LNV, BZK)
- Energieakkoord plus energiedialoog (EZK; BZK, I&W)
- Water (educatie) agenda (I&W, RWS, UvW)
- Topsectorenbeleid (met name Missiegedreven Maatschappelijke Innovatie Programma’s MMIP’s) (meerdere ministeries)
- Onderwijsbeleid (OCW: Curriculum.NU, Herziening Kwalificatiestructuur, onderwijshuisvestingsbeleid ...)
- Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen en Maatschappelijk Verantwoord Inkopen en circulair inkopen (diverse ministeries)
- Green Deals en City Deals (meerdere ministeries, provincies, steden, het bedrijfsleven en overige partners).....

Voorbeelden van Provinciale en lokale beleidskaders op gebied van duurzaamheid:

- Duurzame Investeringsagenda “naar een duurzaam Nederland” (IPO, VNG, UvW)
- Agenda Watereducatie (UvW, waterschappen)

⁵⁴ VANG: van afval naar grondstof, onderdeel Circulaire Economie.

- Bestuursakkoord Water⁵⁵
- Lokale Agenda 21, Gemeenten voor Duurzame Ontwikkeling
- Netwerkend Werken (Prov. Zuid-Holland)
- Huidige College- akkoorden en agenda's zoals bijv. Zeeland: circulaire economie, Friesland: Circulaire Economie kaders, Provinciale Energieakkoorden, Brabant: De Agenda van Brabant) (actualiseren !!)
- SDG gemeenten (VNG internationaal) en SDG's in het MBO: het bestuur van de MBO raad heeft op de ledenvergadering 13 mei 2020 het SDG Charter ondertekend waarmee het officieel onderdeel is van de SDG Community.

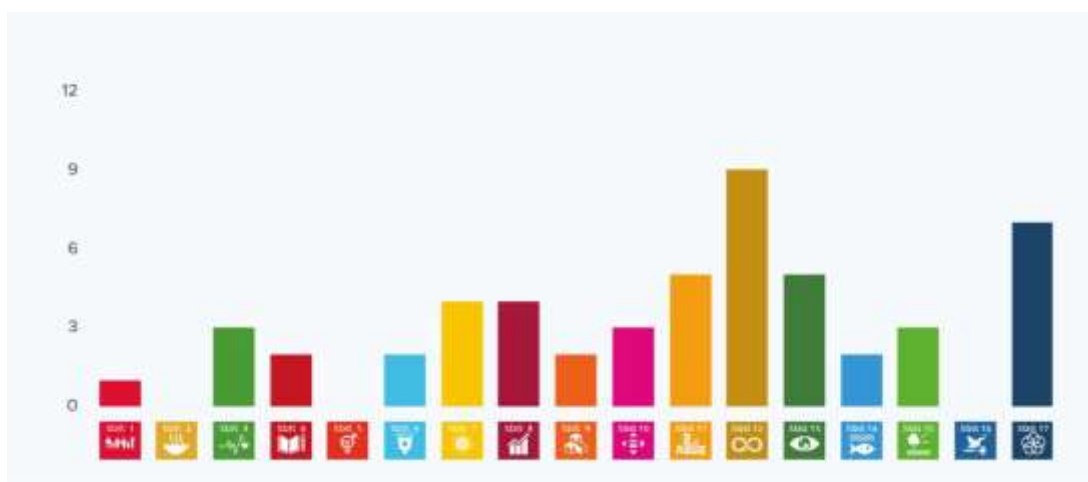
Voorbeelden van internationale beleidskaders op het gebied van duurzaamheid:

- Sustainable Development Goals, CSD-VN;
- Het biodiversiteitspanel IPBES⁵⁶
- Het klimaatpanel IPCC ⁵⁷

Er zijn er ook die specifiek 'leren' of 'educatie' als startpunt hebben:

- Education for Sustainable Development for 2030 UNESCO;
- Strategy for ESD (UNECE);
- Green Deal Urban (EU);
- Diverse CEPA ambities in internationale verdragen (Climate Change, Biodiversity, Sustainable production and consumption);
- Benelux werkgroep natuur- en milieu-educatie (transitie-academies)

De afgelopen jaren heeft DD gewerkt aan honderden projecten, veelal op lokaal/provinciaal niveau⁵⁸. Daarbij zijn veel verschillende thema's tegelijk of afzonderlijk geraakt.

III. De SDG's waaraan projecten van DD aan bijdraagt

Tegelijkertijd heeft het landelijk team van DD gebouwd aan de (harde en zachte) 'infrastructuur'. Voorbeelden hiervan zijn:

- ICT Kennis- en instrumenten (o.a. GroenGelinkt, Transitiepraktijk.nl, Earthink)
- Onderwijs- en onderzoeksnetwerken voor Duurzaamheid (o.a. Het Groene Brein, incl. Roots, onderwijsnetwerken als Duurzame Pabo, Duurzaam MBO, Studenten voor Morgen etc. (nu verbonden in de coöperatie Leren voor Morgen), UNESCO Leerstoel ESD)
- Landelijk platform van regionale netwerken (Noorden Duurzaam, IBA Parkstad, Dirk III, Waterpoort, Fruitmotor, etc.).

⁵⁵ <https://www.uvw.nl/thema/communicatie/educatie/>

⁵⁶ <https://ipbes.net/>

⁵⁷ <https://www.ipcc.ch/>

⁵⁸ <https://www.duurzaamdoor.nl/projecten>

- Professionalisering in de educatiesector met o.a. samenwerking met landelijke spelers als IVN, SME en GDO. Hieronder ook een serie 'leerkringen' specifiek ingericht om lokale NME centra aan te laten sluiten op de thematische 'participatie tafels' van DuurzaamDoor.
- Internationale samenwerking in o.a. UNECE, UNESCO
- een serie internationale wetenschappelijke publicaties⁵⁹ op het gebied van ESD.

Waar nog een opgave ligt is de verdere aansluiting van DD op andere kennisprocessen en andere kennisinstrumenten die én op dezelfde onderwerpen acteren én op een soortgelijke transitiegerichte manier agenda maken. Kansen liggen o.a. bij beleid te aanzien van Missiegedreven Maatschappelijke Innovatie Programma's (MMIP's), onderzoek via Topsectoren, een aantal Regiodeals, aanpakken zoals Het Versnellingshuis, de Transitie Motor etc.

DD heeft een aantal projecten, netwerken en programma's helpen ontwikkelen en op de kaart gezet, die nu prima zelfstandig een grotere rol pakken. Bijvoorbeeld de Transitie Coalitie Voedsel, het Platform Stadslandbouw, De Korte Keten Alliantie, Natuur Inclusief Bouwen etc.

3.3 Opzet van het programma DuurzaamDoor

3.3.0 Filosofie achter het programma

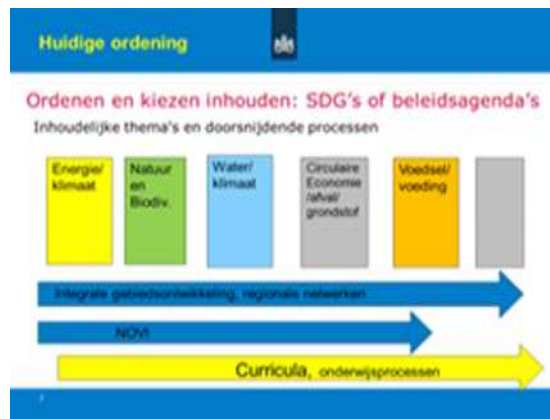
Het algemene doel van DD is het versnellen van de transitie naar een duurzame samenleving door de inzet van kennis en sociale innovatie. Doelen worden alleen op hoofdlijnen geformuleerd. Bij het type programma als DD is het namelijk belangrijk dat er tijd en ruimte is voor deelnemers om ook *eigen* (leer) doelen in te brengen in het proces. Dat is onlosmakelijk met 'innovatie' en 'transitie' verbonden. Veranderingen in mindset, in eigen handelen en in systemen kunnen niet altijd van buitenaf worden opgelegd. Aan de deelnemers aan de zogenaamde 'participatie-tafels' wordt daarom ruimte geboden om de (leer) doelen verder te operationaliseren.

Onderwijs is een belangrijk doel binnen het programma DD en heeft daarom een speciale positie. Het programma draagt bij aan het realiseren van onderwijsdoelen in de zin van kwalitatief goed en actueel onderwijs (SDG 4: Quality Education, emancipatoir, *bildung*, vakgericht) en zet onderwijs daarnaast als instrument in om een duurzame, groene economie dichterbij te brengen (SDG 4.7, Education for sustainable development to support the SDG's; instrumenteel). Onderwijs heeft daarom een bijzondere plek.

In DD staan 'leren en innoveren' en 'al doende leren, en al lerende doen' centraal. De concrete projecten vertrekken inhoudelijk vaak bij thema's als energie en klimaat, water, biodiversiteit, voedsel of grondstoffen. DD besteedt daarnaast aandacht aan doorsnijdende processen, zoals uitgewerkt in de Participatietafel 'Regionale Netwerken'.

In de periode 2017-2020 was dit vormgegeven in 5 thematische 'participatietafels' waar inhoudelijke doelen leiden tot een portfolio aan projecten. Daarnaast 3 concreet uitgewerkte 'doorsnijdende participatietafels' die meer procesmatig een aantal onderwerpen hebben geprogrammeerd: Regionale Netwerken, Omgevingswet en Onderwijs.

⁵⁹ <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13504622.2018.1477121> en <https://www.wageningenacademic.com/doi/book/10.3920/978-90-8686-846-9>

III: structuur DD2: vijf thematische participatie tafels en drie doorsnijdende tafels.

3.3.1 Strategie

De toegevoegde waarde van DuurzaamDoor is het bieden van experimenteerruimte en leerprocessen door de inzet van menskracht, kennis, netwerk, en financiële middelen (als cofinanciering en procesgeld). Wat DD onderscheidt van andere duurzaamheids-programma's is de nadruk op het leren en innoveren van de samenwerking tussen maatschappelijke partijen en overheden, van leefwereld en systeemwereld, die vaak verschillend kijken en verschillende belangen en rollen hebben verschillende oplossingen zien voor de dezelfde problematiek. Het werken aan 'vermogens' bij deelnemers om toch samen te werken aan transitie en systeemveranderingen. DD communiceert overdraagbare inzichten als inspiratie voor partijen elders, ook die niet in de projecten betrokken zijn. Dat bij elkaar brengen is de kern van sociale innovatie.

Hoofddlijn van de strategie

Het beleidsprogramma vindt de basis in samenwerking tussen de 6 O's. Zowel de agendering van de activiteiten als het formuleren en (doen) uitvoeren van de bijpassende activiteiten vindt gezamenlijk plaats. De aard van de activiteit bepaalt wie in de samenwerking het voortouw neemt en de mate van top-down of bottom-up inspanning. Transparantie, integraal denken en werken en aandacht voor de kwaliteit van processen en het lerende karakter daarvan maakt dat er samenhang blijft tussen activiteiten en netwerken. De inrichting van het programma maakt het mogelijk dat niet alleen het leren wordt bevordert, maar dat het programma ook zelf lerend is. Het delen en opschalen van ervaringen en good-practices is een nadrukkelijke opgave.

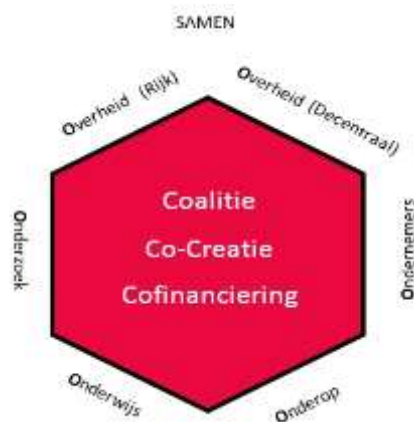
De hoofdlijnen van de strategie zijn daarom:

- Samenwerking, multistakeholder aanpak
- Inhoudelijke samenhang, integraliteit
- Systemische samenhang, binnen en tussen schaalniveaus
- Reflexieve werkwijze, oppakken en doorgeven
- Passende rollen, passende governance
- Wijze van commitment (co) financieren

Samenwerking, multistakeholder aanpak: de 6 "O".

De transitie die noodzakelijk zijn, hebben alleen kans van slagen als we het samen doen: van onderop, overheden, maatschappelijke organisaties, geld- en geefsector en ondernemingen, in samenhang met en bekrachtigd door top down. Ondersteund door onderwijs en onderzoek. Belangrijk daarbij is dat we van incidentele, versnipperde en suboptimale oplossingen samen tot meer integrale oplossingen komen. De vorm waarin dergelijke coalities samenwerken sluit aan bij bewegingen als Green Deals en Regio Deals, programma's als 'Samen in Beleid', bij processen als Regionale Energie

Strategie⁶⁰, bij de 'arrangementen' waarin veel lokale en regionale NME organisaties inmiddels gewend zijn te werken. Deze manier van samenwerken is op nog veel meer plekken in ontwikkeling. Het vraagt nieuwe kwaliteiten van zowel overheden als van maatschappelijke organisaties, ondernemingen en onderwijs & onderzoek⁶¹.

III: het principe van samenwerken binnen DuurzaamDoor:
de 6 O's werken op alle schaalniveaus samen door inzet van coalitie, co-creatie en cofinanciering.

Bij een dergelijke manier van samenwerking is uitruil en verbinden van waarde(n) essentieel. Waarderen heeft meerdere dimensies: geld, werk, denkkraft, initiatief. Uitrui tussen verschillende soorten waarden is een manier om investering en impact mogelijk te maken. Door waarde(n)stromen te bundelen zijn andere (vernieuwende) arrangementen en verdienmodellen mogelijk. Waarderen en legitimeren liggen in elkaars verlengde. Legitimeren is een kerntaak van overheden (maatregelen, besteding van publiek geld) en een kerntaak van wetenschappers (valorisatie van kennis, basis bieden aan experiment, evaluatie en monitoring van innovaties van onderop). Samen kunnen ze een belangrijke rol spelen in het zichtbaar maken van het rendement voor de samenleving. Een belangrijk middel om legitimatie op te bouwen is 'eren'. Erkenning en waardering van kennis, van gedeelde ervaring en van inzet zijn stappen om gemeenschappen en burgers te binden aan een gezamenlijk perspectief. DD organiseert en biedt een podium. De beste praktijken en innovatief initiatief die zich kunnen etaleren produceren meerwaarde. Het programma DD maakt dit podium aantrekkelijk en zichtbaar, zodat media een belangrijke rol kunnen spelen.

Leren als gemeenschappelijke activiteit van alle deelnemers uit de 6 O's levert brandstof voor een 'sharing economy'. Bedrijven zijn niet alleen marktpartij, maar zijn ook gebaat bij samenwerking in ketens, bij valorisatie van kennis en innovatie van hun producten en diensten. Een *sharing economy* kan enerzijds gericht zijn op het uitvinden van blokkades, belemmeringen in beleid, in bedrijfsvoering, in samenwerking en het zoeken naar oplossingen. Anderzijds gaat het om het door ontwikkelen van competenties van alle deelnemers uit de 6 O's.

Extra ambitie: de 7^e O van Overmorgen

Een nieuwe opgave voor de periode 2021-2024 is het expliciet maken van de rol van jongeren. Als het gaat om transities naar een duurzame toekomst, dan is dat vooral ook hún toekomst. Systeemveranderingen vinden vooral plaats als een nieuwe generatie opstaat die ook zelf aan de slag gaat met hun "iedereen voor de toekomst". Behalve frisse en nieuwe ideeën en energie brengt het ook een basis aan nieuwe kennis, competenties en waardeoriëntaties⁶². Sinds het manifest 'The World We Want' in het kader van de SDG's, is jongerenparticipatie in duurzaamheidsdebatten niet meer weg te denken. Niet alleen via formele vertegenwoordiging als de Nationale Jeugd Raad (VN jongeren, UNECO

⁶⁰ https://www.nsob.nl/sites/www.nsob.nl/files/inline-files/NSOB%2019-03%20MPA%20Rapport%20EZK-20190530LR_pag_0.pdf

⁶¹ <https://kennisopenbaarbestuur.nl/media/138215/Leren-door-doen-Overheidsparticipatie-in-een-energieke-samenleving.pdf>

⁶² <http://www.digital-development-debates.org/issue-11-youth--events--the-world-we-want.html>

jongerenambassadeur, Klimaatvertegenwoordiger), maar ook in bredere bewegingen als de Jonge Klimaat Beweging⁶³, Youth Food Movement (nu Slow Food Youth Netwerk (SFYN))⁶⁴. Of bewegingen van young professionals zoals in KIC-Climate⁶⁵. Iemand als Gretha Thunberg mobiliseerde en stimuleerde klimaatmarsen en schoolstakingen in vele landen.

In DuurzaamDoor spelen op diverse plekken jongeren een rol, zoals 'Studenten voor Morgen' met projecten als Sustainabul en Green Offices in de onderwijs coöperatie Leren voor Morgen en SFYN bij de participatietafel Voedsel. De komende jaren moeten jongeren meer expliciet een plek krijgen in DuurzaamDoor.

III. Jonge Klimaatbeweging in Trouw Duurzame Top 100

Inhoudelijke samenhang, integraliteit, het 'wat' en 'hoe' samen

Het programma bedient inhoudelijke agenda's op gebied van natuur, milieu, gezondheid en duurzaamheid op een manier die het 'lerende' aspect volledig benut en zoveel mogelijk stakeholders erbij betrekt. Er is daarbij zowel aandacht nodig voor het proces (werkwijze, leren, netwerken, kennisinfrastructuur) als de inhoud (duurzaamheidsthema's, projecten, (leer)resultaten).

Dat is te vatten in een metafoor van een bos, waarbij de proceskant staat voor 'de voedingsbodem en gezonde ecosystemen (netwerken)' die de voorwaarde scheppen en vruchtbare condities creëren voor de 'inhoudelijke bomen' die daarop goed tot groei en bloei kunnen komen en hun vruchten kunnen afwerpen. En voor nieuwe, nog niet voorziene 'innovatieve kiemen' die hierop kunnen opbloeien.

III: De bodem en het bos, vrij naar "the arrival of Spring"(David Hockney).

⁶³ <https://www.jongeklimaatbeweging.nl/>

⁶⁴ <https://slowfoodyouthnetwork.nl/>

⁶⁵ <https://younginnovators.climate-kic.org/>

De 'bodem' met daarin netwerkvorming, sociaal instrumentarium, kennisinfrastructuur, leerprocessen, competentieversterking, ontwikkeling aanpak, ingrediënten die ander gedrag mogelijk maken. En de inhoudelijk 'bomen' voedsel, natuur en biodiversiteit, circulaire economie, water en klimaatverandering. De bomen dragen vrucht. De bomen kunnen groeien door de goede bodem.

Het programma DD investeert in beide aspecten:

- De feitelijke samenwerking op inhoudelijke thema's (bomen). Voor DD zijn dat de kennisvelden als voedsel, biodiversiteit, energie en klimaat, water en klimaatadaptatie, circulaire economie, en de doorsnijdende inhoudelijke thema's zoals bijvoorbeeld onderwijs, MVO, Regionale duurzaamheidsnetwerken en integrale gebiedsontwikkeling, duurzaam produceren en consumeren.
- De basis (voedingsbodem en ecosystemen) van de samenwerking is netwerkvorming, competentieversterking, sociaal instrumentarium, ontwikkeling aanpak, leerprocessen, kennisinfrastructuur, keuzegedrag, werken aan 'vermogens'.

Zonder investering in de basis kan een nieuwe samenwerking niet vruchtbaar tot stand komen en groeien, zonder investeren op inhoudelijke thema's blijft de impact van samenwerking beperkt. Het 'wat' en het 'hoe' zijn met elkaar verbonden.

Bij financiering vanuit overheidsagenda's is er het dilemma dat de financiële middelen veelal vastzitten aan inhoudelijke (en vaak sectorale) programma's, terwijl duurzaamheid vooral ook gaat over een lerende 'proces-aanpak' en het 'scheppen van voorwaarden' in vaak 'integrale en sector overstijgende' vraagstukken. Het is daarom van belang dat DD op het realiseren van de doelen niet alleen aanspreekbaar, maar ook afrekenbaar is op zowel de inspanningen als het (maatschappelijk) resultaat op de inhoudelijke en doorsnijdende thema's. Dat vraagt van een DD-aanpak voor de periode 2021 - 2024 dat de inhoudelijke agendering aansluit bij beleidsagenda's én dat aangesloten wordt bij de maatschappelijke energie voor duurzame ontwikkeling.

Netwerkend werken

DD werkt aan een brede projectenportfolio. Vaak zijn initiatiefnemers geïnspireerd door het programma, zeker zo vaak zijn initiatieven ontstaan in een eigen lokale of regionale context en worden van daar uit verbonden aan DD partners. Dat heeft geleid tot nieuwe netwerken tussen initiatieven, maar ook tussen partners uit verschillende domeinen. DD krijgt steeds meer ervaring met 'netwerkend werken'. Er is een grote affiniteit ontstaan met die benadering. Professionals, vrijwilligers, overheid, initiatiefnemers, facilitators hebben veel gedaan aan het ontwikkelen van methodologie op dit vlak⁶⁶. DD is een dragende kracht in die processen. Bewustwording en leren hebben in de afgelopen jaren veel aandacht gehad, maar kan veel meer en nadrukkelijker gepaard gaan met aandacht voor handelingsperspectief. Het 'werken aan vermogens' is een nieuw uit te werken leerconcept daarbij.

Infrastructuur om te leren, te profileren, te excelleren

DD bouwt voort op de (digitale) infrastructuur die met partners samen ontwikkeld is. Deze infrastructuur is open voor alle partijen die willen aansluiten met nieuwe of bestaande activiteiten. De infrastructuur richt zich op kennis en educatie, op toerusting van mensen die zich actief willen inzetten professioneel dan wel als vrijwilliger. Dat houdt ook in databases van projecten ontsluiten en beheren, web-faciliteiten en ruimte creëren om uitwisseling mogelijk te maken. Binnen diezelfde infrastructuur moet er ruimte zijn om podium en profiel te geven aan initiatief. Dat kan bv. met de MAEX en vergelijkbare instrumenten maar ook door gerichte activiteiten, festivals, inspiratiebijeenkomsten etc. Ten slotte biedt DD kansen om te excelleren door via communicatie uitingen en social media de schijnwerpers te zetten op sterke projecten, projecten met impact, mensen die het vermogen hebben om anderen te inspireren.

⁶⁶ <https://www.netwerkenco.nl/> en https://www.origame.eu/downloads/publiek_denken_small.pdf

faciliteren, mobiliseren, pleitbezorger

DD faciliteert agenda's, initiatiefnemers, experimenten, pilots die de *groene economie* dichterbij willen brengen. Faciliteren betekent gemakkelijker maken en is geen substituut voor 'regelen'. De vragen van initiatiefnemers en investeerders staan centraal, maar zij moeten zelf eigenaar blijven van probleem, proces en oplossingen. DD mobiliseert kennis, brengt krachten samen die willen vernieuwen, die willen delen en vernieuwen, maar neemt geen verantwoordelijkheden over indien niet nodig. We leveren eerder 'smeerolie' dan 'brandstof'.

Samenwerken op inhoudelijke thema's

Participatietafels

DD biedt een structuur voor de samenwerking per inhoudelijk thema. Het zet hiervoor als strategisch instrument '**de participatietafel**' in. We doen dat door stakeholders samen te brengen voor gezamenlijke agendering en programmering. De participatietafel kent in aanvang een open proces. Deelnemende partijen worden uitgenodigd om een actieve rol te spelen en een concrete constructieve bijdrage te leveren, in tijd, aandacht en geld. Op tafel komen zowel landelijke als regionale projecten en pilots. DD stelt spelregels over co-creëren, coöpereren en co-financieren op voor deelname aan de participatietafel en zoekt actief naar (nieuwe) partners en maakt heldere afspraken over de deelname in een startdocument.

De overheid brengt beleidsagenda's in en ondersteunt processen, opbouw en netwerken en draagt zorg voor tools ten behoeve van een adequate kennisinfrastructuur (o.a. websites, ICT tools, organiseren van CoP's, publicaties). Het Rijk orgaaniseert de borging en verantwoording van het programma (monitor, reflexieve evaluaties en jaarlijkse rapportage). Naast overheden zullen vooral ook NGO's, consumentenorganisaties, bedrijven en andere (lokale) stakeholders deelnemen. Activiteiten worden geformuleerd binnen de focus van de betreffende participatietafel.

De participatietafels hebben een trekker vanuit het dossier-houdende ministerie, vanuit één van de andere overheden of maatschappelijke partij. Het programma-management van DD levert aan iedere participatietafel een (ambtelijk) secretaris en aanjager. De resultaten van de participatietafels worden jaarlijks besproken in de Stuurgroep DD.

Veel innovatie vindt plaats ook door functiecombinatie en dus op raakvlakken tussen thema's en in de interactie tussen verschillende thema's. Hiervoor legt DD dan óók de relaties en dwarsverbanden. Met name de tafelvoorzitters en ambtelijk secretarissen hebben hier een belangrijke signalerende en agenderende rol.

Arrangementen

Samenwerking tussen partijen met verschillende belangen vraagt om onderlinge spelregels. Als partijen elkaar vinden op gezamenlijke perspectieven of waarden en een gedeelde ambitie dan ontstaat er een gezamenlijk verhaal. Dit leidt tot concrete projecten die gezamenlijk (of in deelverzamelingen van actoren) kunnen worden uitgevoerd. De samenwerkingspartners zoeken naar een passende manier om binnen de grenzen van de governance tot inzet van middelen en hulpbronnen te komen. In spelregels leggen zij de wijze vast waarop zij dit doen. Deze 'gestolde' situatie is een arrangement⁶⁷.

DD zet het strategische instrument 'alliantie' in als manier om de gestelde doelen in samenwerking vorm te geven. De in de NME-nota ontwikkelde ideeën van het 'arrangementenmodel' én het DD credo 'coalitie – co-creatie – commitment/cofinanciering' heeft in de praktijk zijn meerwaarde bewezen⁶⁸. Actoren die elkaar vinden in een ambitie op het gebied van thema's die de maatschappelijke ontwikkeling naar een duurzame, groene economie ondersteunen, spreken spelregels af over de inzet van middelen en instrumenten.

⁶⁷ Zie 'Sturen door leren en co-creëren', Alterra (2015)

⁶⁸ Zie onderzoek Arcadis (2011) en Alterra (2015) en TNO/Lei/WUR (2012)

III: Arrangementen-model.

Commitment en/of Cofinanciering

De programmaperiode 2017-2020 heeft geleerd dat commitment en cofinanciering een steeds bredere invulling heeft gekregen. Cofinanciering uitsluitend invullen door monetaire eenheden te kapitaliseren doet tekort aan wat in de praktijk voorkomt. In DD-2 zijn door partners tal van substantiële bijdragen geleverd die het mogelijk hebben gemaakt om extra activiteiten en producten te realiseren en om additionele expertise in te zetten, die niet mogelijk was geweest met uitsluitend het eigen budget van een participatietafel.

Veel is ingebracht door 'in Kind' bijdragen: bijv. bijeenkomsten hebben plaatsgevonden op externe locaties waar een partner de lunches, zaalhuur, netwerkborrels en technische ondersteuning voor zijn rekening heeft genomen. In veel opdrachten die zijn uitgezet heeft de opdrachtnemer er veel meer uren instopt dan hij betaald krijgt omdat hij/zij een win-win opbrengst ziet. Hij/zij vindt het bijvoorbeeld een intrinsiek belangrijk onderwerp (duurzaamheidspassie), of betrokkene ziet in dat zijn/haar netwerk flink wordt uitgebreid (en kans op nieuwe werkzaamheden geeft). Er zijn voorbeelden van grootschalige beursbezoeken waar de DuurzaamDoor partner gratis tickets beschikbaar stelde. Ook werken we met partijen die met 50-75% van hun zakelijke tarief rekenen of die in natura hun expertise hebben ingezet. Het is vaak lastig deze inzet te monetariseren.

Commitment wordt ook zichtbaar doordat soms verrassende olievlekimpact ontstaat als gevolg van onze activiteiten. Uit het 'verrassende' blijkt overigens dat die olievlekimpact niet altijd systematisch vooraf in beeld te brengen is als inzet.

Ter illustratie twee voorbeelden van de tafel Biodiversiteit.

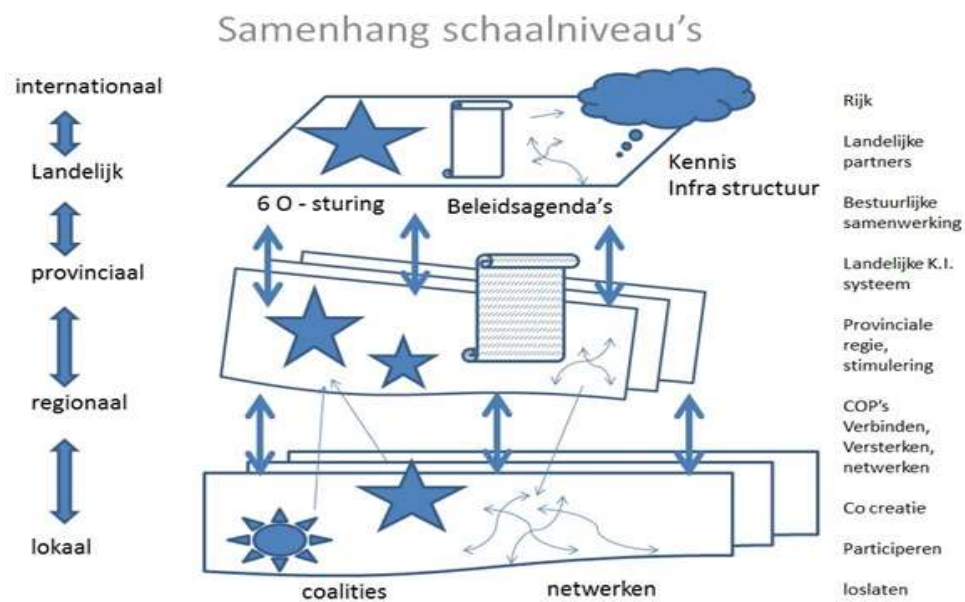
- Een bijeenkomst van de COP natuurinclusief bouwen bij Ballast-Nedam Development, heeft geleid tot een specifieke samenwerking tussen deze projectontwikkelaar en Vogelbescherming.
- Een DuurzaamDoor-excursie bij bouwmaatschappij Heijmans heeft aan de basis gestaan van het latere partnership tussen NL Greenlabel en Heijmans.

In de programmaperiode van DD-2 hebben een aantal beleidsdirecties van diverse Ministeries ook vanuit hun beleidsmiddelen incidenteel extra middelen beschikbaar gesteld vanwege de specifieke expertise en stakeholder aanpak van DuurzaamDoor. Daarmee dus co financiering in harde valuta vanuit de Rijksoverheid die niet van tevoren in de programmabegroting is te verwerken, maar waar op basis van (ad hoc) inhoudelijke betrokkenheid een synergie optreedt.

Samenhang, binnen en tussen schaalniveaus

Het bestuur in Nederland is gelaagd. De formele relatie tussen de lagen is op een groot aantal onderwerpen juridisch vastgelegd. Afspraken over beleidsverantwoordelijkheden moeten voorkomen dat de gelaagdheid leidt tot onnodige frictiekosten. Zo is voor de verdeling van beleidsverantwoordelijkheden het subsidiariteitsbeginsel⁶⁹ leidend. Dit moet voorkomen dat meer dan twee bestuurslagen tegelijk verantwoordelijkheden delen.

Tegelijkertijd is door decentralisaties of vanwege doorwerking en implementatie van (inter) nationaal beleid van belang dat overheidslagen verbonden zijn en elkaar versterken op gemeenschappelijke maatschappelijke agenda's. Duurzaamheidsbeleid mag niet tussen wal en schip van afzonderlijke afdelingen vallen, maar ook niet in een niemandsland tussen verschillende (overheid) lagen. Een van de krachten van DD is juist het interdepartementale en interbestuurlijke karakter, waarin overheden samen werken aan gemeenschappelijke agenda's, maar met respect voor elkaars positie.

III: Gelaagdheid van het bestuur in Nederland en de link van deze gelaagdheid met de inzet van instrumenten.

Agenda's rond natuur, milieu en duurzaamheid zijn breed in inhoud en zo omvattend in de uitwerking naar de uitvoeringspraktijk, dat interbestuurlijke samenwerking of het snel schakelen tussen overheden nodig is⁷⁰.

In feite gaat het om een doorlopende lijn van (inter)nationale beleidsagenda's tot concrete implementatie in de dagelijkse praktijk van scholen, bedrijven en organisaties.

In DD werken de verschillende niveaus samen met transparantie over de rollen en governance. Op elk niveau is er deelname van de 6 O's. En het gaat ook over de onderlinge verbinding tussen die niveaus. Daarbij is ruimte voor maatwerk, diversiteit en eigen accenten.

Het programma DD verbindt het leerbehoeften op nationaal niveau aan het leren op regionale niveau. Het regionale niveau verbindt het leren op regionaal niveau aan het leren op lokaal niveau. Verantwoordelijkheden worden zo door maximaal twee overheidslagen gedeeld. Provincies hadden vóór 2017 ieder een eigen DD projectenportfolio. Vanaf 2017 is er meer landelijk vanuit de thematische participatietafels geprogrammeerd.

⁶⁹ Hogere instanties moeten zaken die door lagere instanties kunnen worden afgehandeld niet zelf oppakken.

⁷⁰ <https://www.nsob.nl/denktank/overzicht-van-publicaties/effectief-sturen-met-multi-level-governance>

Vanaf 2021 is door het inzetten op zogenaamde Regionale Transitiewerkplaatsen (RTW) (zie verderop bij 'structuur DD') een nauwere betrokkenheid op de decentrale activiteiten voorzien. Provincies, gemeenten en waterschappen kunnen zich op een meer directe manier verbinden met het programmeren.

In de portfolio van de Regionale Transitiewerkplaatsen kan de relatie met bijvoorbeeld duurzame energiewinning, het kleinschalig ontwikkelen van voedselketens dichtbij de consument, eigen projecten om van afval nieuwe grondstof te maken en initiatieven van lokale groepen beter gekoppeld worden. Regionale frames en lokale connectoren zijn belangrijk. De regionale dynamiek heeft in de komende jaren baat bij een nog opener manier om processen te organiseren van leren, veranderen, samenspel en verankeren.

Lokale groepen natuurbeschermers, lokale centra voor NME en buurtinitiatieven schakelen voortdurend samen en met de lokale overheden. Het is dan de uitdaging om een 'optelsom' te organiseren. Het credo 'denk groot, organiseer klein' biedt een ander soort energie dan grootschalige programma's en projecten als bijvoorbeeld Topsectorenbeleid. Met instrumenten als de 'Small Wins' theorie kan ook worden bijgedragen aan dieper gaande transities. Sterker; systeemdoorbraken komen eerder tot stand in 'niches' en 'bottom up' dan vanuit gevestigde belangen van grote partijen. Het is wel zaak om de 'kiemen' die ontstaan vanuit de lerende en netwerkende aanpak voldoende herkenning en steun te geven om ook door te kunnen groeien.

Nationaal richt het programma zich daarom vooral op het (participatief) analyseren en leren van de regionale en lokale ervaringen. En vervolgens de kennis en ervaring valideren, doorgeven, opschalen en weer uitzetten in nieuwe situaties. Dat kan afhankelijk van de aard bottom-up of top-down worden uitgezet. De regionale en lokale partijen richten zich vooral op het delen, opschalen en realiseren van *good practises*.

Overheden zoeken samen met maatschappelijke partners naar nieuwe verhoudingen. Dat is geen mechanische operatie. Het vraagt goed gebruik maken van de 'sedimentatie' zoals Van der Steen et al.⁷¹ dat beschrijven.

Om de meerwaarde van initiatieven van onderop zo goed mogelijk te benutten voor een duurzame, groene economie is het nodig dat overheden en sectoren anders op de initiatieven inspelen dan nu meestal de praktijk is. Niet als een soort blauwdruk denken, niet als nieuw 'format', maar door beter te variëren, door een rijker handelingsrepertoire te ontwikkelen. Door de responsiviteit en ontvankelijkheid te benutten om met beleid aan te sluiten op wat zich in de samenleving afspeelt en wat zich aan initiatieven aandient⁷².

Het gaat daarbij meer om investeren dan om financieren en subsidiëren. Het gaat meer om *impact* organiseren dan om steeds meer activiteiten. Co-opereren in voor- en tegenspoed bij initiatieven die een duurzame, groene economie bevorderen en coöperatie durven aangaan.

Van praktijkervaring naar wetenschap en terug.

DD innoveert. Innovatie is kennisintensief. Om gebruik te kunnen maken van goede en recente inzichten en andersom ook een bijdrage te leveren aan deze inzichten, investeert DD ook in (wetenschappelijk) onderzoek, zoals bijvoorbeeld in internationale publicaties en boeken, in leerstoelen ESD, in het laten doen van **onderzoek**. Hiermee kunnen resultaten van projecten worden gevalideerd en geborgd.

Een vorm van onderzoek die in de afgelopen periode is versterkt, is het – per participatietafel – laten maken van analyses, zoals de Small Wins theorie door WUR bij Voedsel en Regionale Netwerken, of een onderzoek naar Natuurinclusief Bouwen. Ook programma-breed wordt onderzoek gedaan, zoals in

⁷¹ NSOB: Sedimentatie in Sturing (2015)

⁷² <http://publiekdenken.nl/wp-content/uploads/2016/06/2015-PubliekDenken-DrijvenKlijvenBlijven-web.pdf> (pagina 27)

een meerjarig onderzoek naar de rol van “Commons”⁷³ van bijv. prof. Tine de Moor (Universiteit Utrecht en Erasmusuniversiteit) in bottom-up processen. Onderzoekers zijn ook betrokken bij de participatietafel Omgevingswet (WUR) en bij het project de Fruitmotor (Radboud Universiteit). Ook praktijkonderzoek vindt plaats door bijvoorbeeld participatie van lectoren en studenten van hogescholen in projecten en door de lerende evaluatie van Good Work Company.

Een meer algemene vorm van wetenschappelijke reflectie op ‘Education for Sustainable Development’ is de aanstelling van Prof. Dr. Ir. A. Wals (WUR) als UNESCO Chair voor ESD⁷⁴. Deze leerstoel is ook betrokken bij het fundamentele bouwwerk van evaluatiekaders en bij internationale verkenningen. Dit uit zich onder meer in een serie internationale wetenschappelijke boeken, waarin inzichten uit andere landen worden opgehaald ⁷⁵.

Andere UNESCO Leerstoelen zijn onder meer aan de Open Universiteit over ‘Distance Learning and ICT’s’ (prof. dr. Paquita Pérez Salgado)⁷⁶.

Aan de Hogeschool Leiden is een lectoraat over ‘Natuur en ontwikkeling kind’ (Dr. D. Hovinga) en aan de Aeres Hogeschool Wageningen wordt gewerkt aan een ‘Leren voor Duurzame Ontwikkeling’ door docent/onderzoeker (Dr. S. Freiters).

In 2019 promoveerde Dr. Jifke Sol op haar Proefschrift “Reflexively stumbling towards sustainability: understanding social learning in regional governance networks”⁷⁷, mede gebaseerd op ervaringen met het programma DuurzaamDoor. DD werkt samen met deze leerstoelen en instellingen en betreft hen waar mogelijk in projecten, bij professionalisering in de sector en bij reflectie op praktijken in het (educatieve) werkveld.

In Beneluxverband is een speciale uitgave van “Journal of Environmental Education” Environmental and Sustainability Education in the Benelux Region⁷⁸ verschenen in 2018, gevolgd door een gezamenlijk symposium in Brussel.

Het programma DD probeert tussen initiatieven uit de praktijk en wetenschappelijke inzichten en theorieën een praktische vertaalslag te maken.

In de nieuw periode 2021-2024 zal de samenwerking geïntensiveerd worden, door het verbinden van minstens één universiteit of hogeschool aan elke participatietafel, gericht op de analyse en het ‘meta leren’ van projecten.

DuurzaamDoor verzorgt ook als ‘National Focal Point ESD’ de rapportages bij o.a. UNESCO (ESD for 2030) en UNECE (Strategy for ESD) en bij voorkomende andere internationale onderzoeken naar voortgang van ESD beleid. In 2018 was een periodieke evaluatie⁷⁹ en in 2022 zal opnieuw worden meegewerkt aan een mondiaal onderzoek naar de implementatie van ESD in Nederland.

Passende rollen

DD wil bevorderen dat de kracht van deelnemende partijen optimaal benut wordt. Dat betekent dat de partijen afhankelijk van de situatie verschillend moeten optreden. De partijen ontdekken gaandeweg samen wat het betekent om aan een duurzame, groene economie te werken en om de ontwikkelingen in die richting te sturen⁸⁰. Het is belangrijk dat het wisselen van rollen veel vaker deel uitmaakt van het samenwerken. Rollen die taken en posities in de kern niet hoeven aan te tasten. Waarderen, legitimeren, eren en leren zijn wezenlijk aan elkaar verbonden. Geld, zeggenschap, erkenning en vakmanschap krijgen aanvullend aan elkaar meer waarde.

⁷³ <https://www.socialevraagstukken.nl/author/tine-de-moor/>

⁷⁴ <https://www.wur.nl/en/Persons/Arjen-prof.dr.ir.-AEJ-Arjen-Wals.htm>

⁷⁵ P. Blaze Corcuran; J.P. Weakland; A.E.J. Wals (2017) Envisioning futures for environmental and sustainability education (Wageningen Academic Press)

⁷⁶ <https://www.ou.nl/web/duurzaamheid/-/duurzaamheid-en-leren>

⁷⁷ <https://research.wur.nl/en/publications/reflexively-stumbling-towards-sustainability-understanding-social>

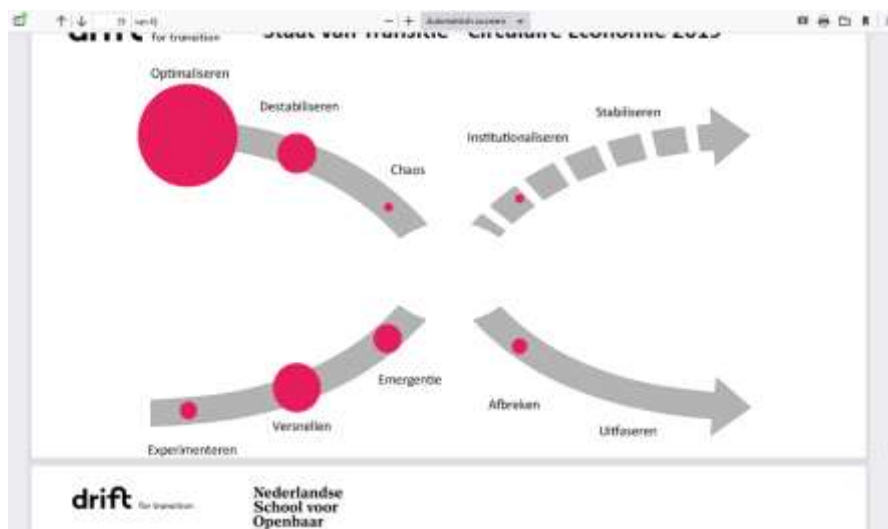
⁷⁸ <https://doi.org/10.1080/13504622.2018.1471668>

⁷⁹ https://unece.org/DAM/env/esd/Implementation/NIR_2018/NIR_The_Netherlands.pdf

⁸⁰ <https://www.rli.nl/publicaties/2019/advies/naar-een-duurzame-economie> en <https://platformoverheid.nl/artikel/economie-en-transitiemanagement/>

Lokale en regionale coöperatievormen (Commons)⁸¹ veroveren steeds meer delen van het publieke domein. Daarbij wisselen rollen en verantwoordelijkheden. Burgers en gemeenschappen zijn prima in staat om initiatieven met maatschappelijke meerwaarde zelf te organiseren. Voorbeelden zijn de stadsboerderij, de zorgcoöperatie, een gemeenschappelijk energiebedrijf, het recycle (afval is grondstof) bedrijf in de wijk, het broodfonds, de buurttuinen bij de nieuwe school, Heereboeren.

DD heeft sterke wortels in dit regionale en lokale werkveld. Het is de uitdaging om regionale en lokale samenwerking verder te versterken en tegelijkertijd de kracht van een nationaal programma te benutten. Werken aan een duurzame, groene economie vraagt een samenspel van de 6 O's. Voor de overheden geldt dat ze in de rol van wet- en regelgever afwenteling voorkomen, ze duurzame, groene oplossingen aantrekkelijk maken ten opzichte van 'grijze' oplossingen, zij het speelveld open en gelijk houden voor innovatieve partijen. In de transitie modellen en recent onderzoek van o.a. DRIFT en NSOB samen laat zien dat in verschillende fasen van de transitie verschillende rollen en posities van overheden mogelijk en gewenst zijn⁸².

III: slide webinar presentatie DRIFT en NSOB

In de rol van *realiserende overheid* pakken overheden succesvolle initiatieven op en realiseren zij zelf vergelijkbare initiatieven elders of in vergelijkbare andere situaties, bijvoorbeeld door gerichte subsidies.

Als *samenwerkende overheid* sluit de overheid (aan bij) deals met de andere O's. Als *responsieve overheid* toont de overheid betrokkenheid bij initiatieven van de andere O's die bijdragen aan een duurzame, groene economie, zonder het initiatief over te nemen. Als er ten onrechte belemmeringen optreden dan kan de overheid meehelpen deze belemmeringen weg te nemen. Zijn de initiatieven succesvol, dan kunnen ze onderdeel uit gaan maken van deals of nieuwe/andere coöperaties.

Verder hebben overheden een aantal specifieke domeinen die cruciaal zijn bij het welslagen van een nieuwe aanpak. Geld is en blijft altijd nodig, maar overheidsmiddelen zijn vooral daar noodzakelijk waar markt of maatschappij geen collectieve verantwoordelijkheid kunnen realiseren, waar (nog) geen 'business case' te formuleren valt omdat de activiteiten vooral het 'publieke domein' dienen, en op die terreinen waar de overheid zelf primaat heeft. Dus in geval van 'markt-falen' of 'systeem-falen'.⁸³

Op een aantal terreinen ligt er wel een primaat bij de (Rijks) overheid.

Ingeval van wet- en regelgeving bijvoorbeeld, maar ook in het kennissysteem liggen een aantal specifieke verantwoordelijkheden. Enkele voorbeelden:

⁸¹ <https://www.trouw.nl/nieuws/de-kracht-van-het-kleine-komt-de-klimaatrevolutie-van-onderop~bddd073f/>

⁸² <https://drift.eur.nl/nl/publicaties/sturing-in-transities-raamwerk-strategiebepaling/>

⁸³ <http://www.mejudice.nl/artikelen/detail/innovatiebeleid-in-tijden-van-maatschappelijke-uitdagingen>

- specifieke verantwoordelijkheid voor 'onderwijs', zoals bijvoorbeeld in curricula. Hoewel vele partijen op de agenda van (beroeps) onderwijs een beroep doen (arbeidsmarkt, aandacht voor maatschappelijke vragen) en scholen zelf een grote eigen verantwoordelijkheid hebben is het de overheid die de (basis) financiering en vaststelling curricula regelt. In andere mate geldt dat ook voor 'leven lang leren' waar ook bedrijfsleven en sectororganisaties een rol hebben.
- een publieke informatievoorziening over bijvoorbeeld milieu (Arhus conventie), gezondheid (RIVM), etc. Dat zijn ook zaken die de 'kennis infrastructuur' raken.
- Een goed functionerend systeem van onderzoek, kennis, onderwijs, valorisatie, monitor en evaluaties en kennisverspreiding voor publieke waarden is cruciaal voor het realiseren van een duurzame, groene economie. Dat gaat van fundamenteel wetenschappelijk onderzoek (NWA, NWO) via beleidsondersteunend onderzoek en praktijkonderzoek tot en met PPS constructies zoals in het Topsectorenbeleid. Bijvoorbeeld voor het goed functioneren van een kennis- en innovatie agenda Landbouw, Water en Voedsel, is het wel zaak dat de rijksoverheid dat doet in samenspraak met bedrijfsleven, andere overheden en maatschappelijke partijen. De ambitie om Maatschappelijke Missiegedreven Innovatie Programma's (MMIPs) te agenderen is een bijdrage daaraan, maar de omvang en schaal van dergelijke kennisagenda's is vaak veel te groot om bereikbaar te zijn voor kleinschalige lokale initiatieven. Daar is nog een kloof te dichten.
- Verder draagt het Rijk zorg voor de aansluiting van DD op internationale duurzaamheids- en educatie-agenda's, zoals de Sustainable Development Goals, de CEPA hoofdstukken onder de diverse duurzaamheidsmanifesten op gebied van Klimaat, Biodiversiteit, Energie, Water etc. en programma's als 'Global Action Program on ESD van UNESCO' en de Strategy for ESD van UNECE.

Het is een opgave van de overheden om naast de inhoudelijke belangen en separate dossiers rond duurzaamheid te blijven (mee) investeren in de gemeenschappelijke kennisinfrastructuur als zeer belangrijke randvoorwaarde voor 'delen' van kennis en ervaring, mogelijk maken van 'netwerken' en 'coalities' en het 'vieren van succes'. Dat is dus breder dan het uitzetten van onderzoek.

Met een goede monitor en evaluatie kan ook het gezamenlijke succes zichtbaar worden gemaakt en bovendien het proces op inhoud en vorm bijsturen daar waar nodig.

Op deze wijze werken overheden in DD aan het versterken van de kwaliteiten die nodig zijn om al deze rollen overtuigend en doelmatig naast elkaar te vervullen. Dilemma's daarbij kunnen zijn: sectorale benadering en doorzettingsmacht versus integrale complexiteit, gecombineerde budgetten en het doelmatiger bereiken van de combinatie van beleidsdoelen. Ofwel, de verkokering voorbij. Eenvoudige aansturing binnen een overheidslaag versus complexere interbestuurlijke samenwerking met grotere impact, maar ook grotere afbreukrisico's. Makkelijker verantwoording en politieke zekerheid versus grotere maatschappelijke impact en grotere bestuurlijke kwetsbaarheid.

Het is aan DD om als een 'regie kamer' in dit spel te functioneren en alle deelnemers en processen aan elkaar te verbinden. Dit vergt meer dan het bij elkaar brengen van top-down en bottom-up en is een continue proces, zoals onderstaande illustratie schetst.

III: Lemniscaat: voortdurende terugkoppeling van centraal en decentraal, DD als aanjager in de verkeerstoren.

Wijze van commitment en (co)financieren

DD houdt de verdeling van verantwoordelijkheden en taken zo dicht mogelijk bij de financiering van het programma. Reden is dat iedere investeerder in een duurzame, groene economie de inzet van mensen en middelen moet kunnen verantwoorden. Voor de overheden gaat het om publieke verantwoording, voor de andere O's verantwoording aan leden, besturen of aandeelhouders, etc.

De inzet van mensen en middelen is gericht op innovatie. Het meten van gerealiseerde output of outcome daarbij in 'leren en innoveren' is niet makkelijk. DD heeft daarom betrokken bestuurders nodig, die voldoende vinger aan de pols hebben om op elk moment de inzet van mensen en middelen te kunnen verantwoorden. Hoe beter de inzet van mensen en middelen aansluit op de eigen doelstellingen, hoe beter het is. Het programma DuurzaamDoor koppelt daarom de inzet van mensen en middelen aan de aard van de verantwoordelijkheid en de rol.

In situaties waarbij de overheden een aanjagende, stimulerende en faciliterende rol vervullen, gaan zij er vanuit dat de projecten/programma's gezamenlijk worden gedragen. Er is immers sprake van commitment, cofinanciering, co-creatie en coalitie. De mate van cofinanciering is maatwerk en afhankelijk van de mate van innovatie, belang, opschaalbaarheid, etc.

DD bevordert het toepassen van nieuwe verdienmogelijkheden en nieuwe vormen van financiering. Voorbeelden zijn *crowdfunding*, meervoudige financiering. Voorbeelden hoe je van *business* naar *community* kan komen¹². Dat kan tot nieuwe vormen van waardenoverdracht leiden en tot alternatieve vormen van kapitaalverschaffing. Uiteindelijk moet bij transities naar nieuwe (economische) systemen ook een verdienmodel – naast een waardenmodel – passend zijn.

Een uitdaging is om dit te doen binnen de kaders die gesteld worden aan het 'rechtmatig handelen' van de overheid. Dat betekent dat de financiële relaties die het programma aangaat passend moeten worden gemaakt binnen de reguliere 'subsidie- of opdracht-relaties' die de overheid kent. DD zoekt de ruimte hierin op en werkt mee in experimenten om ook nieuwe proposities voor de overheid te verkennen.

3.3.2 Nieuwe concepten en modellen om uit te zoeken

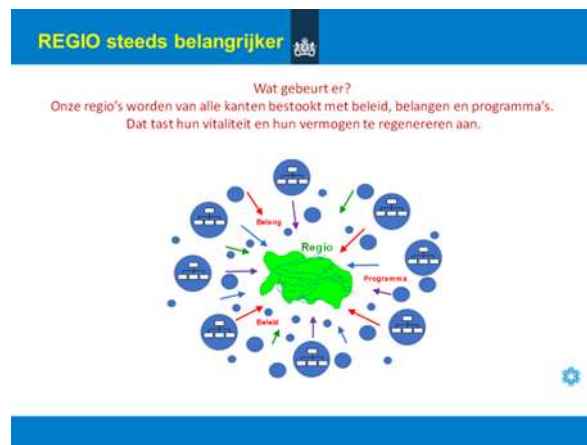
In de laatste twee jaar van de programmaperiode 2017 – 2020 zijn diverse publicaties verschenen, waarin nieuwe inspirerende modellen en ontwikkelingen zijn beschreven, die een rol spelen in de verdere vormgeving van het programma in de komende jaren. Omdat DuurzaamDoor en Jong Leren Eten ingericht zijn als 'lerende programma's' is nog niet altijd duidelijk welke uitwerking dit in de praktijk zal krijgen. Hieronder worden een aantal van de meest voor de hand liggende ontwikkelingen benoemd.

- Werken aan transities vanuit verschillende optieken
- Werken tussen leefwereld en systeemwereld. De waarde van de samenwerkingsruimte.
- Werken aan validering en opschaling: tussen theorie en praktijk, van phronesis naar episteme en terug
- Werken aan het concept Vermogen
- Werken aan het concept De Duurzame School

In Bijlage 2 worden deze modellen nader besproken.

3.3.3 De structuur van het programma

In de periode 2021-2024 komt programmering vanuit concrete opgaven meer centraal te staan die in een bepaald aantal regio's manifest worden. Nu gaan veel regio's gebukt onder een veelheid aan beleid, belangen en programma's die lang niet altijd op elkaar aansluiten of elkaar versterken. Dat kan anders, beter, meer integraal en meer op duurzaamheid gericht. Daarbij sluit DuurzaamDoor zich aan bij een beweging als de Regio Deals, de Regionale Energie Strategieën, de vijf proefgebieden van de LNV visie, de Innovatie Lab's van 'de Oogst van Morgen', het Interbestuurlijk Programma en andere beleidstrajecten.

III: Steeds meer regio centraal

Wat anders wordt de komende vier jaar is een grotere focus op de decentrale werking van het programma. Het idee is om te werken met een aantal 'Regionale Transitie Werkplaatsen' (RTW) als aanvulling op het bestaande systeem. Het beeld is dat in 5 a 7 regio's – nader te selecteren –

'regionale transitie werkplaatsen' worden ingericht. In samenwerking tussen DuurzaamDoor, de decentrale overheden en de beleidsprogramma's die nu ook reeds 'regionaal' werken⁸⁴.

Het concept RTW vindt goede in gang bij provincies wordt en ook vanuit lokale actoren wordt het idee ondersteund.

Enkele opmerkingen daarbij:

- Het programma DD – en zo ook de RTW's – hebben ook een 'signalerende functie', agenderen wat er aan integraal beleid speelt, waar dat vastloopt, welke partijen wel of niet aan tafel zitten en wel betrokken zouden moeten zijn. Een RTW zou kunnen werken aan trajecten 'van ideeën naar longitudinale agendering'. DD zorgt voor interessante contacten en werkwijzen, je ziet deze ook steeds meer terug in regulier beleid!
- Schaligheid; goed om na te gaan op welk schaalniveau de beste effecten te verwachten zijn. Dat kan variëren afhankelijk van de structuur van de regio en de samenstelling van de agenda. Soms de schaal van een provincie, soms een of meerdere gemeenten. Blijf hier flexibel in. Kijk ook waar wel of niet bestuurlijk commitment nodig is.
- Lever dus maatwerk in deze potentieel interessante weg.
- Maak vooral ook ruimte voor de integrale aanpak, sectorale agenda's genoeg, maar op de schaal van de regio komen problemen en ambities samen. Help de regio met deze stapeling. Geeft dat ook terug naar het Rijk.
- Een focuspunt is waar de spanning tussen overheid (of andere systeemspelers) en samenleving ontstaan. Die 'tussenruimte' is een waardevolle leerplek. Vaak is er al veel energie bij maatschappelijke partijen, maar is een ambtelijk apparaat daar nog niet mee bezig.
- Meest interessant zijn die projecten die 'systeem-doorbrekend' zijn. Transformatief leren is een andere belangrijke focus in deze aanpak.
- De specifieke rol van DD blijft ook in de 'kennis lemniscaat': kleine 'kiemen' oppakken en laten groeien en doorgeven, en anderzijds grote agenda's te vertalen naar concrete praktijken. Groot denken, klein organiseren.
- Het gaat erom om 'kennis' collectief te maken en partijen te helpen om hun 'vermogens' te ontwikkelen om door te kunnen bouwen. Het gaat om 'vonkjes' verzamelen om een 'vuur' te voeden.
- Veel kleine initiatieven tellen wel degelijk op, maar dat gaat niet vanzelf.
- Dat is een mooie ambitie, maar tussen droom en daad staan vaak praktische bezwaren, hetgeen vaak leidt tot frustraties, zowel bij partijen die bottom-up werken, als ook bij partijen in beleid van formele systemen moeten legitimeren. Het gaat daarbij om de kwaliteit van de dialoog. Daar zouden RTW ook aan moeten bijdragen.

De werkwijze en doelstellingen van DuurzaamDoor veranderen hierdoor niet wezenlijk, maar wel de structuur waar de focus ontstaat in de programmering. Met name de participatietafel 'Regionale Netwerken' en de participatietafel 'Omgevingswet' krijgen hiermee een ander accent en een ondersteunende rol aan de RTW's.

In elke regio waar een RTW actie is krijgen alle geledingen van de '6 O's' gelegenheid om een transitie agenda neer te leggen met die grote duurzaamheidsopgaven die in dat gebied spelen. Dat kunnen enkelvoudige opgaven zijn, maar ook meer complexe integrale vraagstukken.

Vanuit de kennis en de instrumenten die DD de afgelopen jaren heeft opgebouwd worden in die regio's bijvoorbeeld 'leerarena's' of 'transitie trainingen' of 'Communities of Practice' georganiseerd, die die bepaalde regio verder helpen in hun agenda en onderliggende dilemma's.

⁸⁴ <https://kennisopenbaarbestuur.nl/rapporten-publicaties/inventarisatie-regionale-samenwerkingsverbanden-decentrale-overheden-2020/> en <https://kennisopenbaarbestuur.nl/media/257354/nl-f-poster.pdf>

III: gebiedsgericht programmeren via een RTW

Niet iedere regio hoeft zelf het wiel uit te vinden, want ondersteunend zal er een 'landelijke kennistafel' worden ingericht waarop de ervaringen op systeemniveau, specifieke aanpakken of instrumenten nader worden onderzocht en uitgewisseld. Deze is gebaseerd op de huidige Participatietafels Regionale Netwerken en Omgevingswet. Dat geldt bijvoorbeeld voor instrumenten als 'Rijnlands Model', en aanpakken zoals uitgewerkt door 'Noorden Duurzaam', 'Lijn spel'.

Op de tafel 'Regionale Netwerken' is gestart met een aantal 'regio's' waar (integrale) duurzaamheidopgaven speelden, vaak met een specifiek gebiedsgerichte focus. Voorbeelden zijn: De Fruitmotor (voedsel, biodiversiteit), Bommelerwaard (energie), Kiemregio Parkstad (energie, voedsel), NoordenDuurzaam (circulair, democratisering) .

Naast de concrete projecten waar elke regio inhoudelijk mee aan de slag ging, werd ook veel kennis opgedaan over netwerkend werken, gebiedsgericht beleid ondersteunen. Bijvoorbeeld ook neergelegd in een model als 'Gebiedsarrangement' volgens Rijnlands-Europese spelregels (bureau De Coöperatieve Samenleving) of 'regionale transitie academie' (div. partijen Limburg), het concept 'Tafeldemocratie' (NoordenDuurzaam) en de ontwikkeling van een digitale samenwerkingsruimte . Ook vanuit andere beleidsprocessen als IBP en 'Oogst voor Morgen'⁸⁵ vergelijkbare ervaringen te delen.

Ook de kennis en ervaring uit het traject 'Omgeving Ontmoet Omgevingswet' is zeer bruikbaar. De tafel 'Omgevingswet' koos een insteek waarin de dialoog tussen overheden en maatschappij centraal stond, met de komende integrale afwegingskaders van de Omgevingsvisie en de Omgevingswet als toekomstbeeld. In bijeenkomsten is in verschillende gebieden gewerkt aan de dynamiek tussen spelers en de lessen die getrokken kunnen worden. De vraag is o.a. hoe burgerinitiatieven en maatschappelijke energie een plek aan tafel krijgen in ontwerp- en beleidsprocessen en welke ruimte en positie daarvoor nodig is.

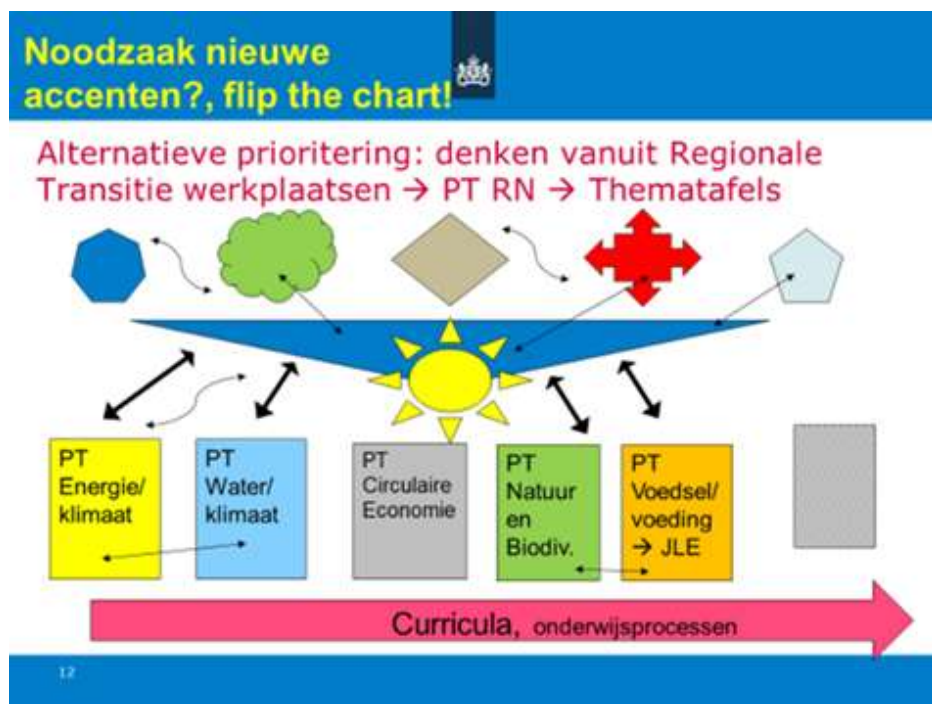
De thematische inhoudelijke participatietafels blijven ook bestaan, maar zij kunnen naast de programmering die zij met hun eigen inhoudelijke partners organiseren ook meedenken en hulp bieden bij specifieke vraagstukken die voortkomen uit de 'regionale transitie werkplaatsen' en zij kunnen die vragen ook betrekken bij hun thematische programmering.

Wat blijft is dat 'het onderwijs' deels als een eigenstandige activiteit zal functioneren. Dat is ook logisch en wenselijk gezien zaken zoals bijvoorbeeld het werken aan curricula.

⁸⁵ <https://www.oogstvanmorgen.net/>

De structuur en organisatie van DD3 komt er dan zó uit te zien:

- Vijf thematische participatietafels (Voedsel, biodiversiteit, Circulaire Economie, Klimaat en Energie, Klimaatadaptatie (ipv. Water).
- Vijf á zeven Regionale Transitie Werkplaatsen
- Daaraan ondersteunend een landelijke tafel (door samenvoeging van de tafels Regionale Netwerken en Omgevingswet)
- De Coöperatie Leren voor Morgen als doorsnijdende activiteit.

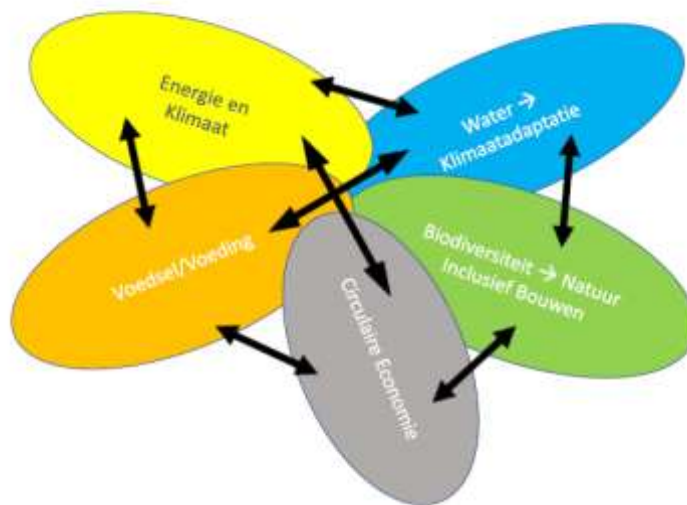

Ill: nieuwe structuur voor DD3

Daarnaast liggen er voor het programma DD3 twee belangrijke nieuwe accenten voor de relatie met het onderwijs:

- a) De relatie en integratie tussen de inhoudelijke opgaven van de 'thematafels'
- b) Een sterkere inzet van onderwijspartijen bij regionale programmering, met name in het MBO en Hoger Onderwijs (een voorbeeld is 'Spark the movement' in Friesland)

De Participatietafels kunnen onderling meer verbonden zijn. Bij het meer en meer integraal worden van duurzaamheidsopgaven komen ook overlappen voor. De tafel Circulaire Economie raakt ook de tafel voedseltransitie en water. De Tafel biodiversiteit – focus natuur inclusief bouwen – is ook verbonden met Klimaat en Energie en Circulair, en heeft met voedsel 'stadslandbouw' gemeen.

III: meer integratie thema's van de participatietafels

Die verbondenheid tussen de tafels heeft niet alleen betrekking op de inhoudelijke raakvlakken, maar juist ook op de gehanteerde procesaanpak in de ondersteunde projecten en trajecten en de leerervaringen die daaruit kunnen worden gedestilleerd en kunnen worden uitgedragen, gericht op toepassing in diverse transitieopgaven en bijbehorende praktijken.

Met deze accentverschuivingen in de structuur en organisatie denkt DuurzaamDoor nog effectiever te zijn in het ondersteunen van innovaties en transitie en partijen te ondersteunen via leerprocessen.

Relaties met andere domeinen

De bovenbeschreven aanpak via thematische participatietafels en Regionale Transitie werkplaatsen beoogt een verbinding te creëren tussen inhoudelijke onderwerpen en schaalniveaus, om zo meer integraal aan duurzaamheid te kunnen werken.

Toch is dit ook slechts een deel van de werkelijkheid. Van het concept 'people-planet-prosperity' neigen de beschreven onderwerpen veelal de 'planet' kant, de fysieke leefwereld, als uitgangspunt te nemen. De beschrijving van de SDG's in hoofdstuk 2 laat zien dat er ook domeinen zijn die meer de 'people' kant van duurzaamheid benadrukken: gender, onderwijs, gelijke kansen, vrede en veiligheid, gezondheid; of de 'economische' kant: tegengaan armoede, goed werk en groei, productie en consumptie, innovatie en infrastructuur.

DuurzaamDoor beoogt ook deze aspecten te betrekken in het integraal benaderen van vraagstukken. Dat zit misschien niet in de titel van een thematafel, maar de verschillende 'waarden' van duurzaamheid moeten wel telkens aan bod komen.

Dat betekent dat ook projecten die raken aan ontwikkelingen als 'true price' of 'fair practice', maatschappelijk verantwoord ondernemen, mobiliteit, tegengaan van ongelijkheid of bevorderen gezondheid ook betrokken kunnen en moeten worden. Bij het samenstellen van coalities en stakeholdersgroepen is dat een extra opgave aan het programma.

Er zijn tal van domeinen waar DuurzaamDoor interferenties heeft, Bijvoorbeeld voedsel en gezondheid, biodiversiteit en leefbaarheid, energie en economie, water en veiligheid. Daar is het programma niet blind voor en het probeert die verbindingen actief op te zoeken.

Netwerken

Een belangrijk deel van de structuur van DD is de verbinding en inbedding in diverse formele en informele netwerken en de verbinding met (educatieve)partners. Deze netwerken kunnen zowel op landelijk niveau opereren als ook op internationale schaal.

Landelijke netwerken

Het aantal organisaties die zich inspannen voor natuur, milieu, duurzaamheid (en onderwijs) is groot en divers. Velen houden zich vanuit een specifieke focus of ideaal bezig met educatie of leerprocessen. DD zorgt voor aansluiting van partijen in specifieke arrangementen of brengt hen samen aan participatietafels of in CoP's.

Ook zorgt DD dat partijen waar relevant onderling hun kennis delen en elkaar versterken, bijvoorbeeld door het ondersteunen van een serie leerkringen die door Gemeenten voor Duurzame Ontwikkeling (GDO) de afgelopen jaren is georganiseerd om NME centra bij de thematieken van de participatietafel te blijven betrekken.

Andere voorbeelden zijn: netwerk Stadslandbouw, Transitiecoalitie Voedsel, Deltaprogramma Biodiversiteit, inzet duurzaamheid in Nationale Parken (met IVN), maar ook specifieke samenwerkingsovereenkomsten met GDO (gemeenten), Het Groene Brein (hoger onderwijs) etc. Het vormen van deze netwerken is geen doel op zich, maar ontstaat, evalueert en verdwijnt naar gelang de urgentie en behoefte.

Internationale netwerken

DD fungeert als 'nationale uitwerking' van een aantal internationale strategieën op het gebied van natuur- en milieueducatie (Environmental Education) en duurzaamheidseducatie (Education for sustainable Development) en het programma ondersteunt de ambtelijke 'National Focal Point' ESD bij internationale congressen, publicaties, rapportages en onderzoeken.

Voorbeelden van deze internationale netwerken zijn:

- de UNECE Steering Committee on ESD, waarin ieder land wordt opgeroepen om zelf een ESD strategie te ontwikkelen en implementeren. UNECE faciliteert ook 'expert groups', bijvoorbeeld op gebied van ESD competenties voor docenten of indicatoren.
- Een ander gremium is de UNESCO "ESD for 2030", waarin in eerdere jaren in Nederland o.a. een drietal UNESCO leerstoelen zijn ingesteld (WUR, KUB, OU). Voor de periode tot 2030 beoogt dit ESD programma de SDG's te ondersteunen, met actielijnen voor Quality Education, Whole School Approach, Tacher competences, Youth participation, Local action for sustainable futures.
- Benelux werkgroep NME (participatie van o.a. GDO, VVM en IVN), gericht op kennisuitwisseling en professionalisering van educatieve professionals

Door deze internationale netwerken worden NME organisaties, onderwijsnetwerken en anderen voorzien van relevante (wetenschappelijke) kennis, good-practices uit andere landen, fondsen en andere geldstromen. DuurzaamDoor zal deze internationale connecties continueren waar zinvol voor beleid en voor de sector.

3.3.4 De governance van het programma

DD was tot 2017 – als vervolg op eerdere programma's rond Natuur- en Milieu- Educatie en Leren voor Duurzame Ontwikkeling – een programma vanuit bestuurlijke regie, (mede) geformuleerd op basis van 'rijksdoelen' op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid.

integraal

De bestuurlijke inrichting van Nederland maakt dat 'duurzaamheid', door de breedte van het concept, terug te vinden is in tal van dossiers van organisatieonderdelen van verschillende ministeries, waterschappen en provinciale en gemeentelijke organisaties. Zelfs op specifieke onderdelen als 'energie en klimaat', 'water', 'grondstoffen' of 'voedsel' zijn er veel verschillende organisaties/directies die elk een deel van de maatschappelijke opgaven uitwerken in concrete doelen en instrumenten.

interbestuurlijk

Door een voortdurende decentralisatie van beleid en beleidsuitvoering wordt de rol van de decentrale overheden steeds belangrijker. Ook is in toenemende mate 'de regio' een schaalniveau waarop

gewerkt wordt. Vaak omdat diverse sectorale vraagstukken en sectoraal beleid op dit schaalniveau bij elkaar komt, onderling schuurt en om een integrale oplossing vraagt. Voorbeelden zijn de Regionale Energie Strategieën, de Regiodeals, diverse 'proeftuinen' voor integraal beleid, het Inter Bestuurlijk Programma IBP, maar ook de wijze waarop Omgevingsdiensten of Veiligheidsregio's werken.

multistakeholder

Duurzaamheid wordt inmiddels tegelijkertijd vanuit de samenleving vormgegeven door talloze projecten, programma's, coalities, allianties, netwerken en coöperaties. Burgercollectieven en sociaal ondernemerschap zijn werkvormen van deze tijd.

In de uitwerking van DD zijn de afgelopen jaren stappen gemaakt in het betrekken van alle andere 'stakeholders' van de 6 O's, onder het verbindende motto 'coalitie, co-creatie, commitment en cofinanciering'. Hierbij wordt geschakeld tussen zowel centrale als decentrale (provinciale, lokale) podia. Daarnaast wordt geïnvesteerd in netwerken, communities, samenwerkingsovereenkomsten en participatietafels.

DD gaat vanaf 2021 stappen verder zetten in de samenwerking tussen stakeholders. Het gaat bij het werken aan brede maatschappelijke opgaven uit van een meer gelijkwaardig partnerschap tussen overheden onderling en tussen overheden en de andere O's in de vorm van coalitie, co-creatie en cofinanciering. In het hoofdstuk over de context is uitgebreid stilgestaan bij deze ontwikkelingen en de verschuivingen in governance.

Hoewel DD niet specifiek een programma over bestuurlijke vernieuwing is, blijkt het werken aan duurzame ontwikkeling en transities ook grote interacties met nieuwe maatschappelijke krachtsverhoudingen te maken te hebben.

Dit vraagt afstemming en transparantie over de verschillende rollen die de overheden en andere maatschappelijke partners spelen. Aandacht gaat daarbij uit naar:

- Samenhang tussen sectorale beleidsdossiers en integraliteit van maatschappelijke vraagstukken;
- Het bewust omgaan van en afwisselen van governance-posities en rollen, waaronder het leggen van nieuwe financiële verbintenissen, vormgeven van afrekenbaarheid en sturing op waarden en rendement;
- Invullen van specifieke – collectieve – randvoorwaarden, primaat en mandaten.

De kunst is om enerzijds aan te (blijven) sluiten bij herkenbare en concrete (beleids)doelen, en anderzijds te zien hoe en waar maatschappelijke vraagstukken zich manifesteren. Daarbij is vaak sprake van meervoudige waardencreatie.

Een voorbeeld:

is stadslandbouw nu een nieuwe vorm van multifunctionele landbouw praktijk (voedselvoorziening), of meer biodiversiteit in de stad, of bijdrage aan klimaatbeleid, of sociale cohesie, zien we het als 'educatie', of is het een kans voor mensen naar arbeidsparticipatie, etc. In de praktijk lopen deze 'doelen' door elkaar heen, of beter: ze stapelen en versterken elkaar.

Maar wie en vanuit welke verantwoordelijkheden wil men dan dergelijke initiatieven vanuit de overheden ondersteunen? Budget 'natuur en milieu'? Budget 'stedelijk beheer'? budget 'WMO'? Budget 'wijk aanpak'? Budget 'sociale innovatie' en zien we het als 'NGO', maatschappelijk initiatief, 'maatschappelijk ondernemerschap' of als 'markt-activiteit'?

Eenvoudige antwoorden zijn er niet. En het is aan de visie, wil en lef van ambtenaren en bestuurders om te willen en kunnen verbinden, ont-schotten en combineren en zich te verbinden met andere partijen uit bedrijfsleven en maatschappij.

3.4 Resultaten en leerpunten

De concrete winst van DuurzaamDoor is dat via leerprocessen en sociale innovatie vele partijen gezamenlijk werken aan duurzaamheidstransities via pilots en projecten op veel onderwerpen, maar altijd vanuit een interactie en co creatie, zowel bottom-up als beleid gestuurd. Ook de verankering van natuur, milieu en duurzaamheid in curricula is aan te merken als een opbrengst van DuurzaamDoor. Zelfs tijdens de Corona situatie in 2020 zijn veel activiteiten 'gewoon' doorgezet en hebben vele scholen en ook educatieve organisaties zich ingezet om zoveel mogelijk activiteiten op een alternatieve (virtuele) manier voort te zetten.

resultaten

In de afgelopen programmaperiode zijn er ca. 125 projecten uitgevoerd, van lokale innovatielabs tot Communities of Practice en van handleidingen en boeken tot hacketons, lespakketten, podcasts en symposia.

- Voedsel:12x;
- Biodiversiteit: 21x;
- Water:13x;
- Regionale Netwerken:21x;
- Circulaire Economie:16x;
- Klimaat en Energie: 7x;
- Omgevingsvisie: 13x;
- Doorsnijdende projecten: 3x,
- Onderwijsprojecten (coöperatie Leren voor Morgen): 10x).

De omvang van deze portfolio is ca. 5,5 mln. en ca. 2 mln. cofinanciering andere partijen.

Met deze projecten zijn overheden, bedrijven en maatschappelijke partijen in staat om volgende stappen te zetten in verschillende duurzaamheidstransities.

Deze resultaten zijn uitgewerkt in de 'rapportage resultaten DD 2017-2020' van RVO en ook deels inzichtelijk gemaakt in paragraaf 3.5.

Reflexieve monitor en evaluatie DuurzaamDoor

Het programma DD is een 'lerend' programma. Reflectie is daarom een belangrijk onderdeel van het programma. Karakteristiek van 'innovaties' is dat zij over het algemeen niet makkelijk aan de voorkant te sturen zijn in de klassieke wijze dat de opbrengsten en leeruitkomsten van tevoren vast staan. Zeker niet als de leerdoelen situationeel worden geformuleerd samen met de participanten. Het programma is dan ook zo op gezet dat randvoorwaarden en condities zodanig beschreven zijn en dat 'outcome' en 'impact' mede afhankelijk zijn van de deelnemers en het te volgen proces. Niet alle meerwaarde van het programma is daarom te meten in termen van vooraf geformuleerde afrekenbaarheid (PxQ).

Het programma DuurzaamDoor 2007-2013 is medio 2013 geëvalueerd door een coalitie van TNO/WUR⁸⁶ en het programma DuurzaamDoor 2 medio 2016 door onderzoek van bureau Schuurs en door WUR/Alterra⁸⁷. Op deze bevindingen is ook doorgebouwd. Daarom is voor programma DuurzaamDoor gekozen voor een drietal verantwoordings- en evaluatie opties.

Rapportage DuurzaamDoor

Allereerst is er een 'blauwe rapportage' opgesteld door het programmabureau van RVO.

In deze rapportage staan alle projecten die zijn uitgevoerd genoteerd. Zowel de projecten die per thematische 'participatie tafel' zijn uitgevoerd, als projecten die meer doorsnijdend als programma breed zijn uitgevoerd. De opbrengsten van de coöperatie Leren voor Morgen zijn apart geëvalueerd en vermeld. Een financiële verantwoording sluit de rapportage af. In hoofdlijnen is geheel binnen de budgetten geprogrammeerd, en zijn de budgetten ook vrijwel geheel benut. Er is niet alleen melding

⁸⁶ <https://research.wur.nl/en/publications/duurzaam-doen-leren-in-vitale-coalities-monitoring-en-evaluatie-v>

⁸⁷ <https://research.wur.nl/en/publications/sturen-door-leren-en-co-cre%C3%ABren-de-betekenis-van-het-kennisprogra>

gemaakt van de resultaten, maar ook de bevindingen en aanbevelingen voor verdere programmaering hebben een plek in dit document. Daardoor is het meer dan een overzicht van de projectresultaten, maar ook een beschrijving van welke (leer)processen zijn doorlopen. Deze rapportage is te vinden in Annex 1

Lerende evaluatie onder begeleiding van Good Work Company

DuurzaamDoor is een programma over leren en innoveren en daar ook zelf onderdeel van. Van een vooraf bepaald kwantitatief doel is zeer beperkt sprake. Eerder wordt bij dit kennis-programma de voorwaarden om tot effectieve leerprocessen te komen meegegeven.

Door de steeds verder ontwikkelende methodiek van DuurzaamDoor is deze periode gekozen voor een 'lerende evaluatie' door bureau "Good Work Company".

Dit bureau heeft via zijn consultants veel ervaring in evalueren van proeftuinen, CoP's en het leren van en door professionals. In 2019 en 2020 is op verschillende niveaus gekeken naar DD via analyse van documenten, interviews met deelnemers en groepsgesprekken. Gekeken is naar drie niveaus van programmeren: uitvoeringsprojecten en hun deelnemers; leerprocessen op de participatie tafels en sturing door programma-management en stuurgroep.

Dit leverde veel bouwstenen op voor met name de aanpak en werkwijze en ondersteuning van de leerprocessen, en daarnaast een aantal concrete aanbevelingen voor verdere organisatie. Een aantal van de aanbevelingen zijn:

- Onderscheid tussen leren in projecten, per thematafel, op programma-niveau en naar buiten het programma DD
- Creëer doorgaande lijn van pilots naar analyses en modellen naar theorieën en vice versa;
- De werkvormen zoals experimenteren en al doende leren zijn goed ontwikkeld, de wetenschappelijke reflectie en verdieping kan beter
- Committeer deelnemers aan een project van te voren ook aan het leerproces op een hoger abstractieniveau.
- Werk aan een verdere ontwikkeling van het concept 'vermogens'. Daarbij wordt ook geprobeerd daar parameters ('eenheden van toegevoegde waarde') bij te definiëren.
- leerlandschap en leervoorkeur-stijlen als mentaal model helpen bij het ontwerpen van het proces en bijbehorende interventies.

Een samenvatting van deze lerende evaluatie is te vinden in Annex 1

Onderzoeken en rapporten

Een aantal specifieke onderdelen van het programma zijn ook apart onder de loep genomen in onderzoeken van universiteiten en hogescholen. Daarbij werd zowel naar de inhoud van de programma's gekeken als naar de gehanteerde werkwijzen. Een aantal voorbeelden van deze onderzoeken:

- Onderzoek naar transitie modellen via de methode 'Small Wins' door Wageningen UR (Prof. Katrien Termeer en dr. Marcel Pleijte, toegepast op de Participatietafel Voedsel en de Participatietafel Regionale Netwerken)
- Onderzoek naar de werking van bottom up processen onder de titel 'Commons' door Universiteit Utrecht en Erasmus Universiteit (Prof. Tine de Moor)
- Onderzoek naar de ontwikkeling van coöperatie Leren voor Morgen (door bureau ORG-ID; Jack Jansen en Andrea Zierleyn)
- Rapport en aanbevelingen over PT Regionale Netwerken (door samenwerkende bureaus als Noorden Duurzaam, Lijnspeel en De Coöperatieve Samenleving).

Leerpunten voor DuurzaamDoor

De aanbeveling van de stuurgroep DuurzaamDoor, sprekend over de diverse evaluaties, is om niet het gehele programma opnieuw te organiseren, maar vooral de leerpunten te implementeren in de organisatie, de bestaande programmalijnen te verdiepen en (nog) meer aandacht te schenken aan 'opschalen, doorgeven, valideren en uitwisselen van good-practices, meta-analyses,

vermenigvuldigen'. Soms van klein naar groot, vaak van klein naar veel, vaak van 'hier naar elders'. Een paar zaken die anders en beter worden:

- Het belang van regionalisatie wordt sterker. Leg daarom meer focus op regionale aanpak, bijvoorbeeld in de vorm van 'regionale transitie-werkplaatsen'. Ga daarbij uit van 'de energie van bottom-up' en 'vanuit de regio'.
- Nadrukkelijk aandacht voor leren van projecten naar hoger abstractie niveau en ontwikkelen van modellen en instrumenten
- Thema's worden steeds meer integraal, dus ook uitwisseling tussen de verschillende thematische participatietafels wordt belangrijker.
- Probeer om een meetlat voor leren en innoveren te ontwikkelen (met nulmeting) zodat je kan zien wat de toegevoegde waarde is geweest.
- Blijf innovatief op de voorste golf van ontwikkeling, blijf je functie als pionier en vrije ruimte voor experimenteren koesteren. Tegelijkertijd blijft de opdracht ook om bevindingen door te geven aan partijen die ook willen innoveren. (kopgroep – peloton).
- Belangrijk is het schakelen en doorgeven tussen schaalniveaus. Zorg voor aansluiting tussen lokaal, regionaal, provinciaal en landelijk (evt. internationaal) niveau, zowel heen als weer (feitelijk zoals gevisualiseerd in het lemniscaat op de voorpagina van dit beleidskader).
- Kijk naar de aansluiting bij of op andere kennis- en innovatieprogramma's zoals de Missiegedreven Maatschappelijke Innovatie Programma's, Topsectoren aanpak, Regiodeals, Start-Ups, maar ook verzamelplaatsen van maatschappelijk initiatief zoals Duurzame Dinsdag, het Versnellingshuis, de transitomotor etc.
- Zoek voor de O van overmorgen, in de zin van jongerenparticipatie, een of meer zinvolle posities, zowel als meerwaarde voor de jongeren als voor het programma.
- Maak werk van een sterkere verbinding tussen de onderwijsopgaven van de thematafels (bijv. water educatie) en de rol van coöperatie Leren voor Morgen.
- Onderwijs blijft een apart speerpunt van het programma. Coöperatie Leren voor Morgen duidelijker aansturen.
- Maak zowel de 'committing' van partijen aan projecten meer expliciet, zowel hun cofinanciering als commitment. Versterk het 'contracteren' en breng ook de bijdrage van projecten aan groter geheel beter in beeld, bijvoorbeeld door de Sustainable Hand Print methode van MAEX.

Knelpunten bij een vervolg

Nederland zit midden in een transitie naar een duurzame, groene economie. De urgentie wordt niet altijd even sterk gevoeld, maar de beweging is er. "Leren en innoveren" is een belangrijke voorwaarde om deze transitie sneller en zonder onnodige schokken te doorlopen. DD heeft een belangrijke rol gespeeld bij het bevorderen van het leren over duurzaamheid. Vergelijking van DD met kennisprogramma's op andere thema's toont een unieke positie van DD. Het programma stelt overheden en niet-overheden in staat om in samenwerkingsverbanden een eigen noodzakelijke, legitieme en herkenbare rol in te nemen. DD legt daarmee ook de verbinding tussen landelijk beleid en regionale en lokale acties en maatschappelijke initiatieven. In de reflexieve evaluaties, maar ook uit rapporten van de wetenschappelijk raden, komen daarbij de volgende knelpunten naar voren.

Samenhang en integraliteit:

- De resultaten van duurzaamheidsinterventies "tellen niet op". Er ontbreken verbindingen, initiatieven werken ongewild tegen elkaar in. De resultaten zijn gebaat bij meer openheid en een betere aansluiting van de aansturing op de praktijk.
- Meer samenhang is nodig. Duurzaamheid vraagt om integrale benadering. De overheid is gesegmenteerd en gelaagd. Dat is voor samenwerking binnen en tussen overheden een uitdaging. Voor externe partijen kost het veel tijd en geld. Zij hebben met veel loketten te maken of worden soms van het kastje naar de muur gestuurd óf vallen tussen wal en schip.
- De 'energieke samenleving' houdt zich niet aan de verkokering en agenda's van de overheid, maar formuleert zijn eigen agenda's, heeft zijn eigen tempo en dynamiek en loopt meer dan eens voor op de overheden en 'markt'. Het blijkt in de praktijk dat het soms lastig is voor overheden om hiermee om te gaan.

- Middelen van de overheden zijn meestal gelabeld aan prestaties op inhoudelijke thema's en minder aan procesmatige prestaties. Dat heeft versnippering tot gevolg (bijv. watereducatie, afvaleducatie, natuureducatie, ..). Materialen en projecten zijn voorhanden, sterker nog: vaak zijn er eerder teveel verschillende initiatieven. Maar de middelen worden niet doelmatig ingezet vanwege gebrek aan samenhang en kwaliteit.

Innovatie:

- Een programma als DuurzaamDoor innoveert. De prestaties van het programma moeten daarom breder gemeten worden dan alleen het meten van output. Het belang hiervan is eerder beschreven in de evaluatie van het innovatiebeleid door de Rekenkamer en de reactie van toenmalig minister Verhagen; in het boek 'De Innovatiemotor'⁸⁸ van Hekkert en Ossebaard en de publicatie "Transitiemonitoring" van Weterings (TNO)⁸⁹.

Motivatie:

- Nog te vaak is er sprake van 'Green Windowdressing' in plaats van bereidheid tot meer structurele veranderingen, het gaat dan om zowel incrementele verbeteringen als systeem-doorbrekende projecten die bijdragen aan transitie.
- Het bedrijfsleven heeft rekening te houden met investeringen en afschrijvingen van bestaande systemen. Het concurrentievermogen staat centraal en launching market is nodig om een stap naar meer duurzaamheid te maken. Er is inmiddels ervaring met het kapitaliseren en in geldstromen omzetten van niet-monetaire waarden⁹⁰.

Onderwijs:

- Veel onderwijsinstellingen zijn ingericht in traditionele disciplines. Duurzaamheid vraagt om interdisciplinair en trans-disciplinair werken en leren.
- Het gaat bij duurzaamheid in het onderwijs zowel om thema's binnen vakken als over vakoverstijgend en domeinoverstijgend leren, maar ook om onderliggende competenties als onderzoekend en ondernemend leren, systeemdenken, omgaan met complexiteit en onzekerheid, omgaan met verschillende perspectieven en waarden en ethiek. Dat zit zowel in de kwalificerende opgave van onderwijs als in de vormende en socialiserende opgaven van het onderwijs.
- Innovaties in duurzaamheid en het streven naar een circulaire economie vragen ook in het bedrijfsleven om nieuwe kennis en competenties, alleen al daarom moet het onderwijs – zowel initieel als post-initieel – voortdurend in dialoog met markt en maatschappij om actueel en zelfs vormgevend aan de toekomst te blijven. Hier ligt een bijzonder opdracht ook voor beroeps- en hoger onderwijs^{91 92}.

⁸⁸De Innovatiemotor, het versnellen van baanbrekende innovaties, Marko Hekkert en Marjan Ossebaard, (Van Gorcum, 2010)

⁸⁹ <http://www.sustainabilitytransitions.com/files/KSI%20boek.pdf>

⁹⁰ Zie o.a. Gebiedsontwikkeling Nieuwe Stijl; de eerste stappen in de praktijk, IenM, 2014; 'De waarde van nieuwe verdienmodellen', ORG-ID, 2012; Terugploegen van maatschappelijke baten: praktische voorbeelden, ECORYS, 2011; (2012) Nieuwe Business Modellen: een exploratief onderzoek naar veranderende transacties die meervoudige waarde creëren, Jonker J et al., Radboud Universiteit Nijmegen 2012.

⁹¹ <http://www.ikcirculeer.nl/tag/duurzaam-beroepsonderwijs/>

⁹² <https://lerenvoormorgen.org/verkeningsrapport-circular-skills>

III: "We are the students of today attending the schools of yesterday being taught by the teachers of the past with methods from the Middle Ages to solve the problems of the future!", auteur onbekend.

Kortom: Transitie naar een meer duurzame economie zijn aan de gang. Duurzaamheid is echter qua aard integraal en complex. Niet alleen inhoud veranderen en worden steeds meer integraal, maar ook werkwijzen veranderen. Het kennisprogramma DD speelt een rol om samenhang tussen duurzame initiatieven te bevorderen en partners samen de gelegenheid te bieden om breed over duurzaamheid te leren. Nieuwe kennis, inzichten en aanmoediging zijn voortdurend nodig.

3.5 Uitwerking 2021 – 2024

Uitgangspunten

Het programma DD 2021-2024 kiest grotendeels voor een vervolg van de aanpak van de afgelopen periode. De stuurgroep DD heeft ook in haar aanbevelingen in de zomer 2020 aangegeven het programma 'niet overhoop' te halen, maar bestendig door te bouwen aan een aantal verbeterpunten.

Reflectie van de stuurgroep op het proces 2017-2020 (verslag stuurgroep 3 december 2020):

"Over de gewenste governance en de inhoudelijke invulling van DuurzaamDoor-3 heeft de stuurgroep geen dringende opmerkingen, er kwamen geen verschillen van mening op tafel. Wel werden een aantal heldere aandachtspunten naar voren gebracht:

- Verander niet teveel aan de basis van DuurzaamDoor, maar verbeter op onderdelen
- Kies de regio als invalshoek om decentrale overheden beter aan te haken
- Verbeter het kennismanagement: kenniscirculatie tussen wetenschap en praktijk en terug; verbinden en ontsluiten, ook richting beleid
- Breid het bestaande netwerk verder uit (wetenschap, centrale en decentrale overheden)

Het programma heeft een positie tussen wetenschap, praktijk en beleid en zou deze ontwikkelingen met hulp van vermogensbeschrijvingen en impactnormeringen kunnen inbrengen in "het beleid dat als maar doordendert". De wetenschap zou daarbij moeten helpen. DuurzaamDoor is goed bezig. Er is dus geen reden om alles te veranderen, maar het programma zou de verbinding met reguliere beleids- en kennis-processen verder kunnen versterken".

De ambitie blijft dan ook: een steeds vernieuwende aanpak voor de kansen van een nieuwe duurzame economie, *sharing economy*, gebaseerd op principes van ketens (circulair), van (lokaal) sociaal ondernemerschap, meervoudige waardencreatie en voor een bijpassende inrichting van de governance.

Centraal staan begrippen als:

- Een **netwerkende** aanpak: Coalitie – Co creatie – Commitment en cofinanciering.
- Een **multistakeholder** aanpak : De 6 O's van Overheid (Rijk), Overheden (decentraal), Ondernemers, Onderzoek, Onderwijs en 'onderop' (burgers, NGO's). Een nieuw element is de O van Overmorgen in de zin van jongerenparticipatie.
- **Multi-level** aanpak: centraal én decentraal organiseren, inzetten op de verbinding
- Een '**lerende**' aanpak van al doende leren en al lerende doen. Focus op 'sociale innovatie' , waarbij verder uitwerken van het concept 'vermogens' ondersteunend kan zijn om focus aan te brengen over de rol van DD binnen de grote transitieopgave.
- Een **integrale** aanpak: waarbij meerdere duurzaamheidsaspecten in samenhang kunnen worden opgepakt.
- Een **transformatieve aanpak**: waarbij het leren niet alleen gericht is op kennis van bestaande systemen, maar ook uitdaagt tot systeemvernieuwing en transitie in de praktijk.

Vanuit hier kunnen uiteenlopende inhoudelijke thema's ook integraal meer kleur krijgen.

Als afval nieuwe grondstoffen levert (Cradle to Cradle, Circulaire Economie), gebruiken we minder fossiele energie. Water in het openbaar groen vasthouden en minder steen en asfalt in de tuinen maakt steden klimaatbestendig én verhoogt de biodiversiteit. Voedsel in de buurt verbouwen kan gezondere maaltijden opleveren én tegelijkertijd een gezonde leefstijl bevorderen, buurtbewoners met elkaar in contact brengen en mensen aan het werk helpen.

We willen voorwaarden creëren om deze vormen van 'meervoudige waardencreatie' te realiseren. Nieuwe instrumenten als 'de social handprint' van de MAEX⁹³ kunnen hierbij behulpzaam zijn om zichtbaar te maken aan welke SDG's en beleidsdomeinen wordt bijgedragen.

DD steunt op de volgende principes:

- Een duurzame, groene economie verbindt economische, ecologische en maatschappelijke doelen, gaat voor maatschappelijke rendementen en vraagt aldus om gelijkwaardige inzet van alle partners (alle O's).
- Een doelmatige route naar een duurzame, groene economie vraagt om samenhang en interactie tussen top-down en bottom-up activiteiten.
- Duurzame Ontwikkeling Agenda's van verschillende geledingen geven samen een inhoudelijke richting en keuzes voor prioriteiten.
- Initiatieven die regionaal veel energie naar boven brengen vormen het hart van het kennisprogramma DD. De uitwerking wordt in grote mate door deze energie gevoed.
- Waar doelmatig, werkt het programma in 'allianties'. Hierdoor krijgen losse onderdelen samenhang en ontstaan er ondernemende coalities in Nederland die concreet werken aan de duurzame, groene economie.
- Voor het onderwijs wordt aansluiting gezocht bij diverse discoursen die leiden tot verbetering of aanpassing van curricula. Ook wordt gekeken naar de meest recente Kennis- en Innovatie Agenda's (KIA), de Missie-gedreven Maatschappelijke Innovatieagenda's en beleid t.a.v. topsectoren en de Regiodeals.
- DD sluit aan op inhoudelijke en strategische agenda's. Op het hoogste abstractieniveau zijn dat de Sustainable Development Goals, vervolgens landelijke integrale agenda's, agenda's van decentrale overheden en van maatschappelijke partners.
- Het gaat niet alleen om rijksbeleid, zeker nu steeds meer het schaalniveau van 'de regio' als effectief wordt beschouwd voor integraal beleid. De medeoverheden hebben collectief en individueel de nodige agenda's geformuleerd, veelal op provinciale, regionaal of lokaal niveau.

⁹³ <https://maex.nl/#/socialhandprint>

Deze worden in de programmering van activiteiten en bij de keuze van uitvoeringsprojecten ook als uitgangspunt genomen, zeker om te bepalen waar de maatschappelijke energie zit en waar een 'coalition of the willing' is te vormen.

- DD voegt aan dergelijke inhoudelijk agenda's een extra focus toe: 'waar is met 'kennis-instrumenten', met 'sociale innovatie' en met bij elkaar brengen van partijen die daaraan willen werken een extra meerwaarde te bereiken'. Wie wil en kan werken aan transitie naar nieuwe praktijken.
- Daarmee is DD niet de 'eigenaar' van een duurzaamheidsthema of agenda, maar probeert de doelen van diverse partijen mede te realiseren en te versnellen door coalities en co-creatie.
- DD werkt met die partijen die bereid zijn hun kennis te delen en hun good-practices beschikbaar te stellen voor nadere reflectie en onderzoek. Voor de verspreiding van kennis en verdere inspiratie en valorisatie is het van belang dat kennis en ervaringen openbaar toegankelijk zijn. Deelnemers zijn en blijven echter altijd zelf eigenaar van hun projecten. Voor verdere verankering en follow up na een project of programmaperiode is dit eigenaarschap van belang. DD zal wel de kennis en ervaringen openbaar ontsluiten en publiceren.

Proces van uitwerking van de uitvoeringsdoelen.

Het algemene doel van DD wordt uitgewerkt door stakeholders samen te brengen aan de vijf thematische participatietafels voor gezamenlijke agendering en programmering. Dat verloopt (jaarlijks) via een drie-fasen-aanpak:

1. analyse van de beleidsagenda's en maatschappelijke ontwikkelingen op hoofdlijnen, duiden van de maatschappelijke opgave en identificeren waar aangrijpingspunten liggen voor 'kennis, leren, innoveren'.
2. identificeren van gemeenschappelijke thema's waar energie en urgentie op zit en gemeenschappelijke vraagstukken die uit de Regionale Transitiewerkplaatsen komen.
3. formuleren van 'projecten' en/of 'sub-programma's' waar concrete actie op gezet gaat worden, waarvoor een uitvraag komt, waarvoor 'coalities' gebouwd worden op basis van de formule Coalitie, Co creatie, Commitment/Cofinanciering.

Elke participatietafel wordt dus gevraagd om in de eerste helft van 2021 een 'reset' te doen, waarbij kritisch wordt gekeken naar de opbrengsten tot nu toe, de maatschappelijke en beleidsmatige actualiteit opnieuw wordt bekeken, het deelnemersveld opnieuw wordt opengesteld en zo nodig opgefrist en/of aangevuld met nieuwe partijen. Vanuit die situatie van een 'state of the art' wordt opnieuw geagendeerd en geprogrammeerd. Dat kan bijvoorbeeld in de vorm van een (mini)symposium, een serie studiedagen of bijeenkomsten van een CoP met een open uitnodiging.

De uitvoering van projecten is daarbij niet per definitie in handen van de deelnemers aan een participatie tafel. Zij kunnen ook anderen uitdagen om te acteren, bijvoorbeeld door het uitschrijven van een prijsvraag, het organiseren van een 'hackaton' of het organiseren van een symposium of een Community of Practice over een bepaald thema. Deelname aan projecten moet open staan voor alle partijen die zich in een bepaalde coalitie willen aansluiten.

Is een project eenmaal gestart is het zaak dat er een veilige leeromgeving ontstaat, waarbinnen deelnemers werken aan gedeelde inzichten in en sfeer van vertrouwen en uitwisseling van waarden. Dan kan een leerproces een tijdje 'gesloten' opereren. Ieder project is echter ook gehouden aan het delen van kennis naar elkaar en naar de buitenwereld. Dat kan in fases gebeuren.

Het werken aan participatietafels wordt zichtbaar in de volgende resultaten:

- ✓ per thema wordt (jaarlijks) een serie uitvoeringsprojecten gerealiseerd, met en door deelnemende partijen. Niet het aantal projecten is het doel op zich, maar de behoefte en kwaliteit geven de maat.
- ✓ Ieder project houdt een 'logboek' bij, publiceert zijn resultaat en deelt het met anderen en werkt mee aan analyses en onderzoek op meta-niveau.

- ✓ per thema en op een meer doorsnijdend niveau kan één of meerdere 'Communities of Practice' worden ingericht die bijdragen aan het delen en valoriseren van opgedane kennis en ervaringen uit projecten.
- ✓ Er is een breed dekkend netwerk van regionale duurzaamheidscoalities.
- ✓ Op het gebied van onderwijs is duurzame ontwikkeling daar waar passend ingebracht in curricula, in onderwijsprojecten en in kwaliteitsborging van het onderwijs, onder meer door professionaliseringsactiviteiten van en voor docenten, in onderwijsnetwerken rond duurzaamheid en door en verder uitgebouwde ondersteuningsstructuur van (educatieve) partijen.
- ✓ Met de projecten en COP's wordt een zichtbare bijdrage geleverd aan beleidsambities op het gebied van duurzaamheid.
- ✓ Daar waar mogelijk, zoeken projecten de aansluiting met andere kennisinstrumenten zoals KIA, MIPP's, Topsectoren etc. Via die weg kunnen 'start ups' en 'pilots' worden verbreed en een volgende fase van ontwikkeling (en mogelijk financiering) ingaan.
- ✓ Kennis en ervaringen zijn vastgelegd in projectbeschrijvingen, publicaties, onderzoeksrapporten en digitaal ontsloten o.a. via de database op de website.
- ✓ Internationaal is de functie van National Focal Point ESD ingevuld, waaronder de inbreng van Nederlandse expertise in UNECE, UNESCO en Benelux werkgroepen.
- ✓ Er is een reflexieve monitor die zowel projecten (steekproefsgewijs) als het programma als geheel volgt en evalueert. Dit mondt uit in rapportages die samen met managementrapportages van het programmamanagement sturingsinformatie levert aan een gezamenlijke stuurgroep.

3.6 Uitwerking thematische participatietafels: resultaten, ontwikkelingen, perspectieven, toekomst

Hieronder worden specifieke opgaven van zowel de thematische als procesmatige participatietafels beschreven. De periode 2017-2020 heeft veel ervaringen en projecten opgeleverd die ook een vervolg waard zijn.

3.6.0 Participatietafel Circulaire Economie

De focus voor deze participatietafel is primair gerelateerd aan de thema's in het Rijksbrede programma Circulaire economie⁹⁴. Focus ligt op de verbinding tussen lokale en regionale uitvoeringspraktijken en hoe deze (mede) invulling geven aan de landelijke doelen. Vanuit het starten bij circulaire economie komen er gaande weg koppelkansen met andere ambities van beleid (o.a. Kringlooplandbouw, Bodemdaling, Luchtkwaliteit, Bodemkwaliteit, Watertransitie,) en uitvoering van bestaand beleid.

Resultaten en ervaringen 2017-2020

Het ontwikkelen van een nieuw samenspel (tussen systeempartijen leefwereldpartijen) gebeurt door het te doen, erop te reflecteren en er van te leren. Samen. We maken daarom de kleinst mogelijke stap in praktijken (o.a. circulair bouwen, organische stadstromen, lisdodde, bedrijventerreinen), die de complexiteit en dynamiek van de grote opgaven weerspiegelt.

"Circulaire economie gaat niet over nieuwe dingen ontwikkelen, maar over in verbinding komen met elkaar, van je eigen eiland komen, om elkaar te laten zien wat je doet en dat jij daar ook iets aan kunt hebben."

De leerkring Circulaire Economie werkt aan gezonde leerecosystemen, door mensen bij elkaar te brengen die in die systemen actief zijn en ze anders vorm willen geven. Onderzoeksvragen daarbij zijn onder meer: wat heb jij zelf te doen in deze opgave? Hoe kunnen we het gezonde ecosysteem van al

⁹⁴ Kamerbrief I&M/BSK-2016/175734 (d.d. 14 september 2016) en Kabinetsplan "Nederland Circulair in 2050"

die partijen samen neerzetten? De leerkring benadert de opgave in het 'werken vanuit kiemen, vanuit het kleine gewoon beginnen en dan vanuit daar proberen de juiste mensen aan te haken om het groter te maken'. Waarden als persoonlijk maken, verbinding aangaan en wederkerigheid' worden hier benadrukt. De aanvliegroute oogt wellicht 'klein', de opgave definieert men groot: "Het werken in en aan de circulaire economie vraagt dat je de keten heel anders gaat organiseren. Je hebt andere mensen nodig, je hebt andere kennis nodig. Het vraagt andere vaardigheden van jezelf en van anderen. Het vraagt een andere aanpak dan je gewend was. Het vraagt andere financiering." (uit Lerende Evaluatie DD2)

Deze gezamenlijke reis is geduid in een "reisverhaal"⁹⁵, waarin voorbeelden, tools & halfproducten, spanningsvelden & dilemma's uit de verschillende praktijken.

De projecten en producten:

- Werkgelegenheid en CE (rapport)
- Met energie naar een circulaire economie in Flevoland
- Sluit de Cirkel
- Next step tegengaan voedselverspilling
- Train-de-trainer circulaire bouweconomie in Zeeland
- Techniek Doe dagen
- Raamwerk mechanismen circulaire economie
- Organische stadstromen
- Aan de slag met regionale kennisuitwisseling over stadshout
- Aanpak Circulaire Bedrijventerreinen
- Van Onderop bouwen aan lokale/regionale circulaire ecosystemen
- De Community of Practice Waarde van Water en Aarde
- Van droom naar daad – stadswormerij Amersfoort
- Verkenning Lisdodde als bouw materiaal + Lisdodde als bouw materiaal in bergingen Schoonhoven
- De waarde van Ambassadeurskracht in de publieke arena (regio Zwolle)
- Next Economy Bedrijventerreinen

In totaal 28 initiatieven, die daarnaast CoP's, bijeenkomsten, publicaties en rapporten hebben opgeleverd.

Ontwikkelingen en agenda's rond het thema

Vanuit de beleidscontext zijn de karakteristieke punten:

- De complexiteit en dynamiek van de grote opgaven
- De focus op kennis- en leervermogen bij overheden
- De focus op de kracht en diversiteit van de regio's en aansluiten op bestaande netwerken, samenwerkingsverbanden en initiatieven
- De verschuiving naar economie op impact (bijdragen op maatschappelijke waarden). Dit staat nog in de kinderschoenen: Hoe je vanuit waarden met elkaar samenwerkt?
- Digitale ondersteuning komt vanuit diverse invalshoeken voorbij.

Recente (beleids)documenten zijn onder andere:

- [Uitvoeringsprogramma Circulaire economie 2020-2023](https://www.duurzaamdoor.nl/ce) (Circulaire economie in de regio)⁹⁶
- [Leren van doen \(NSOB\)](https://www.nsob.nl/denktank/overzicht-van-publicaties/leren-van-doen)⁹⁷
- Kenniscommunities om maatschappelijke opgaven in leefomgeving te realiseren - Veluweberaad⁹⁸
- Veluweberaad op weg naar opgave-gerichte kennisinfrastructuur⁹⁹

⁹⁵ <https://www.duurzaamdoor.nl/ce>

⁹⁶ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2020/09/25/uitvoeringsprogramma-2020-2023>

⁹⁷ <https://www.nsob.nl/denktank/overzicht-van-publicaties/leren-van-doen>

⁹⁸ <https://nieuws.ipo.nl/kenniscommunities-om-maatschappelijke-opgaven-in-leefomgeving-te-realiseren/>

⁹⁹ https://vng.nl/sites/default/files/2020-09/ontwerp_regionale_schakelfunctie_versterking_kennisinfrastructuur.pdf

Perspectief voor tafel Circulaire Economie

Ogenschijnlijk kleine kiemen, die met elkaar evenwel van grote betekenis zijn voor het slagen van de op bovengenoemde terreinen noodzakelijke transitie. De praktijk heeft geleerd, dat het verder ontplooiën, professionaliseren én opschalen van dergelijke baanbrekende initiatieven vraagt om sector-overstijgende samenwerking. Samenwerking die gebaat is bij oprechte betrokkenheid en een open, constructieve houding van de spelers, niet alleen van de initiatiefnemers, maar ook van de rijksoverheid, decentrale overheden en andere vertegenwoordigers uit de bestaande systeemwereld (the usual suspects) en daarbuiten (zoals maatschappelijke organisaties). Door een (meer) open proces te organiseren, worden ook partijen betrokken die voorheen niet vanzelf deelnamen. Dat biedt kansen aan mkb'ers, startups en scale-ups, en het benut bovenal de creativiteit die deze partijen inbrengen. Dat geldt ook voor maatschappelijke organisaties die heel andere visies en belangen kunnen inbrengen en de nodige impulsen geven.

Kortom: baanbrekende vernieuwingen vragen ook om een baanbrekende procesaanpak in de samenwerking met diverse relevante spelers en transitie-aanpak: Groot denken – klein doen.

Het faciliteren van koplopers in dit transformatieproces van verschillende circulaire praktijken (bijv. organische stadstromen, next economy bedrijventerreinen, circulair bouwen, kunststoffen), die bouwen aan levende en lerende netwerken (zowel fysiek als digitaal). Met aandacht voor het ontwikkelen van transformatievermogen, transformatief leren, inzet op zowel digitaal als fysiek leren faciliteren bij het bouwen van levende en lerende netwerken en organiseren van meerschalligheid¹⁰⁰.

Waar willen we mee door en waar liggen (potentiele) nieuwe onderwerpen ?

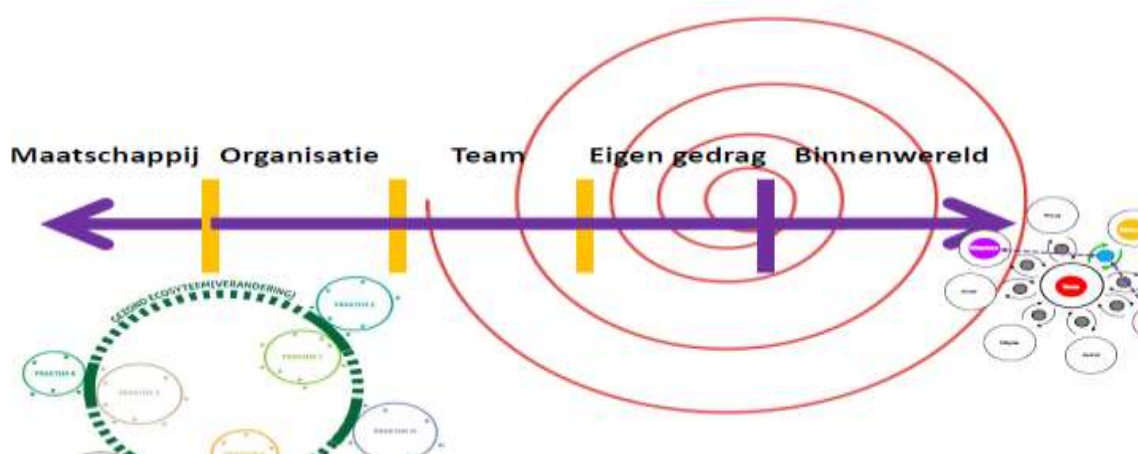
Met circulaire economie worden nieuwe ketens (kringlopen) gebouwd daar waar je aan opgaves werkt waar meerdere O's een rol hebben. Het werken aan kringlopen vraagt om te werken in kringlopen met elkaar. Dit is net gestart en aan de tafel CE zijn hier de eerste mooie opbrengsten. De focus van de volgende fase ligt op:

- Groot denken, klein organiseren:
 - Aansluiten op de energie bij mensen die doen in de praktijk (plaatsgebonden, persoonlijk en concreet) en 'groter laten groeien' (leren organiseren van doorwerking)
 - Doen en leren op het bouwen aan het gezonde ecosysteem van en met mensen vanuit praktijken, die hun startpunt hebben vanuit circulaire economie en aansluiten op de ambities uit de grote opgaven
- Transformatie proces leren organiseren

Daarbij wordt ingezet op:

- Versterkend en aanvullend zijn op wat bestaande netwerken, samenwerkingsverbanden, initiatieven in de regio en landelijk doen, en/of in samenwerking.
- Het verder uitbouwen van het kernteam Organische stadstromen bij het netwerk Circulair Terreinbeheer, met aandacht voor projecten met groeipotentieel zoals bijv. Stadswormerij, circulaire bouwmaterialen, stadshout.
- Het verder uitbouwen van het doen en leren tussen de verschillende stromen bij Circulair Terreinbeheer
- Spelmakers organiseren bij decentrale overheden en ministeries. Circulaire economie raakt verschillende domeinen binnen overheden alsook verschillende rollen (NSOB-model)
- Leren en ontwikkelen van stewardshiprol
- Uitwerking project "Waardevol en Verbonden" (2021-2022) met externe financiering

¹⁰⁰ <https://www.binnenlandsbestuur.nl/meerschalligheid>

III. Uit reflectierapport Circulaire Economie (Origame)

3.6.1 Participatietafel Water naar Participatietafel Klimaatadaptatie

Participatietafel Water op hoofdlijnen

Vanaf de ontstaansgeschiedenis van de waterschappen in de middeleeuwen is het waterbeheer in ons land geworden tot een verfijnd systeem waarmee we tot in het verre buitenland goede naam hebben opgebouwd. Onze waterwerken zorgen voor droge voeten en het drinkwatersysteem garandeert beschikbaarheid van kwalitatief hoogwaardig drinkwater. Het gaat al bijna 70 jaar goed zonder grote overstromingen en daarmee is veilig leven onder zeeniveau vanzelfsprekend geworden. Incidenten met de kwaliteit of beschikbaarheid van water zijn schaars. Inwoners van ons land hebben vertrouwen in het waterbeleid.

Toch ontbreekt het de inwoners aan bewustwording over het belang en de risico's van water. Bewustwording is relevant voor het draagvlak voor maatregelen om Nederland ook in de toekomst te blijven beschermen tegen overstromingen en te voorzien van voldoende schoon water. Daarnaast is het relevant dat inwoners met maatregelen en gedrag zelf kunnen bijdragen aan de opgaven. Vanaf 2016 werken systeempartijen in de waterwereld samen aan waterbewustzijn, met publiekscampagnes als 'Ons Water' en lesmodules als 'Droge voeten in de polder'¹⁰¹. De partijen stemmen hun activiteiten op elkaar af in een stuurgroep, die in 2018 aan de basis stond van de Participatietafel Water. De partijen aan de Participatietafel wilden vernieuwende inzichten helpen ontwikkelen om doorbraken te realiseren in het waterbewustzijn onder jongeren en bij volwassenen: leren over methodieken, werkwijzen en communicatie die binnenkomen bij doelgroepen om 'het vanzelfsprekende van water weer bijzonder' te maken.

Resultaten en ervaringen 2017-2020

De Participatietafel Water heeft 13 gevarieerde projecten gekozen en ondersteund: projecten waarin het 'zien, ervaren en voelen' van de waterproblematiek centraal staat. Het ging veelal om kleinschalige projecten van initiatiefnemers, die in hun dagelijks leven op uiteenlopende plekken in de maatschappij (privaat of publiek) en vanuit eigen motivatie werken aan het bewustzijn van volwassenen of specifiek van jeugd. Sommige projecten benaderden de doelgroep 'jeugd', als leerling in het (beroeps)onderwijs (watereducatie). Andere projecten richtten zich via andere kanalen op volwassen burgers. Daarbij ging het niet alleen om waterthema's sec (waterkwaliteit en -veiligheid), maar ook om de relatie tussen water en het veranderende klimaat (klimaatadaptatie). Initiatiefnemers van projecten ontvingen een financiële bijdrage (€5.000-15.000) om hun projecten inhoudelijk verder te helpen brengen en om tijd vrij te maken voor reflectie op de voortgang van de eigen projecten en op de ondersteuning vanuit DD. Naast de erkenning door het DD-etiket ontvingen projecten binnen de mogelijkheden inhoudelijke kennis en toegang tot het brede netwerk van DD.

¹⁰¹ Zie Nationaal Waterplan 2016-2021

De Participatietafel Water organiseerde 4 netwerkbijeenkomsten en 5 leerbijeenkomsten. In de leerbijeenkomsten konden de initiatiefnemers elkaar informeren over hun voortgang, met elkaar meedenken over volgende ontwikkelstappen en kregen ze kennis aangereikt. De stuurgroep is 6 maal bijeen geweest om de koers en voortgang van de tafel te bewaken.

Initiatiefnemers van projecten gaven in een evaluatie aan dat ze niet alleen veel van elkaar hebben geleerd, maar ook van de inhoudelijke experts die waren uitgenodigd bij de leerbijeenkomsten. Voor de meeste initiatiefnemers was echter de financiële bijdrage vanuit DD, hoe bescheiden ook, de meest waardevolle ondersteuning. Ook werd de toegang naar het brede DD netwerk positief gewaardeerd, in het bijzonder de weg naar het onderwijs. Eén van de projecten kon opschalen met vervolgfianciering vanuit het Inter-Bestuurlijk Programma (IBP). Alle projecten kregen via communicatiekanalen van de partijen in de stuurgroep een nationaal podium.

In de stuurgroep Watereducatie werd aangegeven dat Virtual Reality, Serious Gaming en andere verbeeldingstechnieken potentie hebben om door te ontwikkelen naar breed inzetbare instrumenten om aan waterbewustzijn te werken.

Recente ontwikkelingen

De waterschappen en I&W hebben in 2020 een gezamenlijke Water-educatie-agenda¹⁰² opgesteld. Eén van de speerpunten betreft het waterbewustzijn in het MBO, als specifieke doelgroep. Met een aantal projecten van de Participatietafel Water hebben waterschappen en drinkwaterbedrijven toegang gekregen tot het MBO netwerk. Binnen het netwerk van 'Ons Water' stemmen dezelfde systeempartijen in toenemende mate hun communicatie- en educatieactiviteiten op elkaar af.

Water wordt ook gezien als potentieel deel van de oplossing voor aanpalende transitie, zoals de energietransitie, de duurzame bouwtak en de omslag naar een circulaire economie. Binnen de overheden is groeiende aandacht voor (ruimtelijke) maatregelen die nodig zijn om de gevolgen van de klimaatverandering op te vangen en de onderlinge samenwerking die daarvoor nodig is: hitte, droogte, hoogwater, hoosbuien¹⁰³. Het betreft maatregelen die niet alleen aanpassingen in het watersysteem vergen, maar ook meer betrokkenheid en bijdragen vanuit andere ruimtelijke functies. Zo zijn of worden actieprogramma's ontwikkeld rond de landbouw, natuur en de bouw.

Vasthouden en vernieuwen

In het licht van de ambitie en focus van DD lijkt het kansrijk om de Participatietafel Water te laten evolueren naar een Participatietafel Klimaatadaptatie, met goede koppelingen naar zowel andere inhoudsgerichte Participatietafels als de Onderwijs tafel. In lijn met de conclusies uit de evaluatie en de ambitie van DD is het van belang om een heldere focus te kiezen: klimaatadaptatie kent immers veel verschillende deelopgaven. Bij deze opzet zullen de doelen opnieuw geformuleerd worden.

Partijen die intrinsiek willen en kunnen bijdragen aan oplossingen werken aan de Participatietafel Klimaatadaptatie samen in een programmatische aanpak aan gezamenlijk (tussentijds) resultaat in 2024. Voor de hand liggend zijn overheden op diverse schaalniveaus, maar ook partijen vanuit eerdergenoemde ruimtelijke functies. De Participatietafel Klimaatadaptatie zal opnieuw projecten ondersteunen: beperkt in aantal en van voldoende omvang om overdraagbare leerinzichten op te kunnen halen.

Voor de onderwijs gerelateerd projecten die tot nu toe de focus hebben gevormd moet een zorgvuldige en warme landing worden georganiseerd in enerzijds de afstemmingsgremia van 'Ons Water' en anderzijds de verbinding met de Coöperatie Leren voor Morgen, waar de meer generieke onderwijsprocessen het thema kunnen absorberen in zowel inhoudelijke thematieken rond duurzaamheid en de onderwijsnetwerken als ook in de inbreng in curriculumvorming in het algemeen.

¹⁰² <https://www.watereducatie.nl/informatie>

¹⁰³ Nationale klimaatadaptatiestrategie (2016); Interbestuurlijk Programma (2018)

3.6.2 Participatietafel Voedsel

Wat is de context

In 2015 lanceerde het Kabinet de Voedselagenda waarin doelen voor een verduurzaming van de agro-productie, inclusief climate smart solutions, natuur-inclusieve landbouw, maar ook aandacht voor alternatieve producties, zowel technologisch als sociaal (bijvoorbeeld stadslandbouw). Ook is er focus op thema's als voedselverspilling, (mondiale) voedselzekerheid, transitie naar minder dierlijke eiwitten, voedselinnovaties, ook in relatie met gezondheid. Daarop is een stand van zaken gepubliceerd en is een voedselvisie met transities opgesteld.¹⁰⁴

Vóór 2017 werkte het programma DuurzaamDoor-1 aan Kennis- en Innovatiedeals (KED). In de KED Voedsel lag de nadruk op de thema's Voedselverspilling en Eiwittransitie. Dankzij DuurzaamDoor KED Voedsel werd verbinding gelegd tussen LNV en Dutch Cuisine. wat leidde tot de Green Deal Verduurzaming voedsel. Ook dankzij de KED Voedsel kon de Green Protein Alliance worden opgericht, waardoor meer producten met plantaardige eiwitten in een versnelling kwamen. Vanaf maart 2016 is onder Staatssecretaris van Dam een intensivering op dit thema ingezet, ook in relatie met voedselbewustzijn en voedseducatie. Dit heeft geleid tot het programma Jong Leren Eten¹⁰⁵, gericht op jeugd van 0 – 18 jaar, via kinderopvang en onderwijs.

In september 2018 lanceerde minister Schouten haar visie 'Landbouw, Natuur en Voedsel: Waardevol en Verbonden' : Nederland staat voor een aantal grote maatschappelijke uitdagingen. Zo dreigt onze bodem, de belangrijkste hulpbron voor de boer, uitgeput te raken, heeft Nederland te maken met een verlies aan biodiversiteit en heeft Nederland zich gecommitteerd aan het klimaatakkoord. Om deze uitdagingen het hoofd te bieden kiest LNV voor een omslag naar kringlooplandbouw in 2030. Ook onderwerpen als 'korte ketens', regionale productie, voedselverspilling hebben een plaats. In het Realisatieplan Visie LNV 'Op weg met nieuw perspectief' van september 2019, dat in samenwerking met boeren en andere partijen tot stand is gekomen, beschrijft minister Schouten hoe de beweging naar kringlooplandbouw in gang is gezet en onomkeerbaar is.

In 2017 startte de Participatietafel Voedseltransitie (PTV) met een oriënterende bijeenkomst met ca 20 deelnemers uit het 'warme netwerk' van secretaris en voorzitters. Hierin werd gekeken welke thema's en onderwerpen urgent en energie hebben om gezamenlijk aan te werken. Gekozen is voor een aantal duurzaamheidsthema met als zwaartepunt Korte Ketens en Voedsel van Dichtbij. Maar ook verduurzaming van de voedselomgeving, zoals het aanbod van restaurants en supermarkten. In 2017 startte ook de transitiecoalitie Voedsel, een lobbygroep van partijen uit alle O's om gezamenlijk aandacht te vragen voor de versnelling van de verduurzaming van het voedselsysteem. De afgelopen 4 jaar heeft de PTV nauw samengewerkt met de Transitie Coalitie Voedsel, ieder vanuit haar eigen doelstelling.

Wat we hebben bereikt

De PTV heeft vanaf het begin bijeenkomsten georganiseerd, waarbij deelnemers innovatieve projectvoorstellen konden toelichten. Een meedenkgroep uit de groep deelnemers heeft gedurende deze jaren meegedacht over het proces en de voorstellen helpen beoordelen. Hierbij lag de nadruk op innovatie, bottom-up, urgentie, energie.

In totaal heeft de PTV 10 bijeenkomsten georganiseerd, waaraan in totaal 60 deelnemers hebben deel genomen. Hieruit zijn in totaal 14 projecten voortgekomen die zijn ondersteund; 5 publicaties zijn gemaakt.

Projectenportfolio en vervolgeffecten: PTV heeft geresulteerd in een groot aantal initiatieven: Restaurants van morgen; Samenwerken aan een gezond en duurzaam Haarlemmermeer; De Bewuste

¹⁰⁴ Kamerbrief EZ: DGAN-ANK / 16173166 (d.d. 2 november 2016) en Kamerbrief DGAN-PAV / 15137370 (d.d. 30 oktober 2015 over de Voedselagenda.

¹⁰⁵ TK 2016Z17810, Kamerbrief over programma Jong Leren Eten, (DGAN-ANK / 16139641), dd. 30 september 2016

streekvoedsel-consument; Taskforce Korte keten (voorheen Korte Keten Coalitie); Superlijst; Burgers Boeren 4 food; Werkgroep Eigentijds Eigendom en Grondgebruik; Samen Verdient (gezond voedsel in achterstandswijken); Kennisontwikkeling Transitiecoalitie Voedsel; Duurzaam Heeg, Living Lab regeneratieve landbouw St Maarten Noord-Holland; Inventarisatie Lokale Voedselgemeenschappen in Nederland: een gezamenlijke opdracht met 5 provincies; ontwikkeling toolbox lokale Voedselstrategie voor ambtenaren (nov 2020-maart 2021).

De bijeenkomst in Heeg in september 2019 heeft geleid tot gesprekken met de NVWA (melk uit de omgeving verkopen op het dorpsplein) en het ministerie van EZK (warmtewinning uit het Hegermeer versus het bedrijf Vermilion, dat vanuit rijksweg naar schaliegas mag boren). De bijeenkomst heeft onder meer geleid tot een nieuwe voedseltuin met 20 gezinnen en de oprichting van een voedselcoöperatie.

Bij biologische bollenboer Jan Huibers in Noord-Holland is een living lab in oprichting om de gehele regio met ketenpartners mee te nemen in regeneratieve landbouw/bollenteelt. Dit naar aanleiding van een door DD ondersteund startbijeenkomst, begeleid door de burgemeester van Schagen.

Een groot aantal initiatiefnemers van projecten heeft zich dankzij PTV kunnen door ontwikkelen tot belangrijke spelers in het huidige veld van de voedseltransitie en veelal in de publiciteit gestaan: De Taskforce Korte Keten (nu gesprekspartner van minister en contract met alle provincies), Superlijst (groot artikel Volkskrant), Restaurants van Morgen (dankzij DD ook financiering van gemeenten uit Foodvalley), Transitiecoalitie Voedsel (gesprekspartner verschillende ministeries).

Een bijzondere reflectieve activiteit is een gezamenlijke analyse onder leiding van Wageningen Universiteit rond de transitietheorie van Small Wins. Tijdens een bijeenkomst in juni 2019 werden filmpjes getoond met interviews met de projectleiders en werd door Katrien Termeer van de WUR reflectie gegeven op het projectenportfolio van de PTV aan de hand van de Small Wins aanpak.

Publicaties: Small Wins: analyse van de portfolio van PTV (afronding maart 2021); 10 tips voor gebiedsgericht voedseltransitie; Onderzoek sleutelfiguren bijeenkomst governance Voedseltransitie 2021; Inventarisatie Lokale Voedselgemeenschappen in Nederland; Onderzoek Korte Ketens in Beleid.

Welke (beleids) ontwikkelingen van invloed zijn

Op dit moment geven een aantal lopende beleidsontwikkelingen, netwerken en publicaties richting aan het denken:

- **LNV visie en uitvoeringsagenda Kringlooplandbouw:** op dit moment zijn er vijf proefregio's Kringlooplandbouw aangewezen.
- **Kansrijk landbouw- en voedselbeleid - (Planbureau voor de leefomgeving)**
Dit is een analyse van beleidsopties voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 vanuit verschillende perspectieven.
- **Nationale Eiwitstrategie (NES)**
Vooral interessant vanuit het perspectief van de consumentenstrategie en bewuste keuzes. Dit is ook voor Jong Leren Eten van belang.
- **Preventie akkoord**, ministerie van VWS: Om de gezondheid van Nederlanders te verbeteren zullen o.a. maatregelen worden genomen t.a.v. de voedselomgeving: het aanbod van voedingsproducten bij sportclubs, ziekenhuizen en scholen.
- **Handelsmissie minister Schouten**, oktober 2020: deze binnenlandse handelsmissie legde de nadruk op het belang van streekproducten en voedsel via de Korte Keten.
- **Taskforce Korte Keten** onderscheidt de volgende thema's waarop de deelnemers zich de komende jaren gaan richten : True Price & true cost, Voedselomgeving, Boerenkracht, Lokale Voedselgemeenschappen
- **Oogst voor morgen**, dit is een aanpak van het Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving van het ministerie van I&W. Deze is gericht op leiderschap van mensen in sleutelposities in het voedselsysteem. Werkt met Theory-U en met Regio labs, hetgeen aansluit bij de DD werkwijze.

Welke kansen t.a.v doorlopende en nieuwe projecten, toekomstperspectief

Bij het identificeren van nieuwe kansen kijken we vooral naar voegaande beleidsontwikkelingen. We schrijven enkele relevante noties vanuit de tafel PT-Voedsel.

- Op dit moment spelen veel ontwikkelingen tegelijk: door corona hebben de **Korte Ketenspartners** een flinke impuls gekregen (oa. door Support your locals). Tegelijkertijd hebben de Lange Ketens hun omzet ook zien stijgen. Blijkbaar zijn lange en korte ketens beiden relevant en kunnen beiden naast elkaar bestaan. Deze crisis heeft iets heel fundamenteels blootgelegd over ons voedselsysteem. In een sterk geglobaliseerde wereld is het aanbod in de supermarkt sterk afhankelijk van internationale handelsrelaties. Dat maakt ons kwetsbaar.
- Op 28 oktober '20 vond het webinar 'Voedsel van Dichtbij' plaats. Een verbreding van de Dag van de Stadslandbouw: van Stadslandbouw tot Korte keten. Hier werden bouwstenen verzameld voor de **Maatschappelijke agenda Voedsel van Dichtbij**.
- Wat steeds belangrijker wordt, ook in het kader van het preventieakkoord is de **voedselomgeving**. Hiermee wordt bedoeld de invloed van de omgeving, waarin mensen regelmatig verkeren, zoals sportclubs, ziekenhuizen, scholen, supermarkten, winkelstraten, stations en festivals. Naast de ondernemers zelf zijn het vooral de lokale overheden die invloed kunnen uitoefenen op meer gezonde en duurzamere keuzes.
- Voor lokaal en regionaal voedsel is de aandacht en betrokkenheid afgelopen jaren sterk in toegenomen. In de publicatie 10 tips voor de regionale Voedselstrategie onderzoeken Hilde Engels en Jan Willem van der Schans de kracht van de **regionale voedselstrategie** aan de hand van 5 voedselinitiatieven die door de PTV zijn ondersteund. Ze geven 10 tips aan initiatieven en overheden.
- Een heel ander onderwerp is **true pricing/true costs**: de echte prijs van voedsel, en de echte kosten (incl. maatschappelijke en duurzaamheidskosten) die hiervoor worden gemaakt door de boer en in de keten.
- Hiermee is ook de verbinding te maken naar de grond zelf en de **prijs van grond**: hoe kunnen huidige boeren, met de huidige grondprijzen zorgen voor opvolging. Of moeten we de grond afwaarderen op 0 (Werkgroep Eigentijds Eigendom van Grond)?

Mogelijke thema's vanaf 2021

- Kringloop landbouw, LNV visie, de 5 proefregio's voor uitwerking
- Regionale samenwerking met bijvoorbeeld Voedselagenda's, GLB etc.
- Maatschappelijke agenda Voedsel van Dichtbij: van stadslandbouw tot korte ketens
- Regionale Voedseltransitie en regionale voedselstrategie,
- Lokale voedselgemeenschappen, inclusief het thema Stadslandbouw
- Voedselomgeving, inclusief inclusief horeca
- Prijs van grond voor voedselproductie
- True Price, true costs
- Interregionale samenwerking zoals met Vlaanderen, waar Korte Ketens een belangrijk onderdeel is van regionaal beleid

Verder is een belangrijke opgave nauw samen te werken met het programma Jong Leren Eten waar het betreft de lokale en regionale voedselagenda's, het thema Voedsel en gezondheid en de doorwerking van een aantal projecten van de VPT (bijv. Dutch Cuisine en Restaurants voor de Toekomst) in het (beroeps) onderwijs. Hierbij is ook de relatie met de Coöperatie Leren voor Morgen van belang.

3.6.3 Participatietafel Biodiversiteit: Natuur Inclusief

Context natuur en biodiversiteit

Voor het thema natuur en biodiversiteit worden de operationele doelen ontleend aan de Natuurvisie en uit de (maatschappelijke) Uitvoeringsagenda natuur¹⁰⁶, opgevolgd door o.a. de LNV visie. Er spelen

¹⁰⁶ Kamerbrief DGNR-NB / 14204218 (dd. 2 februari 2015) over de natuurvisie en uitvoeringsagenda Natuur en Kamerbrief DGAN-NB / 17012340 (d.d. 25 januari 2017) over evaluatie Natuurpact

veel aspecten een rol, zoals het concept Natuurlijk Kapitaal, natuur-inclusieve Landbouw, de positie van vrijwilligers in zowel draagvlak, natuurbeheer, natuureducatie en natuurkennis, en meer recent de beleidsbrieven over Natuurplan en Versterking Biodiversiteit. Een dossier dat daarbij nieuwe aandacht heeft is Groen in de Stad. Recent is ook de Bossenstrategie. En vanuit de maatschappelijk agenda komen het Deltaplan Biodiversiteit, en de Bijenstrategie. Een specifieke invalshoek is die van natuurbeleving en natuurcommunicatie en educatie in Nationale Parken.

Ander punt van aandacht – in relatie tot maatschappelijke actoren – is natuur op bedrijfsterreinen, vergroening van steden, projecten tijdelijke natuur, bio mimicry en de relatie biodiversiteit en (stads)landbouw.

Ook de meest recente lerende evaluatie van het PBL¹⁰⁷ laat zien dat van alle natuurambities ca 65% kan worden gerealiseerd binnen het Natuurnetwerk Nederland, maar dat 'vermaatschappelijking van het natuurbeleid' noodzakelijk is om de resterende 35% van de ambitie te realiseren. Daarbij is verdergaande integratie van natuur met andere functies van belang.

Belangrijk punt in dit dossier is de decentralisatie van het Natuurbeleid naar de provincies. Zij spelen een belangrijke rol, niet alleen bij het natuurbeheer, maar ook in het verder operationaliseren van kennis- en leer-opgaven, zowel voor zichzelf (leer-communities) als in opgeven rond vermaatschappelijking van natuur. Een recente reflexieve evaluatie van het natuurpact door PBL biedt aanknopingspunten voor kennis en innovatieprojecten¹⁰⁸.

Resultaten en ervaringen 2017-2020

de Participatietafel Biodiversiteit heeft zich in de afgelopen jaren gefocust op het thema 'Natuurinclusief bouwen'. Met meer dan 40 stakeholders waaronder bouwmaatschappijen en projectontwikkelaars zijn 21 projecten tot stand gekomen, met een omvang van ca. € 1 mln. waarvan ca. € 400.000,- DD middelen en ca. € 600.000,- aan cofinanciering excl. in kind bijdragen. Hierover zijn 15 publicaties verschenen en 17 artikelen, zijn 5 CoP's georganiseerd door het land en zijn op drie landelijke congressen de resultaten gepresenteerd aan een groter publiek....."

Gerealiseerde projecten, activiteiten en producten

- 'Natuurinclusief bouwen vraagt co creatie van groen-grijs-rood' (NMF Overijssel)
- 'Dakpark Rotterdam' (St. Dakpark R'dam, op afspraak prov ZH) met onder meer een video met daarop geleerde lessen
- Bioborders (St. De Groene Reiger, op afspraak prov NH) met persartikelen
- Community of Practice natuurinclusief bouwen (trekker IVN) met vier landelijke bijeenkomsten voor telkens circa 40 deelnemers met wisselende gastheerschappen van gemeente Amsterdam, gemeente Den Haag, Ballast-Nedam Development en Het Oversticht (Zwolle)
- Prijsvraag georganiseerd 'Bouwen met Biodiversiteit' (trekker Heijmans); winnaar gemeente Zeist
- Tijdens bouwbeurs Building Holland (RAI) het Nationaal Debat Natuurinclusief Bouwen georganiseerd. 140 deelnemers. Actieve rol van gedeputeerde NH, TU-Delft, WUR, Atelier GroenBlauw, Heijmans en het bedrijf AM
- Maatwerkonderzoek en expertise-inbreng door WUR georganiseerd in al onze activiteiten
- Een netwerkexcursie geïnitieerd naar een gebiedsontwikkelingsproject van Heijmans in Culemborg.
- Project Online-interviews met influentials natuurinclusief bouwen aan het woord: Pasveer (hoofd stedenbouw Den Haag), De Jonge (vastgoeddirecteur Heijmans), Broesterhuizen (architect); Boeschoten (SBB).
- Project natuurinclusief bouwen on tour opgezet, met vraaggestuurde sessies in gemeenteraad Groningen (woonvisie), gebiedsontwikkeling Wervenspark en Spuiboulevard Dordrecht, gemeente Ede (expertsessie voor stedenbouwkundigen en ecologen), regiodeal Parkstad Limburg (casus Rolduckerveld)

¹⁰⁷ <https://themasites.pbl.nl/evaluatie-natuurpact/>

¹⁰⁸ Kamerbrief EZ DGAN-NB/17012349 (d.d. 25 januari 2017) en PBL (2017) Rapport 'Lerende evaluatie Natuurpact, naar nieuwe verbindingen tussen Natuur, Beleid en Samenleving'.

- Vakbeurs Openbare Ruimte: partner in de organisatie en moderatie van kennisplein en diner pensant, die onderdeel waren van het programma De natuurinclusieve stad (concept van NL GreenLabel)
- Projectondersteuning en expertise geleverd aan Vogelbescherming voor landelijke toolbox NIB
- Congres Natuurlijk door provincie Overijssel mee ontwikkeld. Vanuit het netwerk van de Participatietafel hebben we drie workshops aangeleverd (TU-Delft; IPO; NeProm)
- DD heeft bijgedragen aan de voorbereiding van de LNV-hackaton Groen in de stad
- DD organiseerde een versnellingskamer voor 3 runner up projecten uit de LNV-hackaton
- NeProm, Bouwend Nederland, NVB Bouw, het ministerie van BZK en DD hebben samen het project Klimaatadaptief bouwen met de Natuur (<https://www.kanbouwen.nl/>) opgezet
- Participatietafel ondersteunde de totstandkoming van de First Guide for Nature Inclusive Design
- Participatietafel ondersteunde een kennisproduct voor het gebruik van het Natuurinclusieve Schuurtje
- Project Woonwijken; DS Landschapsarchitecten evalueert samen met WUR, Provincie Noord-Holland, NeProm en Vogelbescherming twaalf woonwijken op aspecten die voor ontwikkelaars belangrijk zijn o.g.v. natuurinclusief bouwen
- NEVAP, Hogeschool Van Hall Larenstein, NL Greenlabel, Acquire Publishing, Biind en DD organiseerden het werkcongres 'Groen is Poen' met daarin een serious game (ontwikkeld door provincie ZH) over natuurinclusieve businessmodellen in de vastgoedsector

Overkoepelend resultaat

In meerdere fasen van de transitiecurve zijn mooie resultaten geboekt en is bijgedragen aan versnelling van de transitie naar 'NIB is het nieuwe normaal'. Waarbij benadrukt moet worden dit resultaat niet eenzijdig door DD mag worden geclaimd, maar het gevolg is van de inspanningen van het gehele netwerk dat zich onderling ook goed weet te vinden.

- Bewustwording: de aandacht voor Natuur Inclusief Bouwen (NIB) is sterk gegroeid, netwerken hebben zich verenigd, tal van tools zijn ontwikkeld, en de vraag naar inleidingen, congressen en artikelen is toegenomen. Onze netwerkpartners van de PT worden daar frequent voor gevraagd op uiteenlopende podia. De vragen van gemeenten in het kader van NIB on tour zijn er een ander voorbeeld van. Ook is het gelukt om samenwerking tot stand te brengen met tal van bouwbedrijven.
- Pilot: veel aandacht is gegeven aan podiumondersteuning voor nieuwe initiatieven. Een mooi voorbeeld is de puntensystematiek NIB die door Den Haag is ontwikkeld en die door andere gemeenten (bv Nijmegen) uit onze CoP is overgenomen.
- Opschaling vindt plaats: het programma KAN (NeProm et al) is een opschalingsprogramma dat zich voltrekt in het hart van de belangrijkste actoren (bouwers, projectontwikkelaars en gemeenten), dat DD tot stand heeft helpen brengen. Het netwerk van de PT blijft groeien.
- Verankering. DD heeft met NIB royale beleidsaandacht gekregen in Kamerbrieven van de minister van LNV. In netwerkbrieven is er correspondentie met de minister van LNV, over de mogelijkheden om NIB een steviger plek in het beleid te geven (vergunningseisen en regelgeving).

Ontwikkelingen en agenda's rond het thema

Internationaal laat het rapport IPBES zien dat de achteruitgang van biodiversiteit wereldwijd nog steeds niet tot staan is gebracht. Ook in de Nederlandse situatie is voor veel soorten (o.a. weide vogels) een weinig rooskleurig beeld. Het Deltaplan Biodiversiteit is een maatschappelijke reactie waarin vele partijen aangehaakt zijn.

Rond natuurinclusieve landbouw is door het stikstofbeleid een discussie op scherp gesteld:

Was er in de idee van kringlooplandbouw nog veel draagvlak voor natuur; dat is er door het stikstofbeleid niet makkelijker op geworden,.

LNV heeft Kamerbrief versterking Biodiversiteit waarin ook natuur in de stad als agenda voor de komende jaren en daarnaast via de Kamerbrief Natuurplan de versterking van natuur in de Natura 2000 gebieden.

In de brief van de minister(s) over natuurinclusief bouwen van 17 juni staan acties en belangrijke zaken die een bijdrage kunnen leveren aan het meer normaal maken van natuurinclusief bouwen. Zaken die naadloos passen bij de participatietafel natuurinclusief bouwen. Kennis en inspiratie en leerprocessen organiseren, knelpunten die belemmeren analyseren en expliciet maken, verbinden van netwerken, stikstofproblematiek ('natuurinclusieve ruimtelijke ontwikkelingen?'), NOVI enz. Met de ministeries I&W en BZK is een nauwere samenwerking ontstaan in relatie tot 'Circulair bouwen' en 'klimaatneutraal bouwen'.

Waar willen we mee door en waar liggen (potentiele) nieuwe onderwerpen ?

Leerresultaten die ook in DD-3 een uitgangspunt moeten zijn:

- Organiseer uit het brede netwerk van een tafel een divers samengestelde kerngroep van professionals die - ook los van DD - zich al met passie, visie en energie inzetten voor natuurinclusief bouwen. Hanteer zakelijke overeenkomsten.
- Hanteer afbakening en focus van het kernvraagstuk NIB en formuleer een visie op de aanpak.
- Organiseer via een inhoudelijk marktpartij/uitgeverij een voortdurend en gevarieerd mediapodium om kennis, ervaringen en geleerde lessen bij doelgroepen te krijgen. Gun daarbij netwerkpartners profilering, maar blijf zelf ook goed in beeld. Voed community building met compacte nieuwsflitsen over voortgang van initiatieven.
- Timmer niet aan de voorkant alle activiteiten voor langere tijd vast, maar acteer in de dynamiek van opkomende kansen. Zet actief in op verbinding met unusual suspects, stap erop af en zoek naar win-win en co creatie.
- Heb speciale aandacht en inzet voor hefboomactoren, opdrachtgevers in het bijzonder. Breidt daarom de samenwerking uit met het bedrijfsleven, bouwers, projectontwikkelaars en met gemeentelijke opdrachtgevers voor natuurinclusief bouwen.
- Organiseer actief verbinding met provincies en gemeenten waar aansluiting is bij het thema.

Inhoudelijke hoofdpijlers voor DD-3 zouden dan aanvankelijk kunnen zijn:

- We versterken de samenwerking verder met 'Klimaatadaptief Bouwen met de Natuur' van NEPROM, NVB Bouw en Bouwend Nederland. Samen met BZK en indien mogelijk ook met IenW. We gaan gezamenlijk leer- en inspiratie-activiteiten ontwikkelen en programmeren met casuïstiek en we delen de verkregen kennis en inzichten.
- In een aantal regio's gaan we vraaggericht CoP's, organiseren, met inbreng van expertise, netwerk, inspiratie. Met concrete opgaves als uitgangspunt.

Belangrijke issues voor de volgende fase kunnen ook zijn:

- als gevolg van de coronacrisis is een herwaardering van groen in de stad en streekproducten te zien, een kans om ook de aspecten van bijvoorbeeld stadslandbouw, vergroening van schoolpleinen etc. te betrekken.
- Exploreren van gezamenlijke activiteiten – zoals ook hierboven - met provincies
- Synergie exploreren en invullen met bv watertafel (waterschappen) en energietafel (warmtetransitie). Mogelijk vorm te geven in een regionaal transitie-atelier rond de omgevingsvisie
- De PT als linking pin tussen het groeiende aantal initiatieven rondom natuurinclusief bouwen.
- Uitbouwen van de samenwerking tussen groen, grijs/rood in de hele keten van het bouwproces, dus van eerste ambitie, naar beleid, naar ontwerp en ontwikkeling, naar aanbesteding, naar realisatie en onderhoud.
- Het thema groen hoger op de agenda bij directies van projectontwikkelaars en gemeentes.
- Bijdragen aan de inspiratiekracht van iconische groene voorbeelden en van bestaande best practices en werkwijzen.
- Beleidsbeïnvloeding. Versterken van partnership met I&W en BZK. Verankering van natuurinclusief bouwen in beleid, vergunningseisen en regelgeving.
- Mediapartnerships invullen gericht op aantrekkelijke communicatieproducten
- Handelen in de dynamiek van voorbijkomende kansen.

3.6.4 Participatietafel Energie en Klimaat

PT energie in hoofdlijnen

Op het gebied van energie wordt een stapsgewijze transitie naar een meer duurzame energievoorziening nagestreefd. Dit gaat hand in hand met een beperking van de CO₂ uitstoot en de opgaven voor Klimaat.

In 2019 is het Klimaatakkoord vastgesteld. In dit akkoord staan meer dan 600 afspraken om de uitstoot van broeistofgassen tegen te gaan. DD/PTE heeft zich tot doel gesteld bij te dragen aan de versnelling van de realisatie van de doelstellingen uit het Klimaatakkoord. Daarbij ligt de focus op het thema participatie. In DD2 zijn projecten ondersteund die bijdragen aan de participatie van partijen in de keten, met decentrale bijdragen en minder met de grote meer technologische opgaven. Het 'lerend vermogen' gaat bij transitie van deze aard vooral om het gedrag van burgers en bedrijven, motieven en financiële mogelijkheden, eerder dan dat er een gebrek aan technologie op zich is.

Resultaten en ervaringen 2017-2020

De Participatietafel Energie is in 2018 van start gegaan met ca. 15 vertegenwoordigers uit alle geledingen van het energieveld. Vanuit de tafel is de focus bepaald en zijn projecten geïnitieerd. De projecten zijn deels door tafeldeelnemers en deels door andere partijen uitgevoerd. De tafel bepaalde de op te pakken vraagstukken. Vervolgens werd met de opdrachtnemer het project met de tafel 'verrijkt' en in de uitvoering speelde de tafel een rol als klankbordgroep. Deze werkwijze is door de deelnemers zeer gewaardeerd.

De tafel is 12 keer bijeen geweest. Naast de 6 inhoudelijke projecten zijn er twee leerbijeenkomsten georganiseerd en 5 wetenschappelijke essays met bijbehorende podcasts opgeleverd. N.a.v. deze activiteiten zijn er 5 artikelen in vakbladen verschenen.

Overall zijn in de gesprekken in de PTE, de uitgevoerde projecten en de wetenschappelijke essays een veelheid aan dilemma's en lessen rond participatie verdiept.

Participatie blijft op alle niveaus maatwerk, maar de participatietafel heeft in de afgelopen twee jaar ingrediënten geleverd waarmee energiecoöperaties, gemeenten, regio's, departementen en andere stakeholders hun praktijk verrijkt hebben. Daarbij zijn een aantal onderwerpen verkend die vervolgens door andere partijen zoals het NP RES (nationaal programma regionale energie strategie) of PAW (programma aardgasvrije wijken) worden opgepakt.

Small wins in de periode 2018-2020:

- Het project Middengroepen heeft lessen opgeleverd over het betrekken van de 'stille groepen' door energie coöperaties die nu in o.a. PAW verder gebracht worden.
- De twee energie challenges in het onderwijs (vmbo) hebben lokaal gezorgd voor verbinding met lokale duurzaamheidspartijen zoals het NME-centrum.
- Het project 'inclusieve energietransitie via de RES', heeft onderstreept dat het lastig is om alle stakeholders inclusief bewoners in het RES-proces te betrekken. Dit is aanleiding geweest voor een nieuw project in 2020 over de praktische invulling van de 50% borging paragraaf uit het klimaatakkoord.
- Als vervolg hierop is een verkenning uitgevoerd i.s.m. NP RES naar het verbeteren van de participatie in de RESsen. Dit heeft geresulteerd in een structureel participatie-overleg onder de vlag van het NP RES. Hiermee staat het onderwerp participatie sterker op de agenda.
- Verkenning en dialoog tussen lokale warmte initiatieven en de overheden over de positie van warmte-initiatieven in de (lokale) warmtespeelveld. Dit heeft geleid tot bewustwording van de dilemma's en vraagstukken bij de verschillende partijen vanuit overheid en coöperatieve beweging.
- Verkenning naar hoe kwetsbare huishoudens ook deel kunnen nemen aan de energietransitie. Doel is de domeinen Sociaal en Fysiek op dit thema meer bijeen te brengen in plaats van apart te laten opereren.
- Verkenning naar hoe jongeren hun stem kunnen laten horen in de beleidsprocessen op lokaal niveau. 2 pilots in een proeftuin van het programma aardgasvrije wijken.

- Reflectie traject 'een zoektocht naar draagvlak': dit is een serie essays en podcasts en een dialoogtafel met wetenschappers die hun licht laten schijnen op het thema participatie en draagvlak in de energietransitie. Met als doel bewustwording te creëren over de dilemma's bij participatie en het gesprek te starten over wat we kunnen verwachten van participatie.

Ontwikkelingen en agenda's rond het thema Energie

De uitvoering van het Klimaatakkoord is in volle gang. Er zijn er verschillende ondersteuningsinstrumenten en programma's ontwikkeld, zoals het programma aardgasvrije wijken (PAW) en het Nationaal Programma RES.

In de komende periode zijn de volgende ontwikkelingen belangrijk:

- De vaststelling van de Regionale Energiestrategieën in 2021 en vervolgens de uitvoering hiervan.
- Daarmee samenhangend de ruimtelijke inpassing: de spanning tussen landbouw, natuur en energieopwekking.
- De ontwikkeling van de warmtetransitie. Gemeenten zijn bezig met het maken van een transitievisie warmte voor de gebouwde omgeving welke eind 2021 gereed moet zijn. Daarnaast zijn sommige gemeenten ook bezig op wijkniveau een uitvoeringsplan te maken. Ook lopen er pilots met aardgasvrije wijken (27+19 proeftuinen PAW).

Perspectief Participatietafel Energie en Klimaat na 2020 (DD3)

Zoals uit eerdere analyses blijkt wordt er al veel georganiseerd voor de lokale duurzame energietransitie. Vraag die de PTE zich steeds stelt is of de onderwerpen die we oppakken niet bij een ander programma of organisatie thuis horen. Tot nu toe zijn er echter nog steeds onderwerpen die tussen de bestaande programma's vallen, of nog niet op het netvlies staan.

Er is echt ruimte voor een 'lerende aanpak'. De ruimte om elkaar echt te bevragen 'doen we de juiste dingen en doen we de juiste dingen goed' is er vaak niet. Vanuit de U-theorie kun je dit gedrag zien als snel oversteken i.p.v. het ongemak opzoeken om tot een echte oplossing te komen.

Juist op de onderwerpen die om deze verdieping vragen omdat ze nieuw, te spannend of ingewikkeld zijn probeert de PTE versnelling te brengen. De extra waarde van de PTE is dat zij verschillende visies en waarden samenbrengt en het leren faciliteert. De deelnemers waarderen de ruimte voor 'het goede gesprek' in een veilige setting. Aan tafel zit een rijkdom aan perspectieven die met elkaar de weerbaarheid van de energietransitie verkennen zonder in belangentegenstellingen te verzeilen. Daar is ook in de komende jaren m.b.t. het thema participatie in de energietransitie zeker nog behoefte aan.

Focus voor DD3: Organiseren van het open/veilige gesprek over de dilemma's in de energietransitie met als focus het democratisch gehalte en de inclusiviteit van de energietransitie. Met als doel bewustwording te creëren over de verschillende dilemma's en perspectieven die er zijn. En vanuit dit bewustzijn in gezamenlijkheid beweging te creëren. Dit kan door onderwerpen te agenderen, stakeholders bij elkaar te brengen, het leren te faciliteren etc.

In DD2 kwamen de vraagstukken uit de praktijk, ingebracht door de deelnemers aan de tafel. In DD3 zouden ook de regionale werkplaatsen dilemma's in kunnen brengen. Met de tafel wordt bepaald wat nodig is om beweging te creëren.

Daarnaast is het belangrijk om integraal naar het thema te kijken. Er kunnen spanningen tussen beleidsdoelen zijn, maar er kunnen ook meekoppel-kansen zijn, waardoor thema's sterker kunnen worden en meer integraal worden opgepakt.

Thema's voor DD3 (deels voortzetting van thema's uit DD2):

- Spanning tussen landbouw, natuur en energie. Ook in relatie tot het in opkomst zijn de thema 'ruimte' en landschap.
- Betrekken van de lokale samenleving bij de RESsen.
- De positie van de bewoners en bewonerscoöperaties in de energietransitie, zowel spelend voor duurzame elektriciteit als voor warmte.
- Inklusiviteit van de energietransitie: Hoe krijgt iedereen een stem in de energietransitie?
 - Hoe kunnen mensen met een smalle beurs deelnemen aan de energietransitie?
 - Hoe nemen we de stem van jongeren (de toekomst) mee in de beleidsvorming?

- Hoe kunnen we mensen met een niet westerse achtergrond beter betrekken?
- Het thema regie speelt op alle niveaus: hoe grip houden en richting geven aan de transities die op ons bord liggen? Gemeenten worstelen hiermee op lokaal niveau. De RES-en op regio niveau. Relatie met de nieuwe omgevingswet.
- Onderwijs: Hoe lossen we deze kloof tussen onderwijs en het energiekennisveld op?

3.7 Participatietafels Regionale Netwerken + Omgevingswet: ondersteuning Regionale Transitie Werkplaatsen

Vanuit de **Participatietafel Regionale Netwerken** zijn de vorige periode meer dan 10 'regio's' geholpen bij hun ambities om aan duurzaamheid te werken. Maar meer nog zijn de procesbegeleiders die hierin werkzaam waren in een landelijke CoP samengekomen, hebben kennis uitgewisseld, elkaar geïnspireerd en geholpen, en hebben 'tools' en 'modellen' en 'methoden' ontwikkeld, uitgetoetst en geëvalueerd.

Voor de **Participatietafel Omgevingswet** geldt een vergelijkbaar proces. Vanuit een brede startbijeenkomst is de focus gekozen op 'Omgeving ontmoet Omgevingswet', waarbij de dynamiek tussen maatschappelijke partners enerzijds en de spelers in de beleidswereld anderzijds elkaar ontmoeten rond de vraag wat de 'omgevingsvisie' en de 'omgevingswet' – los van de juridische vormgeving – nu gaat betekenen voor hun samenspel, hun positie, hun rechten en plichten. Wat komt er om de hoek kijken als sectorale regels en wetgeving worden samengebracht in een integrale afweging, en hoe richt je dan het proces in om in dialoog te zijn? Ook voor deze tafel geldt dat naast 15 sessie op specifieke locaties ook een aantal 'producten' en 'tools' zijn gemaakt en er daarnaast kennisuitwisselingen worden georganiseerd. Allereerst van deze twee tafels de opbrengsten van de afgelopen periode.

PT Regionale Netwerken

De oorspronkelijk opgave was als volgt geformuleerd: vaak komen meerdere duurzaamheidsopgaven samen in één bepaald gebied of in een regio. Beleid dat vanuit diverse sectorale belangen is ingestoken heeft in de praktijk werking in eenzelfde regio en/of bij een set van actoren. Een meer integrale benadering is dan nodig. Niet het thema of een bepaalde sector, maar de maatschappelijke uitdaging vormt daarbij het vertrekpunt en dat vraagt vaak om een gebiedsgerichte, specifieke benadering. DD werkt daarbij, o.a. op provinciaal niveau, met breed samengestelde governance netwerken.

Daarbij spelen drie veel omvattende clusters van vraagstukken. De kunst is om daartussen perspectievolle verbindingen tot stand te brengen. Het gaat dan vaak om:

1. Economie circulair (inclusief biobased economy /energietransitie)
2. Groen/blauw kapitaal (inclusief thema voedsel, water, biodiversiteit, vitaal platteland)
3. Sociale veerkracht (de energieke samenleving)

De afgelopen jaren 2017-2020 zijn regionale duurzaamheidsnetwerken geïdentificeerd en begeleid¹⁰⁹. Daaroverheen heeft een CoP gezorgd dat actoren die per definitie aan 'hun regio' gebonden zijn ook van elkaar konden leren. In de praktijk bestond hier duidelijk behoefte aan en hebben deelnemers zich positief uitgesproken over de meerwaarde. Omdat veel initiatieven/regio's tegelijkertijd 'het wiel aan het uitvinden' waren. Dan is het delen van kennis en ervaring een goede bijdrage aan het versnellen van de agenda. Niet door praktijken te kopiëren of over te nemen, maar om achterliggende principes, werkwijzen, patronen en structuren bloot te leggen en met elkaar te delen, zodat een ieder in eigen gebied en met eigen problematieken en stakeholders daar weer vorm en inhoud aan kan geven.

¹⁰⁹ <https://www.duurzaamdoor.nl/samenwerkingspartners-duurzaamdoor/regionale-duurzaamheidsnetwerken>; of <https://www.duurzaamdoor.nl/sites/default/files/Duurzaam%20Door%20Besturen%20door%20Burgerkracht%20p.1-5.pdf>; of <http://publiekdenken.nl/wp-content/uploads/2016/06/2015-PubliekDenken-DrijvenKlijvenBlijven-web.pdf>

Inmiddels hebben ook een aantal andere regio's aangegeven hier behoefte aan te hebben, bijvoorbeeld als onderdeel van samenwerking met RUD's (Regionale Uitvoerings Diensten), in het kader van vernieuwd MIRT, als kennisdeling rond City-deals of als gevolg van de introductie van de nieuwe omgevingswet en omgevingsvisies, die kansen bieden om meer integrale afwegingen te maken, maar ook zorgen oproepen over bescherming van kwetsbare waarden.

Soms komt de behoefte aan een regionaal duurzaamheidsnetwerk van een lokale of provinciale overheid, maar in het merendeel van de gevallen is er sprake van een 'bottom-up' beweging of van een netwerk van bedrijven dat samen wil optrekken. Door met hen samen het 'waarom', het 'wat', 'hoe' en 'wie' te definiëren en hen te ondersteunen met praktische modellen en good-practices versnellen dergelijk netwerken de samenwerking in de regio. De ambities tot deze werkwijze wordt ook aangegeven in Provinciale College akkoorden en gebiedsagenda's.

Resultaten en ervaringen 2017-2020

Een serie van 12 landelijke bijeenkomsten PTN, en twee specifieke gezamenlijke regionale bijeenkomsten met PT Voedsel, zoals in Heeg en bij een bollenboer in St Maarten, Noord-Holland. De Projectenportfolio in deze periode betrof:

- Regionale Transitie Academie-1
- Gebied coöperatie Rivierenland Vreedzaam leren en doen fase 1 + 2
- Onderzoek Open Source ICT regionale netwerken
- Voedsel Verbindt 1 + 2
- Rijnlands Gebiedsarrangement
- Ontwikkeling Leergang Gebied is de k(l)as
- Moderne Herverdeling
- Local for local stroom- concept Bommelewaar
- PZH Succesfactoren maatschappelijk leren
- Groen Verbindt
- Reflexiviteit in gebiedsopgaven
- Kenniskring Participatie bij grootschalige duurzame energie opwekking
- Met PTV: gezamenlijke bijeenkomst Heeg
- Met PTV gezamenlijke bijeenkomst St Maarten Noord-Holland
- Kiemregio Limburg
- 5000 zonnepanelen in centrum Heerlen
- Kiemregio Heeg
- Kiemregio Noord-Holland
- Try-out gebiedstafel Wieringermeer
- Rapportage kwartiermaken Bommelewaar
- Stadsdorp Elsrijk komt voorbij
- Veldtest Tafelatlas
- Regionale Transitie Academie-2: Twee Regio's. Twee schurende perspectieven.
- Casus energietransitie in Limburg.

Vanuit bovenstaande praktijken zijn ook een serie **publicaties** verschenen:

- Small Wins PTRN, onderzoek en publicatie: Wageningen Research, Katrien Termeer, Marcel Pleijte
- Het Mooiste advies van de PTRN aan DuurzaamDoor, Deelnemers PTRN
- Rapport van De Coöperatieve Samenleving: "Waarde en Mens, op weg naar een Rijnlandse Gebiedseconomie"
- Een serie Podcasts van Louise Boelens en Anne van Strien: Opbrengsten (Small Wins) PTRN zichtbaar en overdraagbaar maken,
- Diverse modellen over de werking en governance van de PTRN door bureau Origame

Kennisdelen en communicatie: rapportages, podcasts en samenwerkingsruimte

De projecten hebben mooie rapportages opgeleverd. Om wat kleuring te geven aan de resultaten zijn in totaal 8 podcast¹¹⁰ gemaakt over verschillende resultaten van de PTRN.

Er is voor deelnemers en projecten een digitale samenwerkingsruimte ingericht om kennis te delen en om gezamenlijk aan projecten te werken.

Ontwikkelingen en agenda's rond het thema

De PT Regionale Netwerken is niet het enige programma dat werkt aan een 'gebiedsgerichte benadering'. Er zijn een aantal vergelijkbare regionaliseringsopgaven:

- De Oogst van Morgen (OLF/I&W + regio Labs);
- Omgevingswet + 8 proef regio's (BZK);
- Regio Deals (EZK/LNV/I&W/BZK);
- Kringslooplanbouw en 5 proefgebieden (LNV)

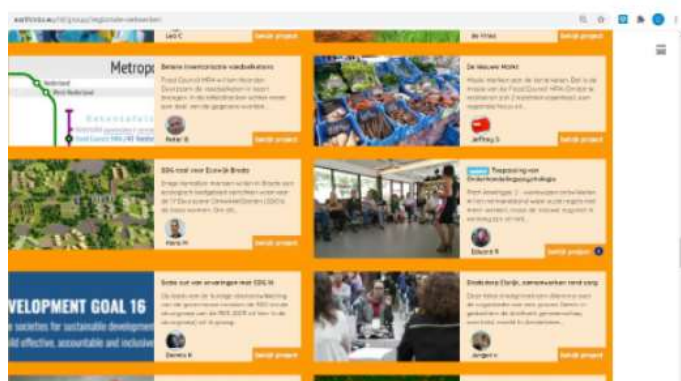
Met deze trajecten loopt begin 2021 het gesprek waar de verschillen en overeenkomsten zitten en hoe elkaar te versterken.

Conceptueel wordt het gedachtegoed van de aanpak van de Participatietafels ook goed verwoord in een serie eerdere genoemde publicaties NSOB, PBL, IWT, DRIFT.

Het recent opgerichte platform 'De transitie motor' is ook een goed voorbeeld hoe wetenschap, bedrijven en maatschappelijke partijen samen optrekken in het 'post Corona' denken.

Leerresultaten als uitgangspunten voor DD-3

In het rapport "het mooiste advies aan DuurzaamDoor" worden uitgangspunten aangegeven voor de doorontwikkeling van de PTRN in DD3. Een van de belangrijkste is de doorontwikkeling naar 5-7 transitiewerkplaatsen, waar de provincies ook een belangrijke rol in spelen. Daarnaast zou er een verbinding moeten komen met een centrale groep, die zorg kan dragen voor landelijke kennisuitwisseling.

Advies DD – 3: maak

5 kiemregio's: als ontwikkelruimten voor

- Nieuwe vormen van medegebruik (meervoudige waarde)
- Representatie en governance

Met één leer- en ontwikkelomgeving:

- Die functioneert als Tussenruimte
- Die ook beschikbaar is voor nationale thematische en sectorale transitie opgaven.
- Die een bibliotheek van tools en casus verhalen bij houdt (open source)

Met harde condities:

- Op elk niveau stappen mensen persoonlijk lerend in (opdrachtgevend systeem, stuurgroep, programma team, deelnemers)
- Leren obv gedeelde ervaring in de Tussenruimte én in de Thuisbasis

En tastbare prestatiedoelen

III: aanbevelingen van de Participatietafel Regionale Netwerken

¹¹⁰ <https://www.duurzaamdoor.nl/nieuws/kiemkracht-podcasts-met-ervaringen-van-transitieverstellers>

PT Omgevingswet

Gerealiseerde projecten, activiteiten en producten

Met uiteenlopende partners is invulling gegeven aan het leertraject 'Omgeving Ontmoet Omgevingswet' (OOO). De belangrijkste samenwerkingspartners zijn: partners verbonden met het maatschappelijk initiatief (Greenwish, Kracht in Nederland, de Coöperatieve Samenleving en het CNME Maastricht), social designer bureau Van Strien, Eigeman advies, Bestuurlijk Platform P10, WuR, Het Groene Brein, Provincie Friesland en een aantal gemeenten verspreid over het land, HBO instellingen, Acquire Uitgeverij. LSA

Doel was om te leren over de samenwerking tussen systeemwereld en leefwereld vanuit het perspectief van de Omgevingswet die in 2021 e.v. van kracht wordt en waarin burgers een sterkere positie krijgen bij de fysieke inrichting van hun leefomgeving. OOO heeft de focus gehad op 'de burger'.

Omgeving Ontmoet Omgevingswet bestond uit:

- Een landelijke startbijeenkomst en symposium, samen met WUR en P10
- Zeven regionale bijeenkomsten Bommelerwaard, Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Amersfoort en Reuver (2x),
- Landelijke event poppodium Den Bosch
- P10 bestuurlijke workshop Apeldoorn
- Realisatie kenniskaart Mijn Leefomgeving
- Burgermasterclass Eindhoven
- Onderwijsexpeditie met HBO instellingen Tilburg, Leiden en Eindhoven
- Burgermasterclass Culemborg
- On-line Bustour, de reis naar binnen (Friesland)

Kennisdelen en communicatie

Insteek was om ook gezaghebbende spelers podium te geven (bijv. Co Verdaas, Arjan Nijenhuis [ADSMO], Frans Soeterdorp, Wageningen UR)¹¹¹. Zo ook bij de Kenniskaart Mijn Leefomgeving¹¹². Over de activiteiten is ook een serie publicaties in o.a. het tijdschrift Publiek Denken¹¹³ gerealiseerd en zijn ervaringen vastgelegd in vijf podcasts in de reeks OmgevingsWát?¹¹⁴

Ook op de website van DuurzaamDoor is een hele serie publicaties en 'tools' vastgelegd¹¹⁵.

Succesvol zijn ook twee fysieke producten:

- kwartetspel: Het Spel anders Spelen
- woordenboekje met termen Omgevingswet, leefwereld en systeemwereld (quasi) serieus verwoord

De algemene opbrengst van het proces is onder meer het gedeelde inzicht bij partners dat voor een succesvol samenspel tussen leefwereld en systeemwereld voortschrijdende en verdiepende investeringen nodig zijn op samenwerkingsniveau. De Omgevingswet zal nog veel dialoog oproepen. Een aanpak met Social Design is een waardevolle tool om geïnstitutionaliseerde werkwijzen bij leefwereld en systeemwereld behapbaar te maken zodat betere onderlinge samenwerking kan ontstaan.

¹¹¹ <https://www.duurzaamdoor.nl/nieuws/hoebetrek-je-de-burger-bij-de-omgevingswet> en <https://www.duurzaamdoor.nl/kenmerken-initiatiefnemers-%E2%80%98leefwereld%E2%80%99> en <https://publiekdenken.nl/partners/kennisprogramma-duurzaamdoor/leg-alle-kaarten-op-tafel/>

¹¹² <https://kenniskaarten.hetgroenebrein.nl/kenniskaart/leefomgeving/>

¹¹³ <https://publiekdenken.nl/partners/kennisprogramma-duurzaamdoor/participatie-omgevingswet/>

¹¹⁴ [Via Anchor](#), [Via Spotify](#), [Vlog via Vimeo](#)

¹¹⁵ <https://www.duurzaamdoor.nl/nieuws/burgermasterclass-zet-participatie-op-de-agenda> En

<https://www.duurzaamdoor.nl/sessies-omgevingswet-utrecht-en-amersfoort> En

<https://www.duurzaamdoor.nl/nieuws/dorpelingen-zorgen-zelf-voor-eigen-leefbaarheid> En [Conclusies Burgermasterclass](#) En [Ervaringen participanten Burgermasterclass](#) En [Burgermasterclass Omgevingswet op Publiek denken](#)

Voorbeelden hoe de activiteiten kunnen doorwerken zijn bijvoorbeeld:

- De 7 regionale bijeenkomsten → leidden tot het kwartetspel: 'Het Spel Anders Spelen'. Daarvan zijn er door tal van partijen (hebben we een globaal overzicht van) een aantal opgevraagd voor eigen gebruik. De reactie van Hogeschool Leiden → leidde tot een Onderwijsexpeditie in Eindhoven met o.a. drie HBO instellingen
- De landelijke bijeenkomst in poppodium Den Bosch → heeft geleid tot een samenwerking met het platform LSA¹¹⁶ in vervolgprojecten
- De Burgermasterclass in Eindhoven → leidde tot een vraag van provincie Friesland om zo iets ook in het Noorden te doen, hetgeen vorm krijgt als online Bustour op 13-20-27 november.

Hoe verder met PT Regionale Netwerken en PT Omgevingswet.

Het is duidelijk dat beide trajecten een schat aan ervaring, netwerken, werkwijzen en 'tools' hebben opgeleverd. Deze moeten ook in de komende periode ingezet worden. Het algemeen idee is om de 'vraagsturing' naar deze inzet vooral te laten verlopen via het ideeën van Regionale Transitie Werkplaatsen, waarbij de inhoudelijke agenda, stakeholders en de gebied specifieke kenmerken vragen om een bepaalde governance. Afhankelijk van die situationele vraag worden kennis, kennis en 'gereedschappen' ingevlogen of ontwikkeld om in die specifieke werkplaats 'de klus te helpen klaren'.

Het is belangrijk om al die 'klus ervaringen' ook te vergelijken, praktische tips uit te wisselen, de 'tools' voortdurend te blijven evalueren en te ontwikkelen. Daarvoor zal ook een 'centrale participatietafel' nodig blijven, die op een meta niveau het leerproces over deze aanpak kan verzorgen. In de periode 2021-2024 zullen de PT Regionale Netwerken en de PT Omgevingswet samen een nieuwe vorm en positie bepalen die ondersteunend kan zijn aan vragen en behoefte uit verschillende delen van het land én ondersteund kan zijn aan het werk op de andere – thematische – participatietafels.

3.8 Kennismanagement en Kennisinfrastructuur

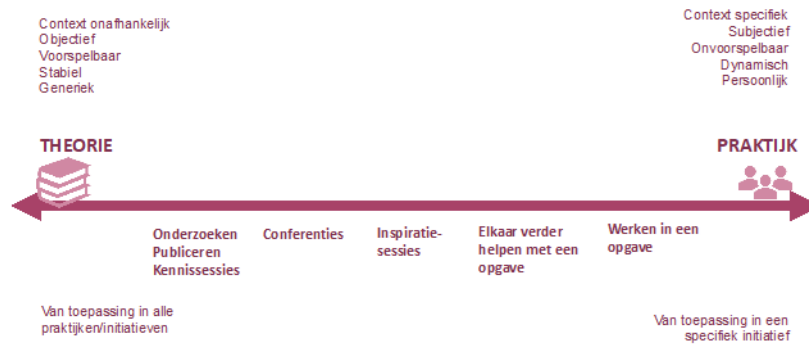
De projecten die in DD worden uitgevoerd zijn geen doel op zich. De leerprocessen die deelnemers doormaken brengt hen nieuwe kennis, inzichten en competenties, maar een hoger liggend doel is ook dat diverse projecten van elkaar kunnen leren, dat 'good-practices' kunnen worden doorgegeven of opgeschaald, dat vanuit exemplarische kennis ook nieuwe modellen, theorieën en praktijken kunnen ontstaan. Dat is ook een specifiek onderdeel van de opgave van DD.

3.8.0 verspreiden, doorgeven, opschalen. Stilstaan om vooruit te kunnen.

Bijzondere aandacht in de periode 2021-2024 zal gaan naar kennisverspreiding. Door het karakter van 'leren en innoveren' heeft het programma DuurzaamDoor de neiging om te zoeken naar steeds weer nieuwe uitdagingen, projecten, concepten. Dat is inherent aan 'sociale innovatie' en 'transitie'. Maar nieuwe inzichten moeten ook terechtkomen bij partijen die geen deel uitmaken van 'de kopgroep'. De kennis en ervaring moet wel doorgegeven worden, soms door good-practices bekend te maken, soms door meer geabstraheerde inzichten te publiceren.

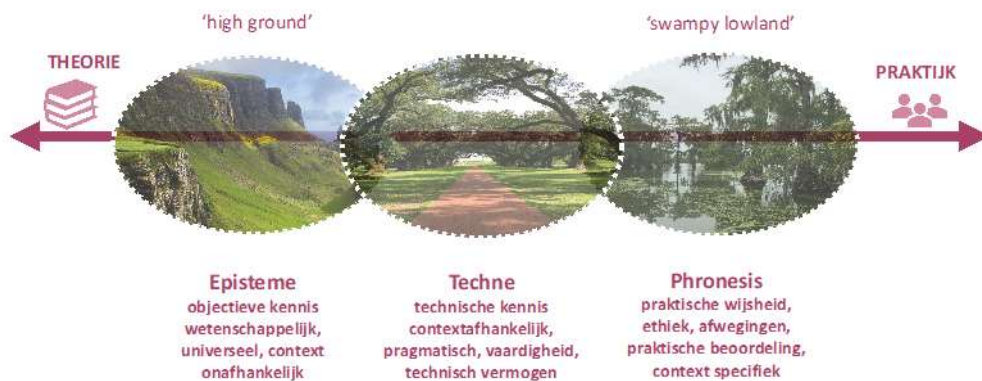
DuurzaamDoor beweegt zich voortdurend van 'pilots en proeftuinen' naar meer 'analyse en modelvorming' naar 'validatie' en weer terug.

¹¹⁶ <https://www.lsabewoners.nl/>

III: tussen theorie en praktijk (uit lerende evaluatie)

De nadruk ligt vaak op de pilots zelf, maar in de loop der jaren is een schat aan informatie beschikbaar gekomen. Die moet wel bewust worden omgezet naar meer theoretische beschouwingen. Dat doen partijen die deelnemen in pilots vaak niet zelf. Hoewel men wel vaak trots is op het behaalde resultaat voelt men zich niet meteen verantwoordelijk voor de doorwerking. Dat aspect zal dan apart georganiseerd moeten worden.

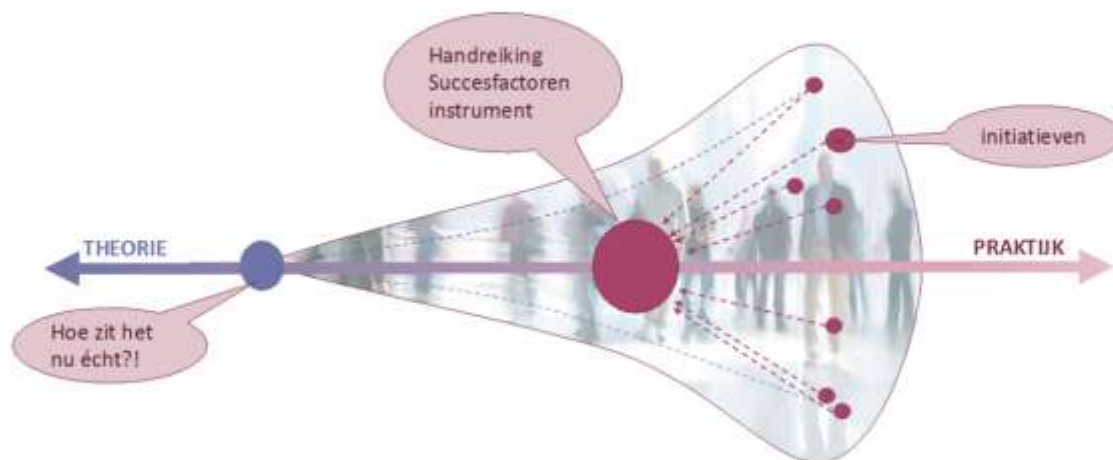

III: kenmerken Episteme, Techne, Phronesis (uit lerende evaluatie)

Daarom zal apart aandacht worden geschonken aan verschillende vormen van 'opschaling'. Soms van letterlijk van 'klein naar groot', maar een variant is ook 'van klein naar veel', waarbij het niet zozeer gaat om grootschaligheid, maar om het toepassen van bepaalde inzichten op een andere plek.

Een voorbeeld: in een woonwijk in Delft liep een mooi experiment over 'energiebesparing', men dacht dat snel in te kunnen voeren in een andere wijk. Echter: andere samenstelling van de bevolking, ander type woningvoorraad etc. Dan lijkt het alsof je opnieuw moet beginnen, zo verzuchte een wethouder. Dat is natuurlijk niet helemaal waar, want je had wel de proceskennis en de technische informatie al in handen.

Dit voorbeeld geeft aan dat er geen automatisme zit in 'kennisverspreiding' of 'opschaling'.

III: Initiatieven → succesfactoren → theorie (uit lerende evaluatie)

Bovenstaand model geeft aan dat tussen 'praktijk' en 'theorie' een middengebied zit voor een verzamelplaats van handreikingen, succesfactoren en instrumenten. Dat is een positie die DuurzaamDoor nadrukkelijk inneemt.

Vlaamse collega's van de 'Sociale innovatiefabriek' wijdden een artikel over de valkuilen van 'schalen'¹¹⁷: het misverstand dat opschalen ook 'groeien' betekent; het misverstand dat er een groot team nodig is om op te schalen; het misverstand dat opschalen altijd móet; het misverstand dat innovatie dan meer op klassieke bedrijven en overheid gaan lijken; het misverstand dat er maar één strategie om op te schalen.

Twee aspecten zal DuurzaamDoor nadrukkelijk meenemen:

- Kennisverspreiding en toepassing komt NIET aan het eind van een kennisketen. Té vaak wordt nog uitgegaan van het lineaire idee dat kennis ontstaat via wetenschappelijk onderzoek en/of via R&D van grote bedrijven en dan via proeftuinen wordt uitgeprobeerd en vervolgens via onderwijs en voorlichting wordt verspreid. Eerder blijkt 'kennis' een iteratief proces van praktijk naar model en daarna valideren en weer terug naar de tekentafel, vallen en opstaan, in een aantal rondes proberen een stap te zetten. Een cyclisch proces dus! Geen blauwdruk denken maar een incrementeel proces van kleine stappen in een goede richting. Zie ook de Theorie van Small Wins (Termeer c.s.).¹¹⁸
- In de ambitie om samen op te trekken in een transitie naar duurzaamheid vinden partijen elkaar en gaan aan het werk. Wat soms vergeten wordt, is de positie van 'leren' en een 'coaching taak' expliciet te maken. De focus is op de inhoud en vooruit denken naar de volgende stap. De tijd om te reflecteren en te analyseren zit soms in een procesaanpak, maar is dan uiteindelijk toch een 'missing link'¹¹⁹. DuurzaamDoor is bij uitstek een programma waarin het programma-management deze rol zou moeten koesteren.

¹¹⁷ <https://www.socialeinnovatiefabriek.be/nl/nieuws/schalen-de-vijf-grootste-misverstanden#sthash.WMpuEeGF.dpbs>

¹¹⁸ <https://www.wur.nl/en/newsarticle/A-small-wins-framework.htm> en <https://www.overheidvannu.nl/actueel/artikelen/2020/01/20/katrien-termeer-onderzoekt-hoe-je-vooruit-blijft-gaan-in-complexe-transities>

¹¹⁹ <https://www.amsterdamtransitioninstitute.nl/> en <https://drift.eur.nl/nl/>

3.8.1 Kennis(infra)structuur

Een kennisprogramma heeft een aantal structuren nodig waarlangs de kennis kan worden verspreid en gedeeld en waar resultaten en good-practices te zien zijn. Een dilemma hierbij is dat DD een 'facilitair' en 'ondersteunend' karakter heeft. Belangrijk is daarom dat uitingen van DD vooral ook zichtbaar zijn op de (reguliere) communicatiekanalen van deelnemende partijen zelf. Niettemin heeft DD ook een aantal 'eigen' instrumenten in de kennis(infra)structuur beschikbaar, waaronder:

ICT en social media.

Het is belangrijk dat educatieve materialen, projecten en activiteiten worden ontsloten. Belangrijk hierin was de ICT omgeving 'GroenGelinkt'¹²⁰, die is ontwikkeld samen met Kennisnet, Groen Kennisnet, het Ontwikkelcentrum en het NME werkveld. GroenGelinkt bood een systematiek van 'meta-dateren' van materialen en activiteiten die vervolgens via 'zoekschermpjes' op trefwoorden werden ontsloten met zoekschermpjes op maat gemaakt voor diverse doelgroepen, zoals Kinderopvang of Basisonderwijs.

Deze ICT Tool is inmiddels ondergebracht in een nieuwe omgeving bij Kennisnet. De komende jaren wordt dit ICT systeem verder ontwikkeld binnen reguliere ICT waar het onderwijs gebruik van maakt. Een andere samenwerking is die met Groen Kennisnet 3.0 dat wordt doorontwikkeld tot centrale portal voor de groene sector¹²¹. De website www.lerenvoormorgen.org is een centrale uitvalsbasis voor de onderwijsnetwerken die elk ook weer hun eigen ICT en website hebben.

Belangrijk is de verdere ontwikkeling van een 'kwaliteitssysteem', zodat aan elk project/materiaal een kwalificatie kan worden meegegeven. Zowel een 'expert-score', gebaseerd op het Leermiddelenplein van SLO, als een 'gebruikerstevredenheid' die door docenten of andere gebruikers wordt gescoord. Ook in relatie met de portals Gezonde School bij RIVM (Centrum Gezond Leven) wordt dit gesprek gevoerd rond Jong Leren Eten.

Website en social media.

De site www.duurzaamdoor.nl fungeert als 'verzamelplaats' voor het vastleggen van projecten (o.a. projectendatabase) en het aankondigen van activiteiten van het programma zelf én van partners. Daarnaast zorgt het voor ontsluiting van diverse netwerken. Het is eveneens de basis van waaruit ook digitale nieuwsbrieven worden verzonden (één voor intern bij het programma betrokken spelers, één voor een breed publiek).

DD heeft accounts bij Twitter en heeft diverse LinkedIn communities die voornamelijk worden gebruikt om traffic te genereren naar de website of om evenementen aan te kondigen.

Alles staat in het teken van het delen van zoveel mogelijk kennis, producten, methodieken en good-practices, zowel van het landelijke programma als projecten van de diverse regionale projecten. Verder kan er veel gelinkt worden met websites en social media van andere stakeholders die partner zijn in diverse projecten. Aandachtspunt is dat DD wel als afzender in beeld blijft.

Communicatie.

Voor de communicatie over DD zijn er voorgenoemde twitteraccount, diverse LinkedIn discussiegroepen, de website en digitale nieuwsbrieven. Meer nog benut DD de communicatiekanalen van partners, zoals IVN, website en nieuwsbrieven GDO, andere sites van duurzaamheidsprogramma's bij RVO en anderen. Met het blad Publiek Denken is een afspraak over series van publicaties die op grensvlak van duurzaamheid en governance vraagstukken liggen. In toenemende mate worden ook podcasts, BLOG's en VLOG's ingezet. In de tijd van Corona heeft dit een extra grote ontwikkeling doorgemaakt, vaak als alternatief voor het niet doorgaan van studiedagen of symposia. Een aantal bijeenkomsten zijn integraal in een virtuele vorm of als webinar doorgegaan.

¹²⁰ www.groengelinkt.nl

¹²¹ <https://www.groenkennisnet.nl/nl/groenkennisnet/portalen/voeding/Duurzaamheid.htm>

Publicaties¹²².

Naast de nieuwsbrieven zijn er substantiële brokken kennis die op een andere manier vastgelegd worden. DuurzaamDoor kent een 'eigen' serie essay's, maar lift ook mee door artikelen of themanummers bij andere uitgevers te verzorgen. Voorbeelden zijn een serie artikelen in het vakblad 'PM magazine', een samenwerking met Publiek Denken, waaronder de eind-special van DuurzaamDoor.¹²³

Publicaties worden ook op de eigen website geplaatst, met name ook onderzoeken, rapporten en beschrijvingen van projecten.

Er worden ook 'methodieken' vastgelegd, zoals de boekjes '10 kansen voor de energieke ambtenaar' of '10 tips voor slimme sturing' of '10 stappen voor een Community of Practice'. Meer omvangrijke publicaties zijn vaak verzamelingen van casuïstiek, vergezeld van een analyse. Of er worden met hulp van DD boeken gepubliceerd, zoals "VOER" over de voedseltransitie¹²⁴ of spelen uitgebracht zoals het kwartetspel 'Het spel anders spelen' over de Omgevingswet.

Een bijzondere activiteit is de jaarlijkse voorleesactie, een initiatief van de Duurzame Pabo. In 2020 was het de 12^e editie! Duurzame Pabo en SME verzorgen samen met jaarlijks wisselende partners uit overheid, bedrijfsleven, ngo's en onderwijs de productie van een voorleesboek, waarbij de verhalen door pabo-studenten worden geschreven.¹²⁵ De voorleesboeken van de afgelopen jaren gingen onder andere over Plastic Soep, Duurzaam Voedsel, Energie en Circulariteit in de Kledingindustrie. Jaarlijks wordt op de Dag van de Duurzaamheid (elk jaar rond 10-10) op meer dan 4.000 basisscholen, kinderopvangcentra en bibliotheken voorgelezen. Dankzij sponsoring van bedrijven en overheden ontvangen scholen deze voorleesboeken gratis.

Eerder genoemd is een reeks van internationale wetenschappelijke boeken¹²⁶. Ook worden resultaten vastgelegd in video's, animaties en brochures, zoals bijvoorbeeld over Stadslandbouw¹²⁷.

DD zal ook in de periode vanaf 2021 dergelijke kennis vastleggen, maar zal daarbij meer het eigen beeldmerk en de afzenders beter in beeld brengen. Een overzicht van publicaties en projecten is te vinden op de website¹²⁸.

Onderzoek.

Buiten de noodzakelijke monitor en evaluatie investeert DD incidenteel in onderzoek naar duurzaamheidseducatie, maar doet dat vaak samen met andere fondsen of door partners in de goede positie te brengen bij hun aanvragen in onderzoeksprogramma's. Partners hierbij zijn onder meer Het Groene Brein en de eerder genoemde leerstoelen, die o.a. een serie van RAAK-PRO subsidies wisten te organiseren voor o.a. een benchmark in (Groen) Onderwijs (Het Groene Kompas) of een professionaliseringstrajecten 'Leren voor Duurzame Ontwikkeling' voor docenten (AERES/STOAS). Daar waar mogelijk schakelt DD mee op bestaande onderzoeksprogrammering.

3.9 Duurzaam Onderwijs als bijzondere doorsnijdende opgave: De Coöperatie Leren voor Morgen.

Veel duurzaamheidsthema's vragen ook aandacht van onderwijs, op alle niveaus. Dat is niet nieuw. Vanuit eerdere meerjaren programma's Natuur- en milieueducatie, Leren voor duurzame ontwikkeling en DuurzaamDoor is de (structurele) implementatie van natuur, milieu en duurzaamheid in het

¹²² <https://www.duurzaamdoor.nl/documenten-overzicht>

¹²³ <https://specials.publiekdenken.nl/special-duurzaam-bouwen/perspectief-kennisprogramma-duurzaamdoor/>

¹²⁴ <https://www.managementboek.nl/boek/9789062240340/voer-vaart-maken-met-de-voedseltransitie-sandra-van-kampen>

¹²⁵ <https://dagvandeduurzaamheidonderwijs.nl/doe-mee/de-voorleesactie>

¹²⁶ <https://www.wageningenacademic.com/doi/book/10.3920/978-90-8686-846-9>

¹²⁷ <http://www.stedennetwerkstadslandbouw.nl/10tips-2/>

¹²⁸ <https://www.duurzaamdoor.nl/projecten>

onderwijs een punt van aandacht geweest. In de context van DuurzaamDoor wordt geprobeerd op een strategische manier richting te geven aan deze telkens terugkerende ambitie.

In 2015 is – naar aanleiding van acties van jongeren met bedrijven, onderwijsinstellingen en de (jongeren)politieke partijen – een onderzoek gedaan naar de stand van zaken rond duurzaamheid in het onderwijs in alle lagen en geledingen¹²⁹. Belangrijke uitkomst is dat veel scholen wel 'iets' aan natuur, milieu of duurzaamheid doen in hun onderwijspraktijk, maar dat dit vaak ad hoc en incidenteel is. Slechts bij een kleine minderheid van scholen is sprake van een structurele verankering.

Medio 2015 stuurde het toenmalig Ministerie I&M het onderzoek 'Duurzaam Onderwijs' (DO) naar de Tweede Kamer¹³⁰. De bevindingen uit dit onderzoek waren:

- Structurele integratie van DO competenties in absolute zin is beperkt;
- Thematisch wordt DO veelvuldig en vooral via ad hoc projecten ingezet;
- Intersectoraal loopt Nederland conceptueel redelijk voorop. Structurele implementatie laat echter, ook in internationaal perspectief, geen gelijke ontwikkeling zien.

De aanbevelingen waren:

- Richt een ondersteuningsstructuur op
 - Landelijk Kenniscentrum
 - Lokale/regionale makelaars;
- Maak de vraag om DO in onderwijs zichtbaar;
- Geef ruimte aan de scholen die willen en plaats goede voorbeelden in de zon;
- Zorg voor verbinding tussen mensen, initiatieven en organisaties.

In debatten in de Tweede Kamer is gesteld dat er in de huidige curricula diverse aangrijpingspunten zijn om duurzaamheid in de lessen een plek te geven. Het Kabinet vindt het niet wenselijk om te spreken over een verplichting voor duurzaamheid in het onderwijs. In de Nederlandse onderwijsaanpak ligt immers een grote verantwoordelijkheid bij individuele scholen (schoolbesturen) en docenten om maatschappelijke vraagstukken en plaats te geven in hun onderwijspraktijk, waarbij de overheid op hoofdlijnen het 'wat' vaststelt, en het onderwijs zelf verantwoordelijkheid draagt voor het 'hoe'.

Implementatie van duurzaamheid in het onderwijs is daarom een kwestie van de vraag en behoeften van scholen en docenten en het ondersteunen van partijen die daarop actief zijn.

Bij vernieuwing en aanpassing van curricula kan duurzaamheid meegenomen worden, bijv. zoals gebeurd is in de nieuw kwalificatiestructuur MBO of in de discussie en verdere uitwerking van funderend onderwijs. Het is van belang dat voor scholen en docenten die vragen hebben of behoefte aan ondersteuning en een goed en sluitend netwerk is van (educatieve) partijen die hier deskundig vorm en inhoud aan kunnen geven.

In de daarop volgende Kabinetsreactie werd ingegaan op de stand van zaken rond de implementatie van duurzame ontwikkeling in de diverse onderwijs-gremia. Voor PO en VO werd verwezen naar het proces 'Onderwijs2032', voor MBO naar de ontwikkelingen in de Kwalificatiestructuur.

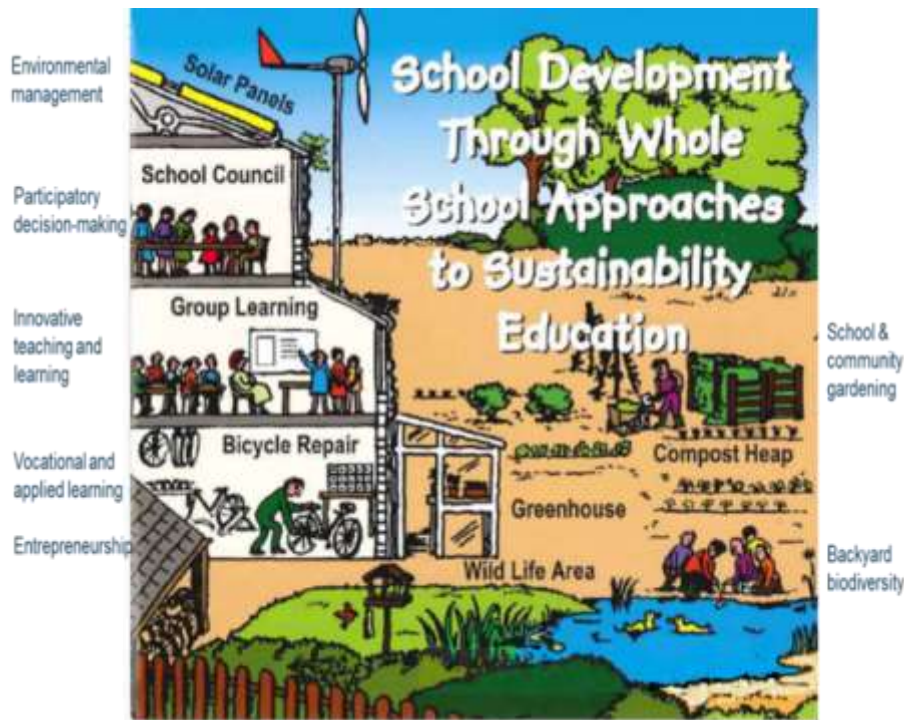
In het programma DD1 en DD2 waren al diverse netwerken – van kinderopvang tot hoger onderwijs – actief¹³¹, die voorzien in het delen van good-practices, kennisnetwerken, deskundigheidbevordering van docenten en een portfolio aan lesmaterialen, excursie, gastlessen. Ook voorzag DD in

¹²⁹ (Kamerstuk 20487, nr. 49). En <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/duurzame-economie/documenten/kamerstukken/2014/12/18/beantwoording-van-motie-lid-ouwehand-c-s-inzake-duurzame-ontwikkeling-in-het-nederlandse-onderwijssysteem>

¹³⁰ Brief IenM/BSK-2015/107644 (d.d. 29 juni 2015) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2015/06/29/rapportage-onderzoek-duurzaam-onderwijs>

¹³¹ O.a. KO: kind van natuur; PO: netwerk Duurzame Pabo; VO: Sustainable Chain Gang, MBO: Duurzaam MBO en Groene Brein Roots, Hoger onderwijs: Groene Brein en Studenten voor Morgen.

samenwerking met o.a. Kennisnet in de ontsluiting van dergelijke activiteiten en ondersteunt¹³². Ook zijn er 'benchmarks' voor onderwijs dat zich wil profileren, zoals Eco-schools of 'SustainaBull'. De meest ideale situatie ontstaat wanneer scholen inzetten op de combinatie van inhoud van het curriculum met duurzame bedrijfsvoering en verankering in zowel het eigen beleid als in de relatie met duurzaamheidspartijen in de omgeving. Daar zijn ook andere programma's voor, zoals de GreenDeal 'energie op scholen' van de ministeries BZK, OCW, I&M en EZ. Een dergelijke 'Whole School Approach' kan een belangrijke verbinding zijn.

III: De "Whole School Approach" (ill. Unesco)

Oprichting coöperatie Leren voor Morgen met steun van DuurzaamDoor.

Vanaf 2016 kwamen bestaande netwerken samen met een aantal jongerenorganisaties zoals de Nationale Jeugd Raad. Medio 2017 hebben deze onderwijsorganisaties zich aaneengesloten in een brede 'Coöperatie Leren voor Morgen'¹³³.

Hierin zijn nog steeds een aantal bestaande (en nieuwe) onderwijsnetwerken actief die zich bezig houden met het delen van informatie en good-practices, het organiseren van symposia, het (verder) professionaliseren van leerkrachten en docenten. Daarnaast is er ook inzet op het ontwikkelen en (doen) ontsluiten van lesmaterialen en projecten, gericht op diverse onderwijsgeledingen. Er zijn netwerken in PO, VO, MBO en Hoger Onderwijs.

Onder 'Leren voor Morgen' komen vier benaderingen samen:

- Verbinden van inhoudelijke duurzaamheidsthema's op een deskundige manier met onderwijspartijen (bijv. watereducatie, voedseleducatie, specifieke vragen uit bedrijfsleven, ..)
- Onderwijs als één van de 6 O's in samenspel met andere actoren, landelijk en in de regio. Het gaat dan om bijvoorbeeld de relatie onderwijs—bedrijfsleven, of de inzet van studenten bij en specifiek regionaal vraagstuk.
- Faciliteren van netwerken en delen van good-practices
- Werken aan de meer conceptuele inzet van duurzaamheid in het onderwijssysteem, aansluitend bij de vraag van scholen.

¹³² <http://www.groengelinkt.nl/>

¹³³ <https://lerenvoormorgen.org/>

Op 11 april 2017 stuurde de toenmalig Staatssecretaris I&M, mede namens de minister van OCW en de Staatssecretaris EZ een brief aan de Tweede Kamer met de stand van zaken en de bevestiging dat DD de verdere ontwikkelingen zal ondersteunen waar mogelijk.¹³⁴

In de periode 2017-2020 heeft de Coöperatie zich ook nadrukkelijk geprofileerd op het stimuleren en interveniëren van activiteiten gericht op de verdere ontwikkeling en invulling van curricula. Hiermee is een breed platform ontstaan, waarbij onderwijspartijen zelf hun verantwoordelijkheid nemen voor de ontwikkeling en implementatie van duurzaamheid in het onderwijs-systeem. Van heel concrete projecten op scholen tot voorwaardenscheppende activiteiten als docententrainingen tot meer abstracte discussies rond SDG 4 (Quality Education).

Het programma DuurzaamDoor heeft in het invullen van deze uitdagingen een faciliterende rol gespeeld in de afgelopen jaren, samen met de diverse partners en onderwijsnetwerken. Jaarlijks ondersteunt DD dit netwerk met een basissubsidie waarmee de netwerken en hun activiteiten gestimuleerd worden en een klein coördinerend bureau voor de verbinding zorgt. De activiteiten van Leren voor Morgen zijn onder andere:

- Zorgen dat in alle onderwijs geledingen actieve scholen en docenten kunnen samenwerken in netwerken.
- Zorgen dat er professionalisering wordt opgepakt rond duurzaamheid in het onderwijs.
- Zorgen dat good-practices worden gedeeld. Onder andere via een stimulerend platform dat met 'doorbraak projecten' zorgt voor energie en vernieuwing. Zoals "Duurzame Docent Verkiezing", 'SustainaBul' en de jaarlijkse 'Dag van de Duurzaamheid in het onderwijs' (jaarlijks rond 10/10) met een landelijke voorleesactie voor basisschoolleerlingen en door pabo-studenten.
- Lobby voor goede positionering van duurzaamheid in curricula.
- Ondersteunen van scholen met specifieke vragen rond duurzaamheid.
- En de laatste jaren is daarbij gekomen: afstemming rond SDG 4 (Quality Education) en in bijzonder SDG 4.7 (Education for Sustainable Development).

Ook in de periode 2021-2024 zal DuurzaamDoor de coöperatie Leren van Morgen met een basissubsidie ondersteunen, in gezamenlijke financiering met het ministerie van I&W, maar legt de regie verder neer bij spelers in het onderwijsveld zelf.

Daarbij worden een aantal contouren meegegeven en stemt Leren voor Morgen jaarlijks af met het programmamanagement DD via een jaarverslag en jaarplan. Elementen daarin:

- Neem de SDG's als inhoudelijke kapstok en kijk welke competenties in het onderwijs nodig zijn om hier aan te werken.¹³⁵
- Ga uit van de Whole School Approach als werkwijze.¹³⁶
- Positioneer je ten opzichte van de Gezonde School en onderzoek het concept Duurzame School.
- Ondersteun de Onderwijsnetwerken en de andere leden. Zoek actie naar elkaars kracht en meerwaarde.
- Werk aan professionalisering van docenten.
- Coördineer de lobby bij curriculum ontwikkelingen, zoals bij Curriculum.nu en bij de Kwalificatiestructuur MBO.
- Zorg voor uitwisseling van good-practices en identificeer doorbraakprojecten.
- Verbind Leren voor Morgen met de onderwijsopgaven van DD participatietafels.
- Kijk naar lokale en regionale 'leer-ecosystemen'¹³⁷ en soortgelijke projecten.
- Sluit aan bij internationale onderwijsontwikkelingen rond Education for Sustainable Development zoals UNESCO, UNECE en de SDG4 netwerken.

¹³⁴ (Kamerstuk 20487, nr. 51) en Brief I&M (Ien M/BSK – 2017/67690 d.d. 11 april 2017)

¹³⁵ https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247444?utm_sq=gj34xbfn94

¹³⁶ <https://www.duurzaamdoor.nl/sites/default/files/2019-06/Handreiking-Whole-School-Approach-voor-duurzame-ontwikkeling-2019.pdf>

¹³⁷ <https://www.vsc-netwerk.nl/vsc-projecten/leren-waar-nieuwsgierigheid-ontstaat/>

Evaluatie LvM

Omdat de coöperatie LvM een relatief nieuwe beweging binnen DD is in 2020 een externe evaluatie uitgevoerd door Bureau Org-ID¹³⁸. Daaruit blijkt dat LvM zich heeft ontwikkeld tot een steeds bredere coalitie waar ook vele nieuwe partijen zich bij hebben aangesloten. Ook zijn er veel projecten – ook door en van de leden – uitgevoerd. De nog jonge organisatie zoekt met haar bestuur naar een goede balans tussen onderwijs-vertegenwoordigers en educatieve aanbieders en een passende en effectieve rol voor haar kleine coördinerende bureau als facilitator voor het uitbreidende netwerk.

Na een aantal succesvolle jaren ligt de komende periode op verder positioneren en organiseren en verder verzelfstandigen en borgen. Zo is en wordt er gewerkt aan extra projecten rond 'Circulair Skills' in opdracht van Ministerie I&W en de Goldschmeding Foundation. Ook de ontwikkeling rond het concept "Duurzame School", vergelijkbaar met en in het verlengde met Gezonde School, is een interessant thema voor de komende jaren.

Nieuwe missie en visie

De coöperatie LvM werkt op verzoek van DuurzaamDoor en met in achtneming van de verbeterpunten vanuit de evaluatie aan een verdere aanscherping van haar visie en missie in en meerjarenplan 2021-2024. Samen met de leden werd in 2020 een nieuwe missie en visie opgesteld:

Missie Leren voor Morgen: Wij werken vanuit onze gedeelde kernwaarden (transparant, zorgzaam, gelijkwaardig, idealisme, ambitie, kwaliteit) samen aan innovatieve oplossingen, die aansturen op systeemveranderingen voor duurzame ontwikkeling in het onderwijs.

Visie Leren voor Morgen: In een steeds sneller veranderende wereld zien wij Leren voor Morgen als hét dynamische, brede netwerk dat met urgentie duurzaamheid in het onderwijs binnen en buiten de scholen vorm wil geven. n.b.: Duurzaamheid in het onderwijs betreft zowel de ecologische als de sociale kant van duurzaamheid (inclusiviteit, veiligheid, gelijkwaardigheid).

Andere onderwijsgerelateerde acties van DuurzaamDoor

Naast de activiteiten van Leren voor Morgen en de ontwikkelingen rond curricula heeft DD en JLE samen ook rechtstreeks een aantal activiteiten ondernomen die de duurzaamheid in het onderwijs bevorderen:

- een bijdrage aan het project '**niet stapelen maar vervangen**', een breed onderzoek in Den Bosch waarbij schoolbestuur ATO met haar basisscholen, gemeenten en educatieve partijen op systeemniveau kijken hoe scholen beter kunnen 'arrangeren' tussen hun methoden en extern onderwijsaanbod en ondersteuning. Het project heeft zowel uitstraling naar schoolbeleid als professionaliseren van docenten, contacten met Kennisnet, uitgevers, SLO/kerndoelen, adviezen naar gemeentelijk beleid en betere positionering van externe educatieve organisaties, van NME tot techniekonderwijs, van cultuur tot gezondheidseducatie.
- Een bijdrage – samen met Techniekpact van EZK - aan het project '**leren waar nieuwsgierigheid begint**', waarin o.a. Naturalis, Nemo en de Vereniging Science Centre's (VSC) werken aan de integratie van educatie binnen- en buitenschools in een zogenaamd 'leer-ecosysteem'.
- Een bijdrage aan verdere professionalisering van docenten door o.a. een **nascholing 'Leren voor Duurzame Ontwikkeling'** (Aeres, WUR mmv. RAAK subsidie), verdieping van het framework docenten-competenties via het Erasmus-Plus project 'A rounder Sense of Purpose' en een bijdrage aan jaarconferenties en didaktiekboeken over zowel Duurzaamheid als Voedseleducatie via de Nederlandse Vereniging Onderwijs Natuurwetenschappen (NVON).
- Verdere samenwerking met de **UNESCO leerstoel** van Prof.Dr.Ir. Arjen Wals (WUR) en het **lectoraat Kind en Natuur** van Dr. Dieuwke Hovinga (Hogeschool Leiden).

¹³⁸ Opgenomen in lijst evaluaties in Annex 1

3.10 Vormgeven Organisatie DuurzaamDoor

3.10.0 Organisatie DuurzaamDoor

De organisatie is zo ingericht dat DD in staat is om 'leren en innoveren' vorm te geven.

Sturing (regie) moet daarbij worden georganiseerd op twee manieren:

- a) De regie op verschillende 'inhouden (thema's)' via de participatietafels: 6 O's, overheden kunnen voortouw nemen, kaarten op tafel leggen, maar vooral anderen uitnodigen/uitdagen/betrekken. Het gaat daarbij om concretisering en operationalisering richting uitvoering van projecten.
- b) De regie op de proceskant van het programma is regie nodig, want het organiseren en het gezond helpen houden van de lerende ecosystemen (netwerken) gaat niet vanzelf. Daarom kan dit geen vrijblijvend karakter hebben. Hier is een grote rol van het programmamanagement, maatschappelijke organisaties en decentrale overheden nodig.

Het essay 'Coöperatie van Waarden'¹³⁹ van een aantal organisaties in 2017 is van invloed geweest op structuur en governance van het programma.

- 1) Er is een breed samengestelde Stuurgroep als opvolging van een bestuurlijke Regiegroep;
- 2) Een 'brede voorbereidingsgroep' als opvolging van eerder ambtelijk voorportaal;
- 3) Participatietafels met voldoende autonomie op programmaonderdelen;
- 4) Een verbreding van programmateam en het programmamanagement (RVO) met inzet provincies en andere partners;
- 5) Het organiseren van advies en reflectie via onderzoek en 'lerende evaluatie'.

Hieronder worden deze elementen beschreven.

3.10.1 Een brede Stuurgroep

Met het delen van de verantwoordelijkheden en het organiseren van co creatie en cofinanciering is deelname van andere partijen dan de overheden aan de sturing van het programma een logisch vervolg. De Stuurgroep heeft daarbij als Ausgangssituation genomen dat het dan niet alleen 'meepraten' is, maar ook 'meedoen en commitment'. Deelname is dus niet vrijblijvend.

Als gevolg van nieuwe aanscherping via de Kaderwet Adviesraden wordt een nieuwe Stuurgroep geïnstalleerd voor de periode januari 2021 tot najaar 2025. Deze gaat bestaan uit vertegenwoordigers van de bestuurlijke gremia en andere partijen uit de 5 O's, mits die in menskracht, denkkraft en middelen een substantiële bijdrage leveren. Ook wordt gezocht naar een passende positie om de jongerenparticipatie vorm te geven. De rol van de Stuurgroep is die van het richten van het programma op hoofdlijnen en bewaken van samenhang en kwaliteit. De stuurgroep komt 2 à 3 x per jaar bij elkaar en heeft dan de volgende taken en bevoegdheden:

- a. het toezien op een adequate uitvoering van het programma DD en JLE;
- b. het bewaken van de hoofdlijnen en kwaliteiten van het programma DD en Jong Leren Eten;
- c. het bevestigen en goedkeuren van een door het programma-management op te stellen jaarplan;
- d. het bewaken van de voortgang van het programma DuurzaamDoor en Jong Leren Eten aan de hand van rapportages, jaarverslagen en Monitor & Evaluatie gegevens;
- e. het bewaken van de focus van het programma op 'leren en innoveren' en 'duurzame ontwikkeling' en de formules 'coalitie, co creatie, commitment' en 'multi-stakeholder benadering';

¹³⁹ <https://www.duurzaamdoor.nl/sites/default/files/2019-01/Beleidsessay%20Co%C3%B6peratie%20van%20Waarde%28n%29.pdf>

- f. het bewaken van kwaliteit en effectiviteit en het signaleren van eventuele hiaten, overlappen en verbindende activiteiten;
- g. het adviseren over beleidsmatige en maatschappelijke ontwikkelingen;
- h. het inzetten van netwerken van de leden ten dienste van projecten van het programma DuurzaamDoor en Jong Leren Eten en desgewenst optreden als ambassadeur en verbinder;
- i. het nemen van een beslissing indien discussies of vraagstukken zich voordoen onder programma-managers of andere actoren.

In het instellingsbesluit is ook opgenomen: artikel 3 Samenstelling, benoeming, ontslag

1. De stuurgroep bestaat uit een onafhankelijke voorzitter en ten minste 1 en ten hoogste 15 andere leden.
2. De voorzitter en de andere leden hebben zitting op persoonlijke titel en oefenen hun functie uit zonder last of ruggenspraak.
3. De onafhankelijk voorzitter en de andere leden worden door de minister benoemd. De onafhankelijke voorzitter en de andere leden kunnen door de minister worden geschorst en ontslagen.
4. Indien in voorkomend geval uit feiten en of omstandigheden blijkt dat de onafhankelijke voorzitter of een van de andere leden van de stuurgroep zelf direct of indirect betrokkenheid heeft bij een adviesaanvraag dan zullen zij zich onverwijld laten vervangen door hun plaatsvervanger en zich weerhouden van enige bemoeienis ten aanzien van de adviesaanvraag.

De Stuurgroep stelt jaarlijks op hoofdlijnen via jaarplannen een gemeenschappelijk portfolio van projecten vast waarvoor budgetten van de 6 O's worden ingezet en realisatie via 'coalitie – co-creatie-cofinanciering' plaatsvindt. Het programma-management adviseert voor dit portfolio wat de meest passend financiële en juridische arrangementen zijn: opdracht, project, subsidie, samenwerkingsovereenkomst, Green Deal etc. De besteding van de publieke gelden voldoet hierbij aan de Europese voorwaarden voor aanbestedingen.

De Stuurgroep wordt steeds voorgezeten door de onafhankelijk voorzitter en ondersteund door secretariaat vanuit het programmateam (RVO) en ambtelijk vanuit ministerie LNV.

Samenstelling:

- Minimaal 2 vertegenwoordigers Rijksoverheid (Min LNV, Min I&W)
- Minimaal 3 vertegenwoordigers mede-overheden (IPO, VNG/GDO, UvW),
- Minimaal 2 vertegenwoordigers vanuit Ondernemers (bijv. Groene Zaak, MVO-NL)
- Minimaal 2 vertegenwoordigers vanuit Onderzoek (bijv. Groene Brein, leerstoelen)
- Minimaal 2 vertegenwoordigers vanuit Onderwijs (bijv. DPabo, Onderwijsraden, ..)
- Minimaal 2 vertegenwoordigers vanuit 'Onderop' (bijv. Regio, MAEX, IVN)
- Een passende positie voor jongerenparticipatie.

Per te houden vergadering inclusief voorzitter en ondersteuning ca. 16 personen.

Vertegenwoordiging op bestuurlijk niveau, achtervang zelf te organiseren door partners.

Een aantal Agendaleden kan naar behoefte geïnformeerd en betrokken worden.

3.10.2 Een brede voorbereidingsgroep

Vanuit de situatie dat de voorlopende programma's van DD interbestuurlijk werden geleid was er een 'ambtelijk voorportaal' waarin medewerkers van ministeries en andere overheden spraken over de agendapunten van de Stuurgroep. Met het programma DD 2017 werd de Stuurgroep een afspiegeling van een multistakeholder aanpak. Voorbereiding voor stuurgroepleden werd ook gedaan door vertegenwoordigers van NGO's, onderwijsinstellingen of kennisorganisaties. Door het instellen van een 'verbreed programmateam' en deelname van vrijwel alle organisaties aan één of meerdere participatietafels was er steeds minder behoefte aan een formeel vooroverleg over voortgang en sturing van het programma.

Toch is het nodig om achter ieder stuurgroep lid een achterban te weten en daarnaast zo nodig ook andere partijen (bijv. agendaleden of andere ministeries) te bevragen en/of te informeren.

Daarom zal ook in de nieuwe periode 2021-2024 het programmamanagement voor elke geleding in de stuurgroep een (ambtelijke) voorbereider zoeken en vooraf informeren over agenda en besprekpunten van de stuurgroep.

Daarbij kan ook een breder gezelschap worden betrokken zoals:

- Vertegenwoordigers van participatietafels (voorzitters, ondersteuner of deelnemers)
- Vertegenwoordigers deelnemende O's (met name ook onderzoek, onderwijs, NGO, ondernemers en vertegenwoordiger 'onderop' bijv. vanuit regionale netwerken.)
- Vertegenwoordigers (verbreed) programma-team, met een goede balans van mensen die op centrale en decentrale programmadelen werken.
- Eventuele agendaleden die het programma DD volgen (bijv. andere ministeries, UNESCO Nederland, Platform SDG's en landelijke SDG coördinator)

Deze bredere groep heeft de volgende functie:

- signaleert en rapporteert voortgang van programmaonderdelen (management info).
- signaleert (beleids) ontwikkelingen en maatschappelijke kansen en agendeert deze zo mogelijk in het programma en bij de Stuurgroep.
- bereidt de agenda en vergaderstukken voor de Stuurgroep leden voor.
- adviseert gevraagd en ongevraagd het programma-management bij verdere ontwikkelingen.

Daarnaast kan het ad hoc nodig blijken bepaalde gremia bij elkaar te roepen om het functioneren van het programma DD te bevorderen, bijv. de ministeries van LNV, EZK en I&W over duurzaamheid in het curriculum, programma DD, het ministerie van OCW en UNESCO over rapportages internationaal, een gremium als Lerend Netwerk Natuur en Provincieambtenaren etc.

3.10.3 Rollen en taken voor 'participatietafels' en andere programmadelen

Doorsnijdende participatietafel

Een ontwikkeling die in de periode 2021-2014 meer aandacht zal krijgen is het omvormen van de huidige Participatie tafel Regionale Netwerken en de participatietafel Omgevingswet.

Ingezet wordt op de vorming van een aantal decentrale 'Regionale Transitie Werkplaatsen' (RTW), een (deels virtueel) werkverband van actoren die vanuit een gezamenlijke regionale agenda hun duurzaamheidsopgaven in transitie probeert te brengen. Dat kan om verschillende schaalniveaus gaan: een gemeente, of een of meer specifieke wijken, een bepaald gebied met meerdere gemeenten en waterschappen of op een provinciale schaal. Het gaat om een bepaald afgebakend gebied waar bepaalde duurzaamheidsproblematieken spelen, waar een gezamenlijke innovatieve oplossing voor wordt gezocht.

Niet een bestuurlijke eenheid hoeft perse centraal te staan, maar ook interbestuurlijke schaal kan de maat zijn, zoals bijvoorbeeld de Regionale Energie Strategie (RES), een veiligheidsregio, of het werkingsgebied van een Omgevingsdienst. Aansluiting kan ook worden gezocht bij gebieden waar vanuit andere programma's al een regionale afbakening is gemaakt.

Centraal staat: een gebied, een gezamenlijke (te formuleren) agenda, een groep actoren die energie hebben om één of meerdere vraagstukken integraal op te pakken.

De regio zelf is en blijft eigenaar van zijn eigen agenda en de uitkomsten van het transitie proces. DuurzaamDoor treedt op als facilitator en ondersteuner met alle leerinstrumenten en tool-boxes en methoden die voorhanden zijn of samen ontwikkeld moeten worden.

Daarnaast analyseert en evalueert DD alle ervaringen die in verschillende RTW worden opgedaan, zorgt voor kennisuitwisseling binnen en tussen RTW en er is één centrale tafel waar met name de

begeleiders van gebiedsprocessen elkaar een aantal keren per jaar treffen en hun methoden toetsen, een soort 'Centrale Bibliotheek'. Daar kan ook advies worden ingewonnen voor aanpakken. Een fraaie vergelijking is wat onze Vlaamse collega's hebben ingericht in hun "Sociale Innovatie Fabriek" en aansluitend bij wat een aantal wetenschappers en bedrijven bij elkaar brengt in "De transitie Motor" bij DRIFT. Verschil is dat DD altijd het 'gezamenlijk leren', 'sociale innovatie', werken aan 'vermogens' en 'de kracht van onderop' als uitgangspunt neemt.

Thematische participatietafels

Bij de inhoudelijke 'participatietafels' op thematische grondslag (Biodiversiteit, voedsel, circulaire economie, klimaatadaptatie en energie) is de belangrijkste rol van DD om partijen bij elkaar te brengen om een gezamenlijke actieagenda op te stellen én uit te (doen) voeren. Iedere tafel verzamelt, met ondersteuning van een secretaris van DuurzaamDoor, een palet aan relevante stakeholders en probeert vorm te geven aan het volgende proces:

Fase 1:

- Het analyseren van de opbrengsten van de vorige periode van DuurzaamDoor en het (doen) verkennen van de relevante beleidscontexten en kaders, zowel landelijk beleid als ook beleid van andere overheden en maatschappelijke organisaties.
- (Her)formuleren van de gemeenschappelijk maatschappelijke uitdaging op het thema
- Het (doen) opstellen van een gemeenschappelijk strategische (kennis) agenda: wat zijn de 'leer-opgaven' waar DuurzaamDoor een meerwaarde kan bieden ?

Fase 2:

- Het kiezen van een beperkt aantal operationele doelen en speerpunten voor actie op basis van energie bij diverse spelers en urgenties.

Fase 3:

- Het (doen) formuleren van concrete acties en projecten, hetzij met het collectief van deelnemers, hetzij vanuit deels coalities van telkens wisselende partners. (vgl. Green deals, 'arrangementen aanpak').

De tafel hoeft niet perse zelf de uitvoerder van projecten te zijn, of hoeven de deelnemers aan de tafel zelf projecten formuleren. Zij zijn vrij om ook anderen uit te nodigen om te reageren op een 'call', om een prijsvraag uit te schrijven of in andere gremia te zoeken naar de juiste initiatiefnemers en partners. Belangrijk is dat er een relevante en samenhangende portfolio aan projecten en pilots wordt gevonden en in uitvoering wordt gebracht.

De tafel heeft wel de verantwoordelijkheid om met regelmaat de voortgang van de portfolio te bespreken, resultaten te analyseren, good-practices uit te delen of andere vormen van kennisuitwisseling en kennisverspreiding te (doen) organiseren, bijvoorbeeld via publicaties of rapporten of het organiseren van COP's Studiedagen of symposia.

Langs dit proces zijn er telkens drie zaken in beeld: een strategische (flexibele!) agenda, focus op een aantal speerpunten en een rijke portfolio aan concrete (leer)activiteiten. Dit proces is niet lineair, maar meer cyclisch of organisch in zijn werking.

Bij aanvang van de nieuwe programmaperiode in 2021 is een moment om de ramen en deuren open te gooien en een frisse start te maken. Minimaal jaarlijks is er update en mogelijkheid tot bijstellen en nieuwe keuzes. Aandachtspunt is goede balans tussen lokale/regionale initiatieven (minimaal 50%) en landelijk initiatieven.

Criteria voor projecten zijn:

- a. passend binnen focus van DD op 'leren en innoveren' en 'participeren',
- b. via de formule Coalitie, co-creatie, concreet commitment en/of cofinanciering, meerdere O's betrokken,
- c. passend bij de gezamenlijk benoemde focus en speerpunten,
- d. zo mogelijk vraag gestuurd door partijen, zo mogelijk innovatief en niet dubbelend met al lopende acties,

- e. met verplichting tot rapportage en monitor, niet alleen vanuit 'control', maar vanuit 'delen good-practices' en 'leren van elkaar'. Aan de voorkant van ieder project is er aandacht voor het 'contract'. Projecten zijn verplicht de voortgang bij te houden, bijvoorbeeld door een 'logboek', het delen op een eigen pagina in de digitale 'samenwerkingsruimte' of aan de hand van de 'social handprint' (MAEX) hun project kenbaar te maken, ook in kader van SDG's.
- f. In iedere projectenportfolio is er een verdeling van lokale/regionale acties en meer landelijke acties,
- g. Er zijn opties/ kans op herhaling of opschaling aanwezig, en die worden ook ingezet als onderdeel van het project. Actief kennisdelen,
- h. Projecten kunnen worden gevraagd deel te nemen aan evaluaties en onderzoeken of presentaties naar anderen, zonder extra kosten.

Om hieraan vorm en inhoud te geven krijgt iedere participatietafel een 'startkapitaal/ procesgeld' van € 100.000,- (per jaar) mee en vanuit het programmateam een 'secretaris/ondersteuner'. DD is géén subsidieprogramma. Er is wel geld. Voor uitvoering van activiteiten is commitment vanuit de partners aan de voorkant noodzakelijk. Een vorm van cofinanciering vanuit de belanghebbende partijen is wenselijk. Zonder concrete bijdragen van belanghebbenden (in geld of inzet) worden er geen projecten gedraaid.

De financiële relatie wordt in de vorm van een 'subsidie' of 'opdracht' vormgegeven, conform de mogelijkheden van de uitvoeringsorganisatie (RVO).

Voor iedere tafel wordt als 'trekker' een persoon of partij aangezocht die een groot inhoudelijk belang heeft en de rol van 'tafelvoorzitter' kan vervullen. Dat kan vanuit een beleidsdirectie van een ministerie zijn, maar ook andere partijen kunnen deze rol invullen (bijvoorbeeld: de tafel Voedsel wordt voorgezeten door een ambtelijk duo van ministerie LNV, de tafel biodiversiteit door de directeur van het IVN etc.). In 2021 zoekt DD zelf tafelvoorzitters aan, lopende het proces kunnen deelnemers ook zelf andere invullingen kiezen.

Rollen en taken die initieel moeten worden opgepakt:

- De voorzitters/trekkers zorgen samen met de secretaris voor een startbijeenkomst.
- Hiervoor worden een (beperkt) aantal sleutelspelers van de diverse O's uitgenodigd.
- Vanuit de startbijeenkomst wordt bepaald wie er nog meer aan tafel zou kunnen/moeten zitten. Deze partijen worden door trekker/secretaris aangezocht voor deelname.
- De secretaris zorgt in afstemming met de voorzitter voor een 'startnotitie', en zorgt (met eventuele ondersteuning) voor een proces naar een gemeenschappelijke agenda en een aantal speerpunten.
- Hiervandaan verzoekt de trekker aan alle participanten om met tot de voorstellen voor 'arrangementen' te komen. Deze worden geordend en geprioriteerd en deze keuze wordt teruggelegd op tafel.
- De trekker/voorzitter is gemandateerd om op basis van de criteria een lijst van concrete projecten te honoreren en te (laten) doen uitvoeren door de indieners.
- De trekker/voorzitter ziet samen met de secretaris toe op de voortgang van de projecten en roept minimaal 2x per jaar de deelnemers aan de tafel bij elkaar om de resultaten te bespreken en te bezien of er aanvullende acties nodig zijn, welke zaken afgrond en overgedragen kunnen worden en welke gezamenlijke resultaten benoemd kunnen worden.

Vanuit het overzicht van de activiteiten kan per tafel of tussen verschillende tafels aanvullende 'community of practice' worden opgestart om kennisuitwisseling te bevorderen. Deze acties worden dan opgepakt door het programmamanagement.

In principe heeft de 'participatietafel' grote autonomie en bepaalt met de stakeholders de focus en acties. Een aantal verplichte onderdelen zijn wel: bijhouden van overzicht van acties en resultaten; uitwisseling in het bredere Programmateam en rapportage aan de Stuurgroep. Hierbij hebben de secretarissen (RVO) een belangrijke rol. Bij vraagstukken of conflicten in een thematafel kan de Stuurgroep worden gevraagd een besluit te nemen.

Soms is het voor kleine bottom-up initiatieven lastig om meteen in beeld te komen bij landelijke partijen en speelt het proces om tot een coalitie te komen zich op een bescheidener schaal af. Daarin kunnen ook – bijvoorbeeld onder leiding van de provincies - Regio Platforms worden ingericht, eveneens met vertegenwoordigers van de 6 O's. Enerzijds als 'incubator' voor de participatietafels, anderzijds als onderdeel van kennisuitwisseling of de lokaal/regionale netwerken.

Ten aanzien van onderwijs is de 'Coöperatie Leren voor Morgen' inmiddels een centraal podium. Aan deze 'coöperatie' zal in ieder geval gevraagd worden om drie aspecten een plek te geven:

- a) instrumenteel: hoe kan in het onderwijs gewerkt worden aan de specifiek inhoudelijke thema's van de participatietafels. Dat kan generiek (bijv. voedseducatie) maar ook heel specifiek op project niveau (hoe doen we het met watereducatie in het VO).
- b) Inzetten van de netwerken (intern per onderwijsgeleding, bijv. Duurzame Pabo) en als onderdeel van lokale/regionale communities (bijv. school als kenniscentrum, relatie MBO-bedrijfsleven, MVO, ...), zoeken naar een specifieke groep MBO of HBO instellingen voor een bepaald thema
- c) emancipatoir: gedacht van de kwaliteit van onderwijs: welk onderwijs (inhoud, methodiek, curricula) draagt bij aan de transitie naar een duurzame toekomst en hoe organiseert het onderwijs zich hierop.

Om de sturing op deze Coöperatie transparant te houden is er per kwartaal een overleg tussen de directeur en voorzitter van de Coöperatie en het programmamanagement van RVO. Ook levert de Coöperatie jaarlijks een jaarverslag en een jaarplan dat in de Stuurgroep DuurzaamDoor wordt geagendeerd.

3.10.4 Een verbreed Programma Team

De interbestuurlijke én multi-stakeholder aanpak vraagt om een gezamenlijke oriëntatie en organisatie, het bewaken van de balans tussen centrale en decentrale projecten en bijbehorende (co) financiering. De organisatie van het programma is niet alleen in handen van het programmamanagement van RVO, ook een bredere vertegenwoordiging wordt de mogelijkheid geboden om onderdeel uit te maken van het 'programmeam'. Hiervoor worden middelen vrijgemaakt om ook in dit gremium een brede vertegenwoordiging van partijen te hebben. Dit bredere programmeam zal onder leiding van RVO de volgende taken uitvoeren:

- Ondersteunen van de processen in/rond de thematische participatietafels DD, en met name het aanhaken van mede-overheden, maatschappelijke organisaties en regionale initiatieven.
- Ondersteunen en coachen van regionale netwerken
- Ondersteunen van programma brede activiteiten de verbinding maken naar de coöperatie Leren voor Morgen
- Specifiek programmamanagement rond Jong Leren Eten (RVO + provinciale Makelaars JLE)
- Bewaken balans van projecten op commitment en cofinancieringsmogelijkheden tussen de overheden en andere partners
- Gezamenlijk deelnemen en faciliteren van leerprocessen op programmaniveau en verbinden van programmaonderdelen.
- Faciliteren en begeleiden van kennisinfrastructuur en algemeen management op Monitor en Evaluatie, communicatie en zo mogelijk internationale activiteiten.
- Waar nodig uitzetten van opdrachten, subsidies of samenwerkingsovereenkomsten om de projecten en activiteiten in de projectenportfolio te (doen) financieren
- Algemeen programma-management, financieel beheer en overzicht over samenhang programma, opstellen van jaarplannen en rapportages.
- Voorbereiden en faciliteren van de informatievoorziening van de Stuurgroep en hun specifieke vertegenwoordigers uit hun achterban.

3.10.5 Verantwoording DuurzaamDoor

DD gaat uit van de impact waarvoor waarden (geld, kennis, tijd) worden ingezet. Hoe werkt dat uit, wat zien we in de praktijk veranderen. Het aantal activiteiten (output) is belangrijk maar sturen op alleen kwantiteit is onvoldoende. Wat partijen met de opgedane kennis gaan doen (outcome) is belangrijk maar hoe het uitwerkt is nog belangrijker (impact).

Dat is enerzijds een 'logic chain' (leeractiviteit -> opgedane kennis → ander gedrag), maar tevens zeer moeilijk als causaal verband te meten. Wat DD doet is sturen op condities en voorwaarden en empowerment om verandering mogelijk te maken. We investeren in 'vermogens'.

De positie van het kennisprogramma DD sec als 'overheidsprogramma' sluit niet aan bij de nieuwe sturingsrealiteit zoals beschreven in rapporten van NSOB, PBL en anderen. Het maatschappelijk veld krijgt en neemt in de aanpak van DD nadrukkelijk een rol. Het programma is interbestuurlijk en tegelijkertijd een gezamenlijke multistakeholder benadering. Dat schept vrijheid en tegelijkertijd nieuwe verantwoordelijkheden voor alle partijen.

In termen van politieke verantwoording is dat geen sinecure. Daarom is een monitor en evaluatie systeem van waarde om ontwikkelingen te volgen, naast het inzichtelijk en transparant documenteren van de activiteiten en het beschikbaar stellen en houden van resultaten en good-practices. Een "lerende evaluatie" als methodiek stelt het programma in staat om voortdurend de vinger aan de pols te houden wat er gebeurt en wat de gevolgen van acties zijn. En op basis daarvan ook bij te sturen. Er zal ook voor de periode 2021-2024 een Monitor en evaluatieplan opgesteld worden, waarvoor een brede data-verzameling van alle spelers wordt gevraagd.

- Ieder project zal een eigen voortgangsrapportage en eindrapportage als commitment aangaan. Dat geldt ook voor een aggregatieniveau van een participatietafel. Instrumenten als 'logboek' of 'de digitale samenwerkingsruimte' of de 'social handprint MAEX' kunnen daarbij ingezet worden.
- In jaarlijkse rapportages aan de stuurgroep legt het programmamanagement de vorderingen en overwegingen neer in de Stuurgroep. Ook het bijhouden van de financiële voortgang – op basis van de reguliere rapportages van RVO aan ministerie LNV – zal hier onderdeel van zijn.
- De website van DD en Jong Leren Eten zullen in de communicatie een grotere rol spelen dan voorheen, die zullen voldoende informatie over projectenportfolio en voortgang bevatten.
- Daarnaast zal zowel DD als JLE door een extern bureau worden gemonitord, (tussenrapportage begin 2023, eindrapportage begin 2025). Dit behelst een 'lerende evaluatie' op het niveau van het programma als geheel.
- Ten aanzien van internationale verplichtingen zal met name programma DD inzet plegen voor enquêtes, questionnaires en National Implementation Reports voor o.a. UNECE, UNESCO, SDG's.
- Tot slot zullen specifieke onderdelen van het programma worden onderzocht en van reflectie voorzien door onderzoek, bijvoorbeeld via essays, rapportages en artikelen door wetenschappers of externe bureaus.
- Politieke eindverantwoordelijkheid naar de Tweede Kamer zal verlopen vanuit het ministerie LNV, die daarvoor de benodigde rapportages zal opstellen. Deze zijn voorzien medio 2023 en 2025.

4. Toelichting Programma Jong Leren Eten

4.1 Inleiding

Dit deel van het document geeft een nadere onderbouwing van het programma Jong Leren Eten, zoals dat in de samenvatting van het beleidskader is beschreven.

Jong Leren Eten als bijzondere uitwerking en zusterprogramma

Beleidsmatig heeft het programma Jong Leren Eten een wat ander startpunt. Onder de 'voedselagenda' van Kabinet Rutte II pas gestart als project om de herkomst, de waarde en de consumptie van voedsel meer als een bewuste gezonde en duurzame keuze te etaleren. De constatering was dat slechts 2% van de jongeren voldoende groenten eet en slechts 5% voldoende fruit. Bovendien bleek een grote afstand te zijn ontstaan tussen de (wijze van) productiekant van voedsel en de consumptiekant. Inclusief niet meer herkennen van pure smaken, weten waar eten vandaan komt, waarde(n) van voedsel en relatie stad en platteland en burgers en boeren. De term 'voedselvaardigheden' - in de zin van kennis van producten, kennis van gezondheids- en duurzaamheidskenmerken, kennis van bereidingswijzen - blijken in onze hedendaagse consumptiemaatschappij te leiden tot voedselverspilling, ongezonde voedings- en leefstijlen en geringe bereidheid tot 'fair price' en 'fair practice'. En waar dan beter te beginnen dan bij de jeugd.

Centraal doel: versterken voedsel – en voedingsbewustzijn bij kinderen/jongeren

- Kinderen/jongeren leren verschillende smaken (waarderen) en eten meer groenten en fruit
- Kinderen/jongeren leren over de herkomst van voedsel
- Kinderen/jongeren leren zelf voedsel te bereiden en bewaren
- Kinderen/jongeren hebben kennis van alle voedsel-soorten en de betekenis van **gezonde** en **duurzame keuzes** (bewust consumeren en kiezen)
- Stip op de horizon: meer gezond en duurzaam gedrag, zichtbaar in bijv. meer consumptie groenten en fruit, goede gezondheid (bijv. obesitas). JLE legt hiervoor de basis in kennis en vaardigheden.

JLE richtte zich de afgelopen vier jaar tot kinderen en jongeren van 0-18 jaar, grotendeels via kinderopvang en onderwijs, en in samenwerking met het programma Gezonde School van het ministerie van VWS, waarbij ook OCW en SZW betrokken zijn.

Inmiddels is JLE beleidsmatig ook onderdeel van de LNV visie¹⁴⁰ en de uitvoeringsagenda en van de Preventienota van VWS. Voeding en Voedsel mogen dan beleidsmatig over verschillende beleidsdomeinen en ministeries verdeeld zijn, voor veel actoren zijn zij twee aspecten van hetzelfde verschijnsel.

III: LNV visie en Preventie nota

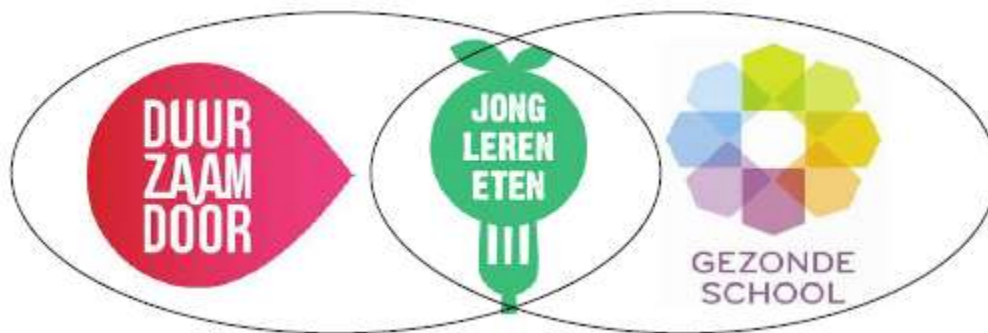
De positie van het programma Jong Leren Eten is enerzijds onafhankelijk van DuurzaamDoor en anderzijds sterk verbonden in zowel bestuurlijke als maatschappelijke netwerken, relatie met onderwijs en de werkwijze van netwerkend werken en een gezamenlijk gebruik van kennisinfrastructuur, programma-management en communicatie.

Inhoudelijk is Jong Leren Eten het sterkst verworven met de domeinen voedsel (bijvoorbeeld duurzaam en gezond voedsel, voedselverspilling, korte ketens, stadslandbouw en consumentengedrag) en biodiversiteit (bijvoorbeeld schooltuinen, rol van NME centra) en de met de door DD gesteunde 'coöperatie Leren voor Morgen' (bijvoorbeeld in de relatie met curricula).

De nauwe samenwerking tussen DuurzaamDoor en Jong Leren Eten heeft daarnaast een aantal praktische aanleidingen: de uitgebreide netwerken met onderwijsorganisaties en educatieve partners, de strategie van een 'whole school approach' die zowel voor duurzaamheid als gezondheid gewenst is, de fijn vertakte netwerken met provincies en gemeenten en daar actieve maatschappelijke organisaties en scholen, de manier van 'netwerkend werken', een gezamenlijk te gebruiken kennisinfrastructuur zoals Kennisnet.

Daarnaast opereren zowel Jong Leren Eten als DuurzaamDoor in de structuren van het onderwijs en tussen de schaalniveaus van verschillende overheden. Daarom is het vanuit tactisch niveau gezien ook slim om deze programma's in een gezamenlijke context vorm te geven.

¹⁴⁰ <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-landbouw-natuur-en-voedselkwaliteit/documenten/beleidsnota-s/2018/09/08/visie-landbouw-natuur-en-voedsel-waardevol-en-verbonden>

III. Positie JLE tussen DuurzaamDoor en Gezonde School

Het programma vindt richting door een Programmaraad o.l.v. Prof. Dr. Ir. Jaap Seidell (VU Amsterdam) waarin onder meer Gezonde School, GGD's, JOGG, Voedingscentrum, WUR, en NME deelnemen. Daarnaast wordt het programma geëvalueerd door Bureau Regioplan en op onderdelen wordt via onderzoeken gekeken naar effecten.

Wekelijks vinden er in alle provincies ook specifieke activiteiten plaats, van docenten-bijeenkomsten tot kookdemonstraties, van scholen- battles tot opleidingen tot moestuincoach. Veel vanuit medewerkers van JLE zelf, maar zeker ook van aangesloten partner-organisaties en een nog onbekende hoeveelheid door partijen die geïnspireerd zijn geraakt door het thema. JLE is een 'beweging' geworden. Op een slotsymposium in oktober 2020 gaven alle partners aan dat zij graag nog een aantal jaren JLE willen samenwerken om de doorwerking en structurele borging voor elkaar te krijgen.

Om de veelheid aan acties en partijen ook gezicht en kleur te geven is in oktober 2020 een JLE Magazine¹⁴¹ uitgebracht met daarin alle kengetallen van het landelijk programma. Tevens is per provincie ook een aanvullend factsheet gemaakt met specifieke getallen per provincie.

4.2 Maatschappelijke en beleidsmatige ontwikkelingen

Gezondheid en duurzaamheid liggen vaak in elkaars verlengde. Met Jong Leren Eten is een bijzondere verbintenis ontstaan tussen de 'witte wereld' van gezondheidsorganisaties en de 'groene wereld' van natuur-, milieu- en duurzaamheids-organisaties. Wat gezond is voor mensen is vaak ook gezond voor de leefomgeving. Een nieuwe balans tussen dierlijke en plantaardige eiwitten bijvoorbeeld. Zo is de laatste versie van de 'Schijf van Vijf' van het Voedingscentrum ook een reflectie van zowel een gezonde als een duurzame keuze.

Tot slot is de idee van 'kringlooplandbouw' ook een verwevenheid met bijvoorbeeld een dossier als Circulaire Economie. De verwevenheid van voedselproductie met de 'food print' die gelegd worden op o.a. biodiversiteit en de relatie met klimaat en water dossiers maken ook een relatie tussen DuurzaamDoor en Jong Leren Eten op meerdere gebieden waardevol.

In 2016 is extra aandacht gevraagd voor transitie op het gebied van voedsel onder de toenmalige 'Voedselagenda'. Het ging daarbij om 'transparantie in de keten', om 'innovaties voedselsysteem' en 'voedselveiligheid bij jongeren'. Een aantal van deze opgeven hebben daarna ook een plaats gekregen in de LNV visie en in het uitvoeringsprogramma van de LNV visie. Bij de 'participatietafel voedsel' van DuurzaamDoor gaat het vooral om innovaties in multi- stakeholders perspectieven. Daarnaast was behoefte aan een specifiek programma gericht op voedseleducatie voor de doelgroep 0-18 jaar.

¹⁴¹ <https://www.jonglereneten.nl/nieuws/vier-jaar-jong-leren-eten-gebundeld-een-magazine-en-12-regiokaternen>

Dat heeft geleid tot het programma Jong Leren Eten (JLE)¹⁴² dat in september 2016 aan de Tweede Kamer is gestuurd. Daarbij was van de start al duidelijk dat in de aanpak, netwerken en instrumenten een duidelijke synergie is met het programma DuurzaamDoor. Bij voorbeeld in de onderwijsopgaven, de curriculumontwikkelingen, de netwerken met decentrale overheden en maatschappelijke organisaties, maar ook het organiseren van kennis en innovatie van zowel top-down als bottom-up. Ook was van de start duidelijk dat er een overlap zou zijn tussen voedsel (LNV) en voeding (VWS) en dat er relatie zou zijn met programma Gezonde School. Die contacten liepen al van jaren daarvoor, vanuit een wederzijdse herkenning over onderwijs-implementaties, waarbij ook de rol van onderwijskoepels het ministerie van OCW in beeld was.

In de voorbereiding van het JLE is een quick scan uitgevoerd naar voedingseducatie, waarbij duidelijk werd dat er aan materiaal in de zin van lespakketten, leskisten en andere activiteiten geen gebrek is (globale opbrengst quick scan: 107 landelijke lesmaterialen, en via Groen Gelinkt 256 lesactiviteiten PO en 148 lesactiviteiten VO). Wel is er een grote spreiding in bereik en beschikbaarheid en kwaliteit.

III: voorbeeld van lespakket: Moestuintjes IVN

Een van de uitgangspunten is ook dat gebruik wordt gemaakt van bestaande programma's en (kennis) infrastructuur, die zowel vanuit de gezondheidseducatie als vanuit de natuur, milieu- en duurzaamheidseducatie beschikbaar zijn. Dat betekent samenwerking tussen programma's Gezonde School (VWS, OCW, SZW en EZ) en DD (EZ, I&M).

Gekozen is voor een vorm gebaseerd op een aantal uitgangspunten:

- a) ga uit van de vraagsturing bij scholen en schakel tussen vraag en aanbod.
- b) een meer structurele implementatie binnen de school is gewenst
- c) goede (landelijke) materialen moeten up-to-date en kwalitatief op orde zijn
- d) er komt samenhang tussen theorie en praktijk, hoofd, hart en handen,
- e) ga uit van netwerkend werken, vooral ook op lokaal niveau

Dat heeft geleid tot een programma-aanpak met vijf actielijnen die in de periode 2017 succesvol zijn uitgerold. De verbinding met DuurzaamDoor zit vooral op het niveau van programma-management, gezamenlijk kennisinfrastructuur en netwerken. En af en toe ook thematisch met de participatietafel Voedsel van DD, vooral waar het een koppeling met MBO of HO betreft.

¹⁴² TK 2016Z17810, Kamerbrief EZ: DGAN-ANK/ 16139641) over programma Jong Leren Eten (d.d. 30 september 2016)

4.3 Opzet Jong Leren Eten

De strategie van Jong Leren Eten

Het programma Jong Leren Eten heeft een eigen strategie. Dat heeft enerzijds te maken met de start vanuit de Voedselagenda van LNV, nu overgenomen in de uitvoeringsagenda van de LNV visie. Anderzijds hangt dit samen met de synergie met het programma Gezonde School van het ministerie VWS.

De doelgroepen van Jong Leren Eten zijn kinderen van 0-18 jaar die bereikt worden via kinderopvang en onderwijs. Dit zou kunnen leiden tot een 'top-down' aanpak, maar voor een succesvolle implementatie van voedseleducatie zijn er wel een paar randvoorwaarden in acht te nemen.

Allereerst bepaalt artikel 23 van de Grondwet de vrijheid van onderwijs, waarin besturen, scholen en zelfs individuele docenten een grote mate van eigen verantwoordelijkheid hebben voor het inrichten en vormgeven van hun onderwijs. De overheid stuurt op hoofdlijnen via curricula en algemeen kwaliteitsbeleid. Onderwijsorganisaties zijn zelf aan zet voor meer specifieke maatschappelijke thema's. Dat vraagt om een goed gevoel voor vraagsturing en voor aansluiting van educaties bij de kerncurricula, schoolvakken en methoden. Scholen hebben geen behoefte aan nog meer bagage op een al overvraagd werkpakket. Voedseleducatie moet – net als andere educaties – dan ook passend, gewild, aantrekkelijk, van goede kwaliteit en makkelijk in te passen zijn.

Een randvoorwaarde voor een structurele inpassing van voedseleducatie in het schoolprogramma is om het in het DNA van de schoolorganisatie een plek te geven. Dat is ook de reden dat een groot deel van het programma wordt uitgevoerd in samenwerking met het programma Gezonde School. Dit programma is gebaseerd op 4 pijlers: schoolbeleid, educatie, schoolomgeving en signalering. Scholen die instappen krijgen begeleiding en een ondersteuningspakket om te werken aan een planmatige implementatie¹⁴³. Met de LNV inzet is het thema vignet Voeding veruit het meest populaire onderwerp.

Een tweede randvoorwaarde voor een succesvol programma is het borgen van de kwaliteit en het up-to-date houden van de meest gebruikte methoden en lesmaterialen en activiteiten voor kinderopvang, PO, VO en MBO. Na een brede inventarisatie vanuit JLE wordt planmatig gewerkt aan kwaliteitsborging en verbetering van met name landelijke activiteiten en materialen, onder meer in samenwerking met het Voedingscentrum en landelijke partijen zoals Smaaklessen (WUR) en uitgevers.

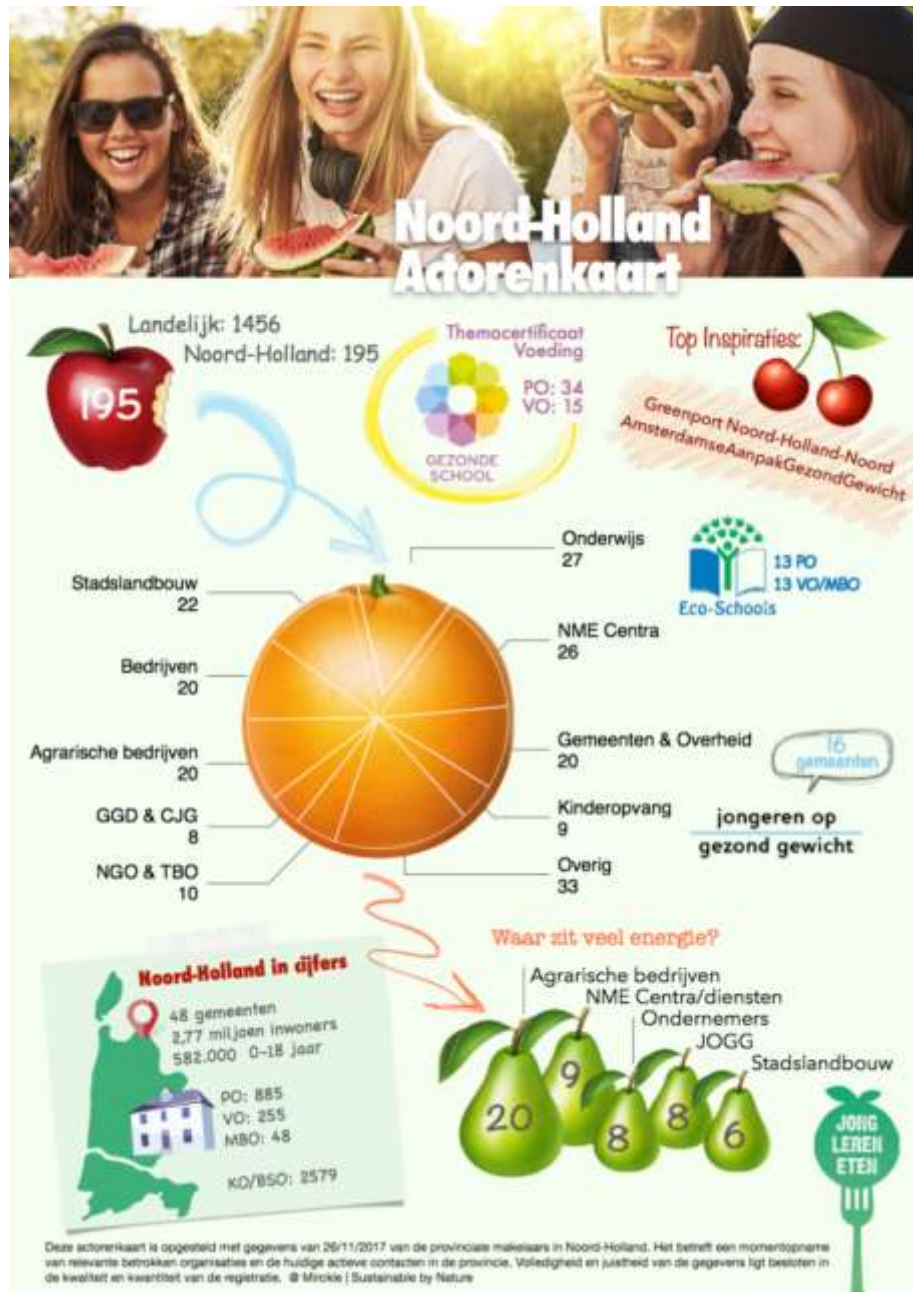
De verbinding van theorie en praktijk¹⁴⁴ is de derde randvoorwaarde voor een effectief programma. Meerdere proefschriften tonen aan dat met alleen plannen en methoden voedseleducatie onvoldoende effectief is op het daadwerkelijk gedrag en op voedselvaardigheden. Het gaat ook om proeven, ruiken, koken, zelf tuinieren, zien waar je eten vandaan komt. Daarom betreft JLE ook activiteiten als school- en moes-tuinieren, kooklessen, boerderij-educatie en gastlessen in de aanpak om 'hands-on' en 'ervarend leren' een plek te geven. Deze activiteiten worden zowel ontsloten, versterkt in kwaliteit en in synergie gebracht met lesmethoden.

De constatering is echter ook dat bovengenoemde activiteiten door het gehele land door een groot aantal partijen uitgevoerd worden en in veel verschillende verschijningsvormen. JLE zet daarom in op netwerkvorming, afstemming, kwaliteitsverbetering en professionalisering. JLE probeert te zorgen dat scholen en educatieve organisaties door de bomen het bos zien. Scholen komen niet vanzelf in actie, dus activering gebeurt via communicatie en stimuleringsmaatregelen zoals – naast de Gezonde School incentives – door de subsidieregeling 'Lekker naar Buiten'. Ook het EU schoolfruitprogramma stimuleert en kan een opstap zijn van een specifiek project naar meer planmatige implementatie.

¹⁴³ <https://www.gezondeschool.nl/aanpak/wat-is-gezonde-school>

¹⁴⁴ <https://library.wur.nl/WebQuery/wurpubs/fulltext/370416> en <https://research.vu.nl/en/publications/i-eat-the-vegetables-because-i-have-grown-them-with-my-own-hands-> en <https://www.euschoolfruit.nl/nl/schoolfruit/show/Onderzoek-wat-is-het-effect-van-voedseleducatie-programmas.htm>

Verder zijn binnen JLE makelaars aangesteld. Etc. Er blijken honderden lespakketten (> 350) en aanbiedende partijen (> 2900) te zijn. Velen daarvan ook privaat of vanuit maatschappelijke organisaties en op lokaal of regionaal niveau. Dat is onmogelijk centraal te regisseren, dus een decentrale aanpak en regie heeft geleid – naast een centraal programma-management - tot het aanstellen van JLE makelaars in iedere provincie. Zij hebben het netwerk in kaart gebracht, verbinden en professionaliseren spelers en zetten train-the-trainer activiteiten (doen) op. Ook leggen zij verbinding met gemeenten en provincies rond gezamenlijke beleidsthema's, evenals met andere partners op het gebied van voedseleducatie zoals bijv. de regionale GGD's, Gezonde School adviseurs, NME organisaties en JOGG-regisseurs ¹⁴⁵. Samen vormen zij een fijn-vertakt netwerk dat zich op voedseleducatie richt.

III: actorenkaart JLE Noord-Holland

¹⁴⁵ <https://jongerenopgezondgewicht.nl/jogg-aanpak>

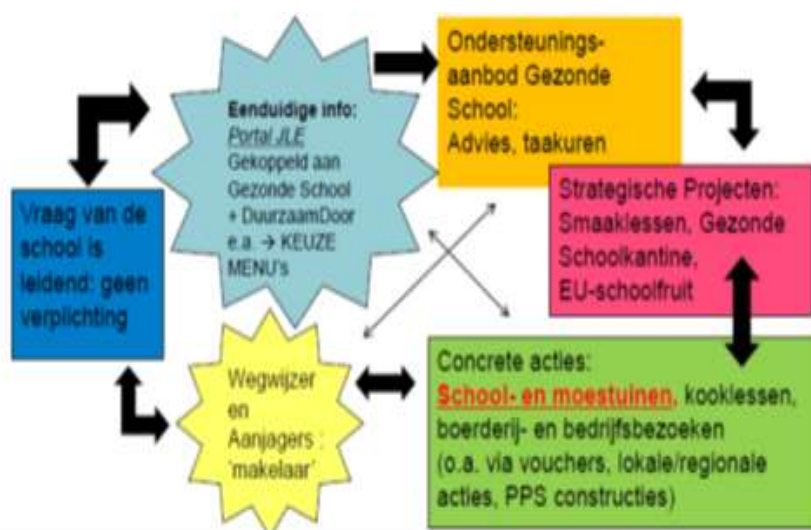
Ook wordt bij de verdere decentrale uitwerking per provincie of gemeente vaak cofinanciering gevonden voor bijvoorbeeld Groene Schoolpleinen, waarbij meteen een schooltuin bij de school wordt ingericht. Zowel programma management als de JLE makelaars kijken voortdurend naar dergelijke mogelijkheden om 'mee te koppelen'.

Voor afstemming met het professioneel werkveld is een Programmaraad ingesteld om elkaar te informeren over beleidsontwikkelingen, onderzoeken en samenwerkingsmogelijkheden.

Met deze overwegingen heeft het programma JLE zijn organisatie ingericht. Daarbij is gebleken dat de inschattingen rond de 'vraag' vanuit het onderwijs redelijk in evenwicht is met datgene wat via het programma kan worden geboden.

JLE is gebouwd op vijf pijlers

- Structurele inbedding via Gezonde Schoolaanpak
- Kwaliteit en Up-to-date strategische landelijke programma's
- Koppelen theorie en praktijk + subsidie Lekker naar Buiten
- Ontsluiten informatie, activiteiten en netwerk: JLE Makelaars en ICT
- Communicatie, onderzoek, monitor en evaluatie en programma management
-

4.4 Resultaten en leerpunten

In het programma Jong Leren Eten gaat het om projecten waarin kinderen en jongeren voedselvaardigheden ontwikkelen en daarmee in staat zijn om een keuze voor gezonde en duurzame voeding te kunnen maken. Daarbij wordt theorie (lespakketten) gekoppeld aan praktische vaardigheden (koken, tuinieren, boerderij educatie), meer fruit en groenten eten (Schoolfruit, Smaaklessen, gezonde schoollunches). Doel is structurele verankering in kinderopvang en onderwijs, o.a. via methodiek van Gezonde School, het programma waarmee intensief wordt samengewerkt. Daarnaast koppelt JLE ook lokale/regionale activiteiten aan de ondersteuningsvraag van scholen en ziet het toe op het aanbrengen van synergie in de veelheid van educatieve activiteiten van vele partijen.

Rapportage Jong Leren Eten¹⁴⁶

De concrete winst van Jong Leren Eten is dat op steeds meer scholen op een structurele wijze voedseleducatie verankerd raakt en dat in ondersteuning daarvan een grote hoeveelheid partijen zich gezamenlijk inzet voor praktijken waarin kinderen (en hun omgeving) zich kunnen oefenen in voedselvaardigheden. Ondanks de Corona situatie in 2020 hebben vele scholen en ook educatieve

¹⁴⁶ <https://www.jonglereneten.nl/nieuws/vier-jaar-jong-leren-eten-gebundeld-een-magazine-en-12-regiokaternen>

organisaties zich ingezet om zoveel mogelijk activiteiten op een alternatieve (virtuele) manier voort te zetten.

- In de programmaperiode zijn er 1213 scholen gestart met het traject Gezonde School-vignet Voedsel. Dat is conform de verwachting van 1200 scholen in deze periode. In Nederland zijn ca. 6700 basisscholen en ca. 1400 vestigingen van een school voor voortgezet onderwijs¹⁴⁷.
- Ondersteuning vanuit subsidieregeling "Lekker naar buiten" (koken, tuinieren, boerderijeducatie) is verstrekt aan 873 scholen, terwijl dit schooljaar nog eens ca. 890 aanvragen in behandeling zijn.
- In het kader van gezonde kinderopvang en moestuinen zijn 450 trainers opgeleid en initiatieven gestart bij kinderdagverblijven en BSO,
- Schooltuinieren vindt plaats op 491 plekken in Nederland in diverse vormen,
- 331 educatieboeren hebben ca. 60.000 kinderen ontvangen voor een excursie.
- Er doen jaarlijks ca. 3000 scholen mee met het EU schoolfruit programma
- en ruim 75 % van alle scholen is bekend met het lesmateriaal van Smaaklessen.
- Het aantal partijen waarmee JLE Makelaars landelijk en in de lokale/regionale situatie samenwerken is gestegen van 80 in 2017 naar 2900 in 2020.

Externe Evaluatie door Bureau Regioplan

Het bureau Regioplan heeft een externe evaluatie uitgevoerd over het programma JLE. Daarin hebben zij met name gekeken naar de organisatie en uitvoering van het programma en hebben interviews afgenomen met samenwerkingspartners als Gezonde School, GGD, NME centra, IVN, provincies en ministeries. Daarna hebben zij de jaarplannen en jaarverslagen geëvalueerd en een aantal groepsgesprekken gevoerd met o.a. de JLE makelaars en de externe programmaraad van JLE. Een tussentijdse evaluatie was eind 2018 beschikbaar en is gebruikt om met name de afspraken tussen programma-management RVO en de JLE makelaars en de provinciale partners duidelijker te structureren. Ook heeft n.a.v. de tussenevaluatie de externe programmaraad nader vorm gekregen. De eindevaluatie geeft een aantal aanwijzingen om met de partners samen de strategie voor komende jaren aan te scherpen en te kijken naar een aantal ontwikkelingen zoals voedselomgevingen, rol van ouders en lokaal voedselbeleid als aansluit mogelijkheden.

Het evaluatie rapport is te vinden in Annex 1.

Andere onderzoeken en rapporten

Naast een cijfermatige evaluatie en beleidsevaluatie heeft JLE ook deelgenomen aan een aantal andere onderzoeken rond voedingseducatie.

Eén daarvan betreft een onderzoek van de Wageningen Universiteit naar de combinatie effecten van schoolfruit en wel of niet bijpassende educatie¹⁴⁸. Ook een internationaal aspect kon worden meegenomen, aangezien de uitvoerend promovenda vergelijkend onderzoek ook in Australië uitvoerde. Belangrijk aandachtspunt uit dit onderzoek is het belang van algemeen voedselbeleid van de schooldirectie en team als versterkende voorwaarde en de wijze waarop ook ouderbetrokkenheid een rol speelt. Het onderzoek¹⁴⁹ is als bijlage in Annex 1 opgenomen.

Het programma onderdeel "Stimuleringsregeling Lekker naar Buiten" over ondersteuning van scholen op gebied van tuinieren, koken en boerderij educatie is en wordt geëvalueerd door bureau KWINK. Een tussenevaluatie gaf aan dat veel scholen tevreden waren over de geboden ondersteuning. Veel scholen geven ook aan dat deelname aan een in principe eenmalige activiteit voor hen reden is om daarna verder te werken aan structurele verankering, zoals via het programma Gezonde School. Voor het nieuwe schooljaar 2020/2021 is een steeds grotere belangstelling gebleken. Een aantal activiteiten

¹⁴⁷ <https://www.onderwijsincijfers.nl/kengetallen>

¹⁴⁸ <https://www.wur.nl/nl/nieuws/Wat-maakt-voedseleducatie-programmas-op-basisscholen-effectief.htm>

¹⁴⁹ Verdonchot, A., Mesch, A., de Vet, E., & Haveman-Nies, A. (2020). Evaluatie EU Schoolfruit- en groenteprogramma 2018-2019. Wageningen University & Research, Leerstoelgroep Consumptie en Gezonde Leefstijl. <https://doi.org/10.18174/521459>

is door Corona opgeschoven naar het nieuwe schooljaar. Een verdere evaluatie is dan ook pas na eind van het schooljaar 2020/2021 te verwachten¹⁵⁰.

JLE heeft ook deelgenomen in de klankbordgroep van onder andere het onderzoek "Gezonde basisschool van de toekomst"¹⁵¹ (Universiteit Maastricht) en "Gezond eten op School"¹⁵² (VU en WUR) over de rol van schoollunches. Daarin is de roep om voor iedere leerling een (warme) schoollunch te organiseren steeds luider, gezien de effectief grotere inname van groenten en fruit, gezonder eetpatroon, betere gezondheid qua bewegen en overgewicht en betere leerprestaties. Knelpunten zijn daarbij de organisatie en belasting van de school en de kostenaspecten. Dat vraagstuk is aan de politiek en de ministeries OCW en VWS in eerste instantie. Een ander onderzoek domein is naar de rol en betekenis van schooltuinen en van groene speelpleinen. Zowel de Hogeschool Leiden als de VU Amsterdam en Radboud Universiteit doen daar onderzoek naar, waarbij ook JLE mensen meedenken¹⁵³.

De inzet van Jong Leren Eten in de context van Gezonde School zal ook in dat programma onderdeel zijn van de evaluatie¹⁵⁴ van de aanpak Gezonde School door bureau Panteia. De resultaten daarvan worden in de loop van 2021 door programma Gezonde School via VWS gecommuniceerd.

Leerpunten voor Jong Leren Eten

Op hoofdlijnen heeft de strategie van het programma Jong Leren Eten goed gewerkt. De vraagsturing vanuit scholen is groot genoeg gebleken en de mogelijkheden om die vraag te beantwoorden waren over het algemeen goed ingeschat. De streefgetallen voor deelname aan het vignet voeding van Gezonde School zijn gehaald, evenals de deelnamen aan schoolfruit en smaaklessen. Het organiseren van partnerschap met sleutelorganisaties, werken aan kwaliteit, opbouwen van netwerken in iedere provincie zijn geslaagd, en meer dan dat is er een brede beweging rond voedseleducatie op gang gebracht.

De vraag is echter of het bereik groot genoeg is (er zijn 6200 basisscholen en er zijn er pas ca. 2000 bereikt) en of de activiteiten en netwerken solide genoeg zijn om zonder programma verder te kunnen. Daarom wordt daar de komende periode veel aandacht aan besteed.

Tevens zijn er wensen voor vernieuwing en verbreding en zijn er verbeterpunten:

- Vanuit het Preventieakkoord, is aangegeven dat de **schoolomgeving** een thema is. Voedingscentrum en JOGG zijn hiermee bezig. VNG nog niet aangehaakt, JOGG besteedt ook aandacht aan de eetomgeving rond scholen. In JOGG gemeentes (160) zijn er in vergelijking met niet-JOGG gemeentes, 5% meer scholen die de Gezonde School Vignetten hebben.
- **De lokale en regionale voedsel strategieën** bieden ook een kans. Hiervoor kunnen JLE makelaars de relatie met gemeentes versterken, samen met JOGG en GGD en lokale NME.
- **Uitbreiding naar oudere leeftijdscategorie tot en met 24 jaar** is een wens. Vraag is hoe bij gelijk blijvend budget ruimte wordt gevonden; wellicht via specifieke programma's binnen het HBO en Universitair onderwijs bereiken. Andere (soorten) beleidsinterventies zijn nodig.
- Meer **verbinden met de Participatietafel Voedsel van DuurzaamDoor** (met name voor MBO) en de LNV Visie: waardevol en verbonden en de Voedselagenda, waarbij ook meer consumenten betrokken worden; via JLE makelaars worden regionale netwerken met elkaar verbonden, jongeren meer betrekken en hierdoor ook consumenten. Er zijn ook diverse regiodeals met o.a. landbouworganisaties en bedrijfsleven. Bijvoorbeeld ook in de Agri Food Week van afgelopen periode.
- **Extra inzet en budget voor het werken met schooltuinen.** Dit onderwerp staat zeer in de belangstelling, ook vanuit andere dossiers als leefomgeving en klimaatbestendig maken van steden. RVO heeft gesprekken gevoerd over het opzetten van een kennisplatform voor schooltuinen.

¹⁵⁰ <https://www.gezondeschool.nl/nieuws/lekker-naar-buiten-met-subsidie-jong-leren-eten>

¹⁵¹ <https://www.degezondebasisschoolvandetoekomst.nl/>

¹⁵² <https://www.wur.nl/nl/Onderzoek-Resultaten/Onderzoeksinstituten/food-biobased-research/Show-fbr/Kinderen-eten-gezonder-door-aanbieden-van-gezonde-lunch-op-school.htm>

¹⁵³ <https://www.ru.nl/nieuws-agenda/nieuws/vm/iwwr/2018/schooltuin-zorgt-ervoor-kinderen-groente-houden/>

¹⁵⁴ <https://www.gezondeschool.nl/documenten/belangrijkste-resultaten-staan-in-factsheet-evaluatie-ondersteuningsaanbod-gezonde>

- Verder samenbrengen van **regionale netwerken van witte en groene aanbieders** en afnemers waardoor scholen daar eenvoudig toegang tot hebben, met hulp van JLE makelaars;
- **Kennisinfrastructuur** voor educatieprogramma's nog toegankelijker maken; regionale websites verbeteren e.d., onder landelijke paraplu of eigenheid juist bewaren;
- **Verdere certificering** van voedselvaardigheid programma's (koken, moestuinieren, gastlessen);
- **Verder inzetten op schoolbeleid en** ouderparticipatie als belangrijke randvoorwaarden voor meer structurele verankering.;
- Meer **intensief contact met onderwijspartijen** om nog beter te betrekken, bekijken waar hun behoefte zit;
- Actief zoeken waar er behoefte aan is in de **provincies** en aanhaken bij regionaal en provinciaal voedselbeleid;
- Aansluiten bij thematieken uit LNV visie op kringlooplandbouw: relatie boer-burger; consumenten gedrag (en dan met name jeugd); beleid ten aanzien van voedselverspilling; korte ketens;
- De rol van voedseleducatie en duurzaamheidseducatie in relatie tot Curriculum.nu; concept van Whole School Approach.
- Versterken van de inspirerende, maar nog kwetsbare netwerksamenwerking rond voedseleducatie van de partners landelijk en regionaal (uit evaluatie Regioplan).

4.5 vervolg in 2021 – 2024

Voor de periode 2021-2024 komen – naast voortbouwen op behaalde successen – een aantal acties naar voren om te zorgen voor een beter borging naar de toekomst. Daaronder vallen een uitbreiding naar de doelgroep 18-24 (Hoger Onderwijs), een grotere rol van ouderparticipatie, oog voor de voedselomgeving en lokaal voedselbeleid. Dit wordt veelal uitgewerkt in samenwerking met meerdere partners met in achtneming van borging van de doelstellingen, instrumenten en netwerken.

Verder blijven de vijf geformuleerde hoofdlijnen van uitvoering:

1) Structurele verankering voedseleducatie in de school.

Hiervoor wordt samengewerkt met Gezonde School. Daarin wordt scholen een ondersteuningsaanbod aangeboden via de methode en werkwijze van 'Gezonde School, vignet voeding'. Dit betekent o.a. een budget van € 3.000,- per school voor taakuren, een GS-adviseur die met het team schoolbeleid formuleert en het toepassen van een aantal interventies in de onderwijspraktijk. Het streven is dat jaarlijks ca. 300 scholen starten met aandacht voor het thema Voeding. Dat kan in de nieuwe periode starten met een ondersteuningsaanbod voor het vignet voedsel, het kan ook starten met bijvoorbeeld professionalisering van het schoolteam of een andere inzet van het programma Gezonde School.

2) Update en kwaliteitsslag en beschikbaar houden van een aantal landelijke educatieve programma's.

Het gaat hier om met name educatieve programma's die een 'methode' bieden, waarmee een school ook door alle jaren een planning kan maken of specifieke activiteiten kan organiseren. Bijvoorbeeld Smaaklessen of EU-schoolfruit. Bij het leveren van een actualisering en kwaliteitsslag over landelijke materialen spelen het aanpassen aan de nieuwe inzichten van de "Schijf van Vijf" op zowel gezondheids- als duurzaamheids-criteria, het werken aan kwaliteitsbesef en het bundelen van activiteiten onder gezamenlijke paraplu. Actoren zijn onder meer Platform Boerderij-Educatie, Voedingscentrum en Wageningen UR. Ook wordt gekeken naar de inzet van onderwijsnetwerken voor scholing en nascholing van docenten. Hier zijn actoren onder meer het netwerk 'Kind van Nature', Voorleesactie Duurzame Pabo en conferenties en trainingen van Nederlands Instituut Biologen (NIBI). Deze activiteiten worden met gerichte opdrachten of subsidies gestuurd.

3) Koppelen van theoretische lessen aan praktische vaardigheden en activiteiten.

Hierbij onder meer stimuleren van moes- en school-tuinieren, excursies en gastlessen, kooklessen, boerderij-educatie. Aangezien dergelijke activiteiten veelal lokaal worden uitgevoerd, is het koppelen aan onderwijsnetwerken en inzet van lokale NME-centra een voorwaarde voor een efficiënt bereik en praktische ondersteuning op maat. Er wordt uitgegaan van 'premie op actie', dus belonen van de vraag van de school. Hiervoor is succesvol de subsidieregeling 'Lekker naar Buiten'¹⁵⁵ ontworpen, waarbij scholen een startbedrag kunnen krijgen voor tuinieren, koken, boerderij-educatie of gastlessen. Dit blijkt een groot succes, waarbij met name 'Groene Schoolpleinen' en 'schooltuinen' een enorme vlucht nemen, ook al aangejaagd door cofinanciering vanuit provincies en gemeenten.

SUBSIDIE JONG LEREN ETEN LEKKER NAAR BUITEN! Gebruik de tabel om je als schoolteam te oriënteren op de subsidiemogelijkheden. Per onderdeel staat het maximum bedrag (incl. btw) per activiteit of ondersteunend middel aangegeven. SUBSIDIE JONG LEREN ETEN Lekker naar Buiten			
ACTIVITEITEN	A: MOESTUINIERTEN	B: KOKEN	C: EXCURSIE OF GASTLES OP GEBIED VAN VOEDING
SUBSIDIE VOOR:			
TOEGANG	- Toegangskosten voor bijvoorbeeld stadslandbouw of kas - Toegangskosten voor demonstratiebedrijf €100 per klas	Toegangskosten voor bezoek kookstudio €150 per klas	Toegangskosten voor bijvoorbeeld boerderij, molenaar, zaadveredelaar, ander bedrijf, organisatie of instituut op gebied van voeding €150 per klas
GASTDOCENT	Vergoeding kosten voor bijvoorbeeld een tuinadviseur €100 per klas	Vergoeding kosten voor bijvoorbeeld een gastdocent op school (restauranthouder, kok) €100 per klas	Vergoeding kosten voor bijvoorbeeld een expert, molenaar, boer, wetenschapper of andere deskundige op gebied van voeding €150 per klas
VERVOER	Indien niet op loop- of fietsafstand, toelage voor collectief vervoer €100 per klas	Indien niet op loop- of fietsafstand, toelage voor collectief vervoer €100 per klas	Indien niet op loop- of fietsafstand, toelage voor collectief vervoer €100 per klas
GEREEDECHAPPEN	- Kosten voor handgereedschap zoals schop, gieter, snoeischaar en schffel. - Kosten voor aanschaf m²-bak. €100 per klas	Kosten voor basaal kookgerei zoals pan, mixer, weegschaal en maatbeker €100 per klas	Niet van toepassing
MATERIALEN	Kosten voor bijvoorbeeld zaai- en plantgoed, aarde, mest, stekken €50 per klas	Kosten voor de aanschaf van bijvoorbeeld levensmiddelen, kruiden, bakpapier en folie. €50 per klas	Niet van toepassing
LESMAERIAAL	- Kosten voor lesmateriaal erkende Gezonde School-activiteiten (thema Voeding) - Kosten voor lesmateriaal over moestuinieren (bijvoorbeeld van NME-centrum in de buurt) €50 per klas	- Kosten voor lesmateriaal erkende Gezonde School-activiteiten (thema Voeding) - Kosten voor lesmateriaal over koken (bijvoorbeeld van NME-centrum in de buurt) €50 per klas	- Kosten voor lesmateriaal erkende Gezonde School-activiteiten (thema Voeding) - Kosten voor lesmateriaal, behorende bij de excursiegastlessen op gebied van voeding €50 per klas
Maximum bedrag	€500 per klas	€550 per klas	€450 per klas

- Een schoollocatie kan in totaal voor alle klassen gezamenlijk maximaal €2000 subsidie aanvragen.
- Een school met veel schoollocaties kan in totaal maximaal €10.000 subsidie aanvragen.
- Per school mag één subsidieaanvraag worden ingediend.

Kijk voor meer uitleg over de subsidie Jong Leren Eten op www.jonglereneten.nl/subsidie-jong-leren-eten

November 2018

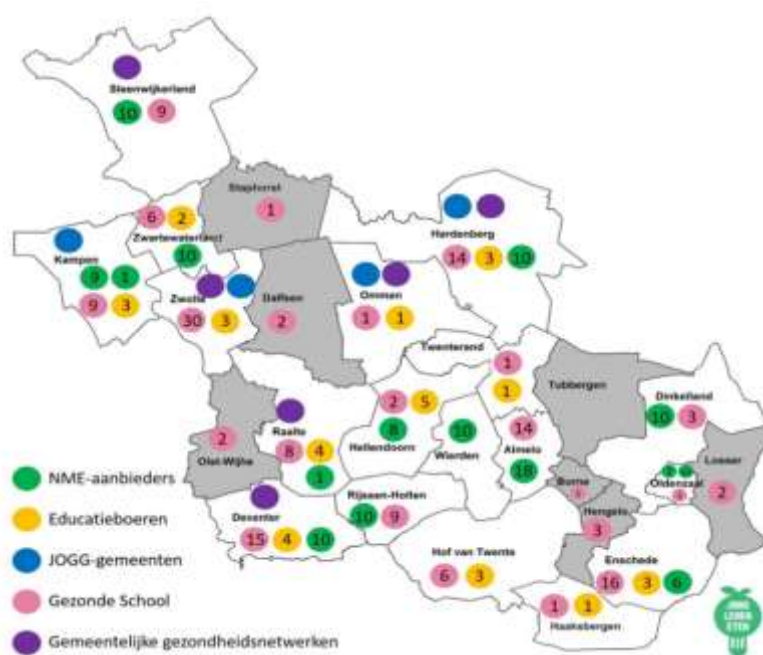
III: Menukaart Stimulering Lekker naar Buiten.

¹⁵⁵ <https://www.jonglereneten.nl/subsidie-jong-leren-eten>

4) Het ontsluiten van materialen en koppelen van vraag en aanbod.

Het gaat hier enerzijds om digitale ontsluiting en beschikbaar stellen van de veelheid aan materialen aan scholen, via o.a. een portaal Jong Leren Eten, die in verbinding staat met de interventie-database Gezonde School (bij RIVM) en met collecties bij Kennisnet en Groen Kennisnet (en daarmee ook bij NME-organisaties en NME-centra).

Daarnaast zijn er fysieke 'makelaars' JLE in iedere provincie, die organisaties, mensen, programma's op basis van vraag en aanbod bij elkaar brengen. Waar nog onvoldoende aanbod is wordt gekeken hoe daar invulling aan gegeven kan worden, onder andere door een stimuleringsbudget per provincie. De 'makelaars' zijn afkomstig vanuit o.a. GGD -organisaties, JOGG-netwerken en NME-organisaties. Er is sprake van een duobaan van een 'Witte makelaar' (gezondheid) en een 'Groene Makelaar' (duurzaamheid) voor iedere provincie. Die combinatie heeft veel energie losgemaakt in beide werkomgevingen. Er blijkt een enorm netwerk van partijen (inmiddels <2900 unieke actoren) die op de of andere manier een rol spelen bij voedseleducatie. Ook de koppeling met lokaal en provinciaal beleid geeft bij veel partijen een meerwaarde, niet op de laatste plaats voor de scholen zelf.

III: netwerken van lokale partijen

De activiteiten van scholen en organisaties worden per jaar in beeld gebracht ten behoeve van management sturing. Daarnaast wordt geïnvesteerd in ondersteunend onderzoek en beschikbaar maken van (wetenschappelijke) kennis over voedsel en jeugd. Niet alleen door zelf onderzoek uit te zetten, maar ook door mee te denken en programmeren in onder meer onderzoekslijnen van de topsectoren, LNV-beleidsondersteunend onderzoek door WR en onderzoek dat onder meer door ZONMW wordt uitgezet bij andere universiteiten. Op basis van onderzoek worden de makelaars en deelnemende partijen in het netwerk van JLE iedere maand nader geïnformeerd.

De actielijnen 1), 2) en 4) hebben een eigen financieringsstroom. Voor actielijnen 3) en 5) en voor het programmamanagement wordt samen opgetrokken met faciliteiten van DD, waaronder: inzet RVO op programma-management, communicatie, ICT, de inzet van onderwijsnetwerken en de relaties met gemeenten, provincies en NME-organisaties.

4.6 Organisatie Jong Leren Eten

Net als het programma DuurzaamDoor heeft het programma Jong Leren Eten een eigen organisatiestructuur en programmamanagement.

De opdrachtgever van JLE is het ministerie LNV. De stuurgroep DD/JLE wordt geïnformeerd over voortgang JLE, maar hoeft niet perse te acteren, omdat het een specifiek programma is met een specifieke doelgroep. De programmaraad die is ingesteld fungeert als kompas en geweten van het programma.

LNV en samen met VWS Gezonde School

LNV is de formele opdrachtgever voor het programma Jong Leren Eten. Met het ministerie VWS is een bijzondere samenwerking, omdat zij de bestuurlijke subsidiegever zijn voor het programma Gezonde School. Er zijn vier departementen betrokken: VWS, OCW, SZW en LNV. Gezamenlijk wordt 3 à 4 keer per jaar een ambtelijk voortgangsgesprek gehouden met de programmamanager van Gezonde School. Eenmaal per jaar is er een bestuurlijk overleg tussen de DG's en de directeurs van de uitvoeringsorganisaties: PO Raad, VO Raad, MBO Raad, RIVM en GGD GHOR. Deze laatste vijf partijen zijn verantwoordelijk voor de uitvoering van Gezonde School. Zij rapporteren aan VWS en daarmee indirect aan de andere departementen. Voor uitvoeringsgerichte zaken is er overleg tussen Gezonde School en Jong Leren Eten op het niveau van de programmamanagers.

Programma Raad JLE

Om het programma JLE op strategisch niveau en op concrete inhoudelijke vragen te adviseren is – mede naar aanleiding van de tussentijdse evaluatie – een Programma Raad ingesteld. Deze staat onder voorzitterschap van Prof. Jaap Seidell (VU). De meeste partnerorganisaties die met JLE samenwerken zijn vertegenwoordigd: Gezonde School, Voedingscentrum, RIVM, JOGG, Smaaklessen, Wageningen UR, Platform Boerderijeducatie, MBO raad, IVN, HAS Den Bosch, bedrijfsleven en een vertegenwoordiging van de JLE makelaars. Zij zorgen voor afstemming tussen programma's en activiteiten, wisselen onderzoeksresultaten uit en adviseren over de koers die JLE kan volgen. Dit is een adviserend gremium.

Programmamanagement RVO en netwerk Makelaars JLE

Het programma-management voor JLE is neergelegd bij RVO. Zij coördineren de activiteiten van de vijf pijlers van het programma. Zij zetten daarvoor opdrachten en subsidies uit, communiceren naar de partners en doelgroepen en organiseren de benodigde kennisactiviteiten. Een tweede lijn zijn de JLE makelaars, waarvan er in iedere provincie inmiddels twee zijn aangesteld. Om de samenhang tussen 'gezond' en 'duurzaam' te bevorderen is er een 'witte makelaar' afkomstig uit de gezondheidsnetwerken (GGD, JOGG) en een 'groene makelaar' afkomstig uit de natuur-, milieu-, en duurzaamheidsnetwerken (IVN, NME centra). Deze duo's zorgen voor contacten met provincies en gemeenten, met partnerorganisaties zoals de regionale GGD en lokale JOGG coördinatoren. Zij verwijzen tussen vraag en aanbod. De eerste lijn naar individuele scholen ligt daarbij veelal bij Gezonde School Adviseurs of NME medewerkers, tenzij er een hiaat is in belangrijke functies in de structuur. Zo organiseren zij netwerkbijeenkomsten, train-the-trainer bijeenkomsten en schakelen met o.a. provinciale beleidsagenda's.

Verantwoording Jong Leren Eten

De verantwoording van de activiteiten van JLE wordt op drie abstractieniveaus georganiseerd.

- Het programma-management houdt de projectportfolio van landelijke activiteiten bij, waarbij ook vanuit elke provincies door de JLE makelaars i.s.m. provinciale beleidsmedewerkers jaarlijks detail informatie wordt aangeleverd.

- Op het niveau van het programma wordt een externe monitor en evaluatie ingesteld – door een onafhankelijk bureau - dat reflecteert op de effectiviteit van de aanpak in een tussentijdse- en eindevaluatie.
- Op specifieke onderdelen participeert JLE in onderzoek, zowel op eigen initiatief met bijv. evaluatie van de subsidieregeling, als ook op initiatief en voorstel van anderen. Voor de periode 2021-2024 wordt een kennisagenda opgesteld, waarbij ook de reguliere onderzoekslijnen van universiteiten en andere organisaties worden verkend.

Ook door publicaties via eigen media en die van partners wordt het onderwerp 'voedselvaardigheden' op zowel de maatschappelijke als de beleidsagenda geagendeerd. De energie die de eerste periode is losgemaakt moet in de periode 2021-2024 worden versterkt en geborgd bij die organisaties zodat voedseleducatie structureel een plek krijgt.

Het programma Gezonde School rapporteert eigenstandig via het ministerie van VWS over structurele implementatie van voedingsonderwijs op scholen (eerste actielijn JLE).

Details van het programma JLE zijn te vinden op de website www.jonglereneten.nl en de resultaten van de afgelopen vier jaar zijn gedocumenteerd in een magazine met per regio een apart katern over regionale activiteiten¹⁵⁶.

¹⁵⁶ <https://www.jonglereneten.nl/nieuws/vier-jaar-jong-leren-eten-gebundeld-een-magazine-en-12-regiokaternen>

6 Begroting DuurzaamDoor en Jong Leren Eten

Het ministerie van LNV voorziet in een basisfinanciering van het programma DuurzaamDoor en investeert tevens specifieke middelen voor het programma Jong Leren Eten.

Per thema wordt jaarlijks bepaald in hoeverre aanvullende middelen vanuit lopende beleidsprogramma's (bijvoorbeeld biodiversiteit, energie, andere kennis- en onderzoeks-programma's) kunnen worden ingezet voor cofinanciering. Omdat deze inzet kan variëren zijn deze in de begroting als PM opgenomen. Het ministerie I&W levert een generieke bijdrage aan de coöperatie Leren voor Morgen en daarnaast ook mogelijke specifieke bijdragen aan enkele thema's, zoals Circulair Skills. Ook het ministerie EZK draagt bij aan onder andere specifieke energie en klimaat thema's en in de samenwerking duurzaamheidseducatie en techniekeducatie. Omdat deze bijdragen ad hoc zijn op projectniveau zijn ze in de begroting ook als PM opgenomen.

Andere overheden, met name provincies, zetten in op cofinanciering op niveau van de hoofdonderwerpen. Gemeenten en Waterschappen dragen bij aan specifieke activiteiten indien inhoudelijke onderwerpen invulling geven aan de regionale aanpak. Enkele NGO's hebben aangegeven vanuit hun reguliere middelen (bijv. postcode loterij gelden) op projectniveau mee te kunnen doen op basis van cofinanciering. Op basis hiervan is de te verwachte cofinanciering aangegeven.

Onderstaande tabel geeft een overzicht van de concept begroting van het programma DD mede in relatie tot het programma JLE.

Begroting DuurzaamDoor (inclusief begroting Jong Leren Eten)

NB. de genoemde bedragen zijn PER JAAR in 2021-2024

Programma DuurzaamDoor						
Programma onderdeel		Basisbegroting DuurzaamDoor		Mogelijke overige inzet Rijksmiddelen	Co-financiering decentraal	Andere cofinanciering
Participatietafels op Thema			subtotalen			
1a	Natuur en Biodiversiteit	€ 100.000,- procesgeld + FTE		PM EZ (natuur)	Ja, provincies	Gemeenten, waterschappen, NGO's (bijv. IVN € 2 mln. PCL)
1b	Voedsel (algemeen)	€ 100.000,- procesgeld + FTE		PM (innovatie voedselbeleid koppelen)	Ja, met name provincies en gemeenten	Bedrijfsleven (Topsectoren, NGO's, VWS, JOGG,
1c	Klimaat Adaptatie	€ 100.000,- procesgeld + FTE		PM inzet DGW I&M en UvW	Ja, alle andere overheden	Drinkwaterbedrijven, ingenieursbureaus, GDO, RWS
1d	Circulaire Economie	€ 100.000,- procesgeld + FTE		PM inzet I&M vanuit programma CE	Ja, alle andere overheden	Samenwerking DuurzaamDOEN (I&M), NL Schoon, NL circulair, MVO NL, partners DDOEN..
1e	Klimaat en Energie	€ 100.000,- procesgeld + FTE		PM inzet EZ ETM + inzet I&M Klimaatbeleid	Ja, alle andere overheden	Hier campagne, MVO NL, Kracht in NL, Milieufederaties
1f	Nog in te vullen; doorsnijdende thema's.	€ 50.000,- procesgeld				
			€ 550.000,-			
Jong Leren Eten educatie						
2	'Subsidieregeling Lekker naar Buiten' voor boerderij-educatie, bedrijfsbezoeken, kooklessen,	€ 700.000,-		Te koppelen aan andere activiteiten Jong Leren Eten, programma	Ja, Alle andere overheden. Bijv. boerderij-educatie	PPS constructies met bedrijfsleven, bijv. via Voedseleducatieplatform, Alliantie voor Voedseleducatie, ... Indien niet in strijd met

	schooltuinen, (PO, VO, MBO)			Gezonde School, JOGG, Alles is gezondheid (VWS)	Provincies Subsidies groene schoolpleinen provincies en gemeenten ...	reclame code en convenant kinder-marketing	
	Subsidieregeling "Gezonde Start" (kinderopvang)	€ 100.000,-					
			€ 800.000,-				
	Doorsnijdende thema's en processen						
3a	Coöperatie Duurzaam Onderwijs	€ 300.000,- (200.000 LNV + 100.000 I&W)		€ 100.000,- Toezegging I&W	PM	Meekoppelen randvoorwaarden op onderwijsbeleid OCW (o.a. Kennis-net, SLO, ..), inzet onderwijspartijen uit eigen middelen.	
3b	Participatietafel Regionale Netwerken + Omgevingswet	€ 100.000,- procesgeld + FTE		PM	Ja, met name Provincies	Gemeenten, RUD's, Regio's	
3c	Regionale Transitiewerkplaatsen	€ 250.000,- procesgeld + FTE		PM	Ja, met name provincies		
			€ 550.000,-				
	Programma brede activiteiten						
4a	Kennisinfrastructuur, ICT, Kennisnet etc.	€ 200.000,-		Inzet Kennisnet en Groen Onderwijs	Pm (gemeenten)	Mogelijke cofinanciering bij gezamenlijke ICT infra.	
4b	M&E, communicatie, internationale activiteiten	€ 200.000,- Procesgeld + FTE				Mogelijke cofinanciering onderzoeksprogramma's	
			€ 400.000,-				
	Inzet FTE via RVO		€ 1,45 mln.				
	Totaal LNV basis investering DuurzaamDoor		€ 1,5 mln.				
	Programma JONG LEREN ETEN specifieke uitgaven						
	Provinciale Makelaars JLE	€ 1.200.000,-			In principe mogelijk	Via GGD en NME organisaties	
	Stimulering/ondersteuning provinciale netwerken voedsel-educatie	€ 600.000,-			Ja, met name provincies	Ja, via PPS constructies bedrijfsleven	
	Grote landelijke projecten	€ 700.000,-		Topsectoren op Smaaklessen, koppeling VWS Gezonde School	Pm	Ja, Smaaklessen € 150.000,- bedrijfsleven via Voedsel-educatieplatform, Gezonde Schoolkantine (VWS),	
	via Gezonde School Aanpak	€ 900.000,-		Programma Gezonde School (ca. € 4 mln.)	Ja, met name gemeenten via synergie JOGG	Inzet VWS, SZW, OCW	
	Specifieke inzet Jong Leren Eten		€ 3,4 mln.				
totalen			€ 5,7 mln. middelen + € 1,45 mln.€ FTE (RVO) Totaal: € 7,15 mln.	€ 4,1 + pm	Verwacht cofinanciering via provincies	Verwacht via waterschappen, gemeenten en PPS constructies	

Bijlage 1: Geschiedenis programma's NME, LvDO en DD

Opeenvolgende programma's

Het programma DuurzaamDoor bouwt – sinds 2013 onder deze naam - voort op netwerken en kennis die is opgebouwd gedurende een groot aantal jaren in een reeks opeenvolgende programma's. Bij iedere periode wordt opnieuw gekeken naar behaalde resultaten maar wordt ook de balans opgemaakt van urgente ontwikkelingen, beleidsdocumenten, maatschappelijke beweging en vigerend onderzoek.

Het beleidskader en programmaopzet voor 2021-2024 is dan ook gebouwd op een (kennis)basis en netwerken uit een lange periode van maatschappelijke en beleidsmatige inzet in collectieve, interdepartementale en interbestuurlijke programma's. Rode draad door ondergenoemde programma's is dat 'het leerproces' centraal staat:

- 1970 Europees Natuurbeschermingsjaar N'70, start beleidsvorming vanuit overheid
- 1975 Eerste advies 'Inzake NME' door adviescommissie CRM
- 1988 Eerste nota: Kaderplan en Meerjarenvisie NME
- 1992 programma NME onderwijs Impuls (gericht op 'formal education')
- 1996 programma NME Extra Impuls (uitbreiding naar 'nonformal' en 'informal' education)
- 2000 programma NME 21: Leren voor Duurzaamheid
(verbreding scope, mondiale aspecten)
- 2004 Programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling
(LvDO 1; verbreding naar Education for Sustainable Development (ESD))
- 2005 start internationale Decade for ESD van UNESCO en UNECE strategy for ESD
- 2008 Dubbelprogramma, onder een gezamenlijke Regiegroep
 - programma NME professionalisering: Nota Kiezen, Leren, Meedoen
 - programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling
(LvDO 2) van Marge naar Mainstream
- 2013 programma DuurzaamDoor:
Sociale Innovatie voor een Groene Economie
- 2017 programma 'Jong Leren Eten'(voedseleductie)
- 2017 programma DuurzaamDoor 2:
Sociale Innovatie voor een Groene Economie, Coöperatie van Partners en Waarden.

2021 'DuurzaamDoor3': leren en sociale innovatie voor transities

2021 'Jong Leren Eten' verlengen naar 2024

Conceptuele ontwikkeling

Karakteristiek voor de beleidsontwikkeling van 'educatieve aanpakken DD' is een steeds verdergaande verbreding van inhoud, doelgroepen en partners, nu steeds meer in de context van integraal, multilevel en netwerkend werken aan transities.

In de eerdere NME programma's vanaf 1992 was het onderwijs de belangrijkste doelgroep, al snel gevolgd door 'buitenschoolse groepen'(NME Extra Impuls, 1996).

In 2000 werd de focus verbreed van 'natuur en milieu' naar het concept 'duurzaamheid' in de zin van People, Planet, Profit (of Prosperity). Vanaf 2004 is dit vertaald in een nieuwe context van het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling (LvDO), waarbij nadrukkelijk gekozen voor een multi-actor aanpak.

Vanaf het Kaderplan NME in 1988 hebben alle overheden een rol in NME, maar sinds 2000 zijn provincies, gemeenten en waterschappen ook expliciet medebestuurder en mede-uitvoerder van de programma's. Inhoudelijk ging de verbreding naar de huidige multi-stakeholder-organisatie, zoals

geformuleerd in de 6 O aanpak. Deze ontwikkelingen zijn nader beschreven in het boek 'van schoolbioloog tot duurzame duizendpoot'¹⁵⁷.

Ieder van de meerjarenprogramma's is telkens gepresenteerd in de Tweede Kamer, vaak ook mede naar aanleiding van moties en amendementen. De programma's werden en worden maatschappelijk zeer gewaardeerd getuige de brede deelname, zowel door bestuurlijke partijen als maatschappelijke partijen. De belangstelling om deel te nemen is telkens groter dan de capaciteit van de programma's toelaat. Ook de wijze waarop andere overheden en maatschappelijke organisaties hun cofinanciering inzetten is een teken van het grote draagvlak voor dergelijke programma's.

In de Tweede Kamer wordt regelmatig aandacht gevraagd voor de inzet van educatie op tal van (deel) onderwerpen van duurzaamheid, waaronder een onderzoek naar 'Duurzaam Onderwijs' (n.a.v. motie Ouwehand)¹⁵⁸ en de aankondiging van meer inzet van educatie voor jeugd en voedsel; het programma Jong Leren Eten¹⁵⁹. Soms in kritische zin, vaak in opbouwende zin. De meest recente motie is:

Kamerstuk 31 293-529: 16 juni 2020¹⁶⁰

..... constaterende dat het nog enkele jaren zal duren voordat er via de curriculumherziening sprake zal zijn van implementatie op scholen; verzoekt de regering te onderzoeken op welke wijze het beste tegemoet kan worden gekomen aan de behoefte van leraren omtrent kennis en lesmaterialen rondom duurzaamheid; verzoekt de regering tevens, de samenwerkende non-profitorganisaties voor duurzaam onderwijs te betrekken bij dit onderzoek, en gaat over de orde van de dag (Van Raan)

¹⁵⁷ <https://www.wageningenacademic.com/doi/book/10.3920/978-90-8686-881-0> : Van schoolbioloog tot duurzame duizendpoot.

¹⁵⁸ (Kamerstuk 34000 XII, nr 46), (Kamerstuk 20487, nr 49); Brief I&M 11 april 2017 (IenM/BSK-2017/67690)

¹⁵⁹ TK 2016Z17810, Kamerbrief over programma Jong Leren Eten, (DGAN-ANK / 16139641), dd. 30 september 2016

¹⁶⁰ <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-31293-529.html>

Bijlage 2: Inspirerende modellen en ontwikkelingen

In de laatste twee jaar van de programmaperiode 2017 – 2020 zijn diverse publicaties verschenen, waarin nieuwe inspirerende modellen en ontwikkelingen zijn beschreven, die een rol spelen in de verdere vormgeving van het programma in de komende jaren. Omdat DuurzaamDoor en Jong Leren Eten ingericht zijn als 'lerende programma's' is nog niet altijd duidelijk welke uitwerking dit in de praktijk zal krijgen. Hieronder worden een aantal van de meest voor de hand liggende ontwikkelingen benoemd.

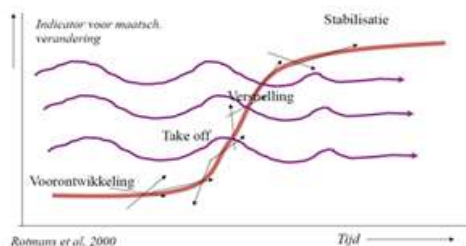
- Werken aan transities vanuit verschillende optieken
- Werken tussen leefwereld en systeemwereld. De waarde van de samenwerkingsruimte.
- Werken aan opschaling: tussen theorie en praktijk, van phronesis naar episteme en terug
- Werken aan het concept Vermogen
- Werken aan het concept De Duurzame School

Bijlage 2.1

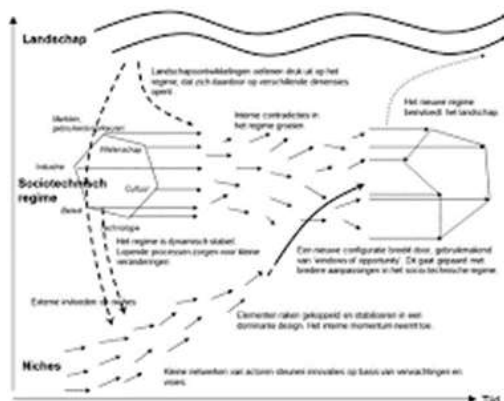
Werken aan Transities vanuit verschillende optieken

Het begrip 'transities' waart al langer rond, maar de laatste jaren wordt het steeds dominanter in beleid. Transitie in sectorale gebieden als energie of de omslag van lineaire ketens naar meer circulair.

Fasen van transitie

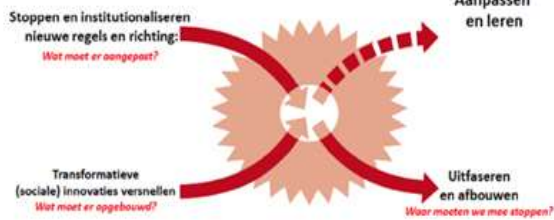
DuurzaamDoor1 werkte vooral met de beelden van de zgn. S-curve (Rotmans c.s.), waarbij vooral gezocht werd naar projecten, die de voorontwikkeling en 'take-off' vertegenwoordigen. De zgn. 'kiemen van verandering', en de koplopers. Vanuit dat soort projecten werd gezocht naar meer massa om tot een versnelling te komen.

Wat ook duidelijker werd is dat er onderscheid te maken viel tussen projecten die een incrementele ontwikkeling tot stand brachten enerzijds en meer radicale innovaties die echte 'systeemdorbraken' tot stand kunnen brengen. Dergelijke pilots roepen in eerste instantie ook weerstand op van gevestigde belangen, of lopen tegen de grenzen van huidige systemen op. Om door te kunnen ontwikkelen zijn systeemverandering op meer fundamentele schaal nodig.

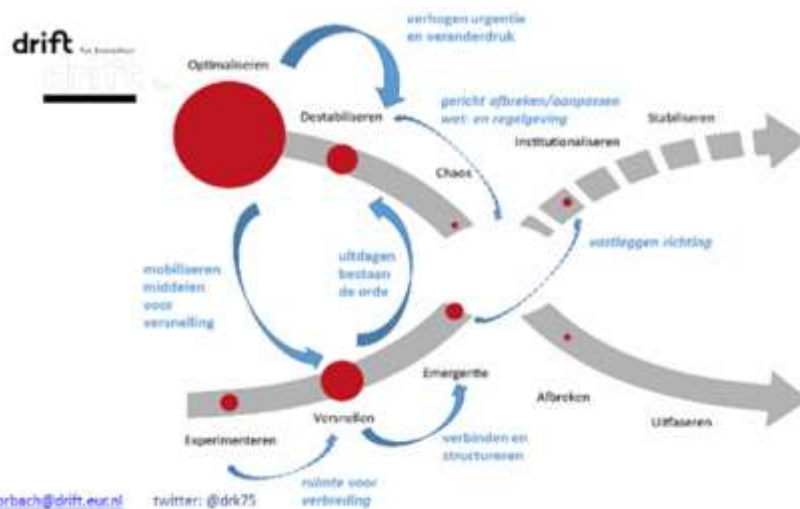
drift

Sturingsmix voor transitie: verschuif het normaal

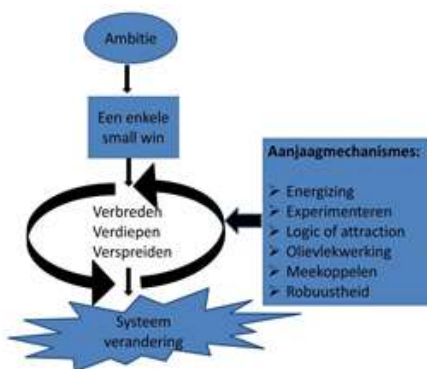
Meer recente modellen presenteren de X-curve, (DRIFT, Loorbach c.s.) waarbij in de transitie zowel de opkomst van nieuwe praktijken zichtbaar is, maar waarbij tegelijkertijd 'oude' en niet duurzame systemen moeten verdwijnen om plaats te maken. Die kunnen dan aanpassen aan de nieuwe gewenste duurzame toekomst of uitfaseren. Den aan de omslag van fossiele energie naar hernieuwbare energie.

drift

Bij elk van deze 'bewegingen' zijn stappen te onderscheiden die een bepaalde aanpak vragen, van experimenteren naar versnellen naar institutionaliseren, maar omgekeerd ook druk op oude systemen om te veranderen. Deze voorstelling geeft ook beter de 'strijd' weer tussen bestaande en nieuw te vormen systemen. DuurzaamDoor opereert vaak midden in die spanning.

Een ander model dat goed representeert waar het idee van transitie vanuit DuurzaamDoor naar kijkt is niet zozeer de 'grote doorgaande lijn', de design-thinking of Maatschappelijke Missiedreven Innovatie Programma's met een duidelijke stip op de horizon, maar een meer incrementele stap voor stap benadering.

In de 'Small Wins' theorie (Termeer c.s.) gaat het over het stapelen en combineren van kleinere maar betekenisvolle projecten die stapsgewijs opbouwen van een bepaalde ambitie naar de richting van een systeem verandering. Belangrijk in de denkwijze is reflexiviteit om in cyclische aanpak telkens 'de volgende stap' te kunnen zetten.

Daarbij hoort dus ook een stappenplan en een 'lerende, evaluatieve monitor'

Reflexiviteit 	Omggaan met vele conflicterende realiteiten en perspectieven	Risico op tunnelvisie en onoplosbare controverses
Resilience 	Aanpassen aan onzekerheden en veranderende condities	Risico op falen van basis voorzieningen
Responsiviteit 	Wijs reageren op continue stroom maatschappelijk en politieke eisen/wensen	Risico op overreageren of verlies legitimiteit
Revitaliseren 	Herkennen en doorbreken van onproductieve patstellingen in processen	Risico op meer van hetzelfde en onverschilligheid
Rescaling 	Herkennen dat problemen schaalgrenzen (laag/sector/tijd) overschrijden	Risico op 'misfits' tussen schaal probleem en beleid

'Small wins' perspectief

- Transities als continue niet-lineaire verandering
- Voortgang boeken d.m.v. kleine betekenisvolle stapjes
- Weick and Lindblom

WAGENINGEN
UNIVERSITY OF APPLIED SCIENCES

Een andere vraag is welke typen leerprocessen bijdragen aan de beweging van transities. Kennis is een abstract begrip, als niet duidelijk is waartoe deze kennis een bijdrage gat leveren. Kennis over radioactiviteit kan zowel leiden tot atoomwapens als geneesmiddelen.

DE VIER KERNCOMPETENTIES VAN LEREN VOOR DUURZAAMHEID

- Leren en engelen maken van kennis en inhoud (omgeving, sociale toewijding, ethiek, gretigheid, systemen, afhankelijkheden)
- Ontdekken en begrijpen van nieuwe manieren van denken (stelselwijzen, van lineaire toewijding, stelsel van kennis, cirkelvormig denken, nieuw economisch denken (beleidsvorm, betekenisvolle interactie, duurzame kennis) en transformatie denken (het aanpak van verandering, reflexiviteit, kennispunten)
- Leren omgaan met complexiteit, diversiteit, verandering, onzekerheid en onbegrip
- Maken van ethische en morele afwegingen en het kritisch beschouwen van de waarden die deze afwegingen beïnvloeden

Het begrip 'transformatief leren' (Wals c.s.) is in dat perspectief interessant, omdat het gaat om kennis en competenties die mensen in staat stelt om tot handelingsperspectief te komen. Competenties om te kunnen, willen en durven veranderen.

WAGENINGEN
UNIVERSITY OF APPLIED SCIENCES

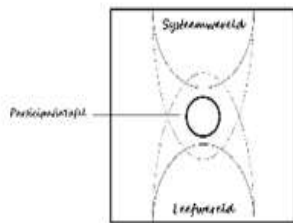
UNIVERSITY OF GOTHENBURG

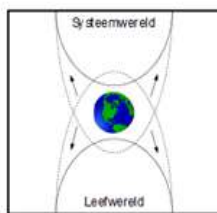
Bijlage 2.2.

Werken tussen leefwereld en systeemwereld. De waarde van de samenwerkingsruimte.

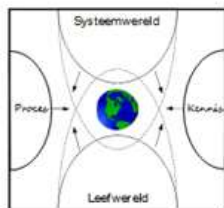
Vanuit de ervaringen van projecten op de Participatietafel Regionale Netwerken, maar ook de daar aan gelieerde CoP over gebiedsgericht werken, is veel kennis en inzicht verworven over mechanismen en werkwijzen. Onder leiding van Bureau Origame zijn een aantal terugkerende principes verbeeld en beschreven. Hier een korte impressie.

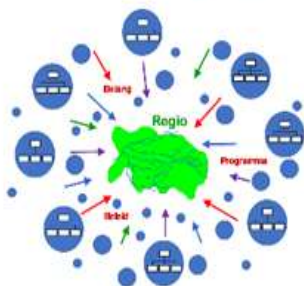
Het probleem: de aarde verveest, wordt aangetast en uitgeput omdat de wereld van de systemen (grote organisaties, overheden) vervreemd is geraakt van de leefwereld (mensen, natuur).

De oplossing: een strategie / werkwijze die de systeemwereld en de leefwereld leert opnieuw te verbinden met elkaar en met de aarde. Daarbij helpen de proceswereld en de kenniswereld.

Wat gebeurt er?
Onze regio's worden van alle kanten bestookt met beleid, belangen en programma's.
Dat tast hun vitaliteit en hun vermogen te regenereren aan.

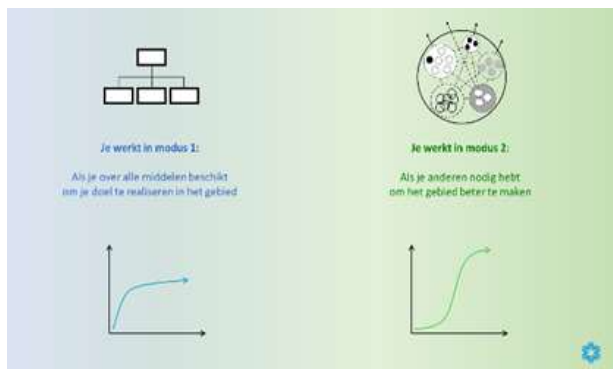

Een terugkerend verschijnsel als je werkt aan innovatie en transitie is dat er vaak wrijving ontstaat tussen de 'systeemwereld', de gevestigde denkbeelden, belangen en regels en de 'leefwereld', zoals die zich voordoet in de praktijk van mensen en hun projecten. Een innovatie zoekt ook de grenzen op van wat we weten en kunnen, kleurt ook 'buiten de lijntjes', zoekt experimenteerruimte, nieuwe coalities en botst tegen de beperkingen van het systeem. Ontwikkeling is dan vaak gebaat bij een 'tussenruimte' om toch stappen te kunnen zetten.

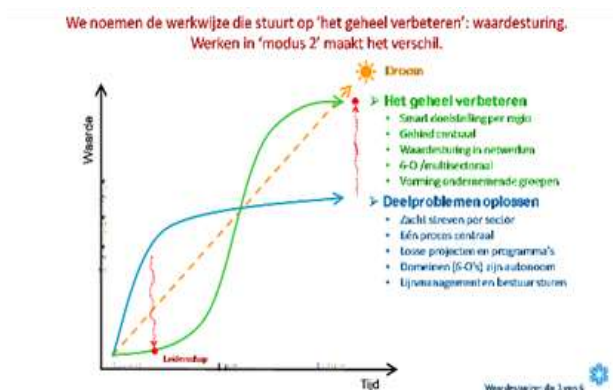
Juist daar zit een niche voor een participatietafel Regionale Netwerken. De systeemwereld kan bestaan uit overheden, die regels hebben opgesteld, maar ook bedrijven, NGO's en kennisinstellingen hebben hun eigen 'systeemgrenzen' en 'morres'. Het is de kunst om juist op zoek te gaan waar de ruimte zit en waar de gezamenlijke belangen en nieuwsgierigheid ruimte biedt om nieuwe dingen uit te proberen. Of dit bewust ook te creëren.

In de 'tussenruimte' ontmoeten partijen uit de verschillende disciplines elkaar, en kunnen de 'kenniswereld' en de 'proceswereld' een helpende hand bieden. Dat is overigens geen automatisme. Het is vaak een moeizame zoektocht naar 'verbinding' en voldoende vertrouwen en een gemeenschappelijke 'taal'. Vaak is er een 'vrije actor' nodig om partijen tot elkaar te brengen en de gezamenlijke agenda te helpen formuleren.

Spannend is vaak ook WAAR een dergelijk proces nodig is. Ervaring leert dat op het schaalniveau van de 'regio' vaak sectorale problemen met uiteenlopende doelstellingen 'stapelen' in eenzelfde gebied, met elkaar botsen of tegenwerken, tenzij er een meer integrale benadering wordt gevonden, waarbij belangen, doelen, inzichten van verschillende partijen ook bij elkaar kunnen komen. De zoektocht naar de 'win-win' situatie. Bij bijvoorbeeld de invoering van de NOVI zal dat spannend zijn, maar ook andere gebiedsgerichte processen krijgen hiermee te maken.

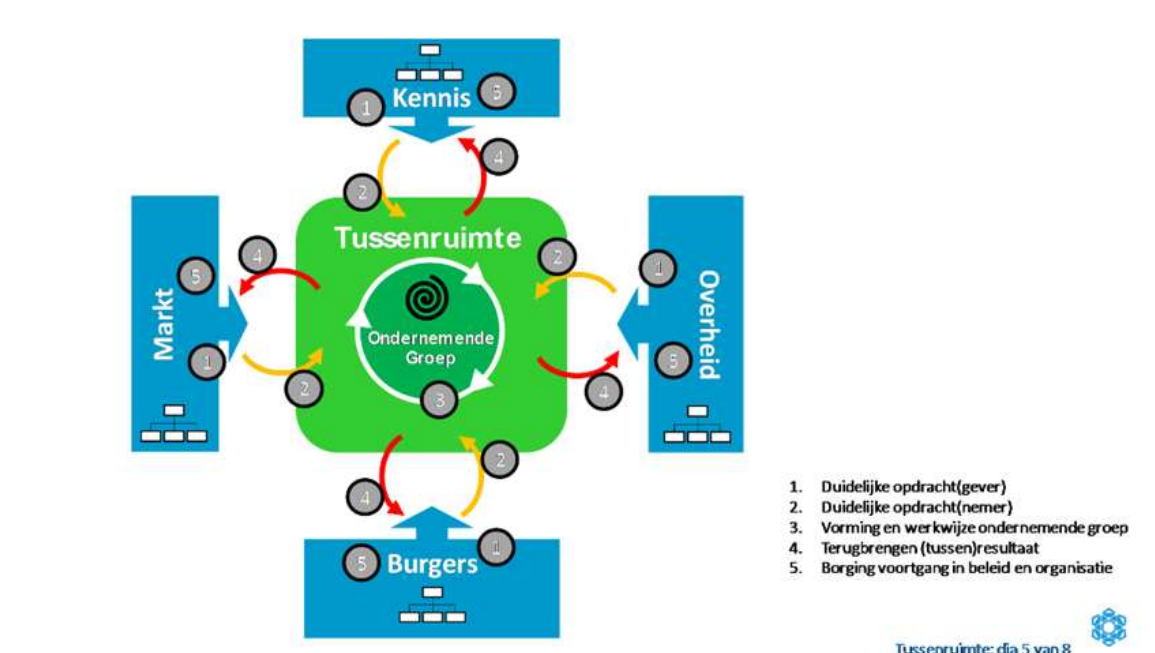

Het maakt ook uit of je veranderingen of vernieuwing 'binnen' bestaande systemen of hiërarchieën wilt realiseren (mode 1), of dat je te maken hebt met transitie waarvoor ook echte systeemveranderingen noodzaak zijn (mode 2). In het eerste geval kan de start snel zijn, maar loop je eerder tegen een 'plafond' aan die de staande organisatie stelt, in de tweede situatie komt de start moeizamer op gang en is er meer weerstand, maar komt de transitie op gang kom je ook 'hoger' in de verandering.

Vaak treden dergelijke processen ook tegelijkertijd op, en kun je een snelle start maken met verbeteringen binnen bestaande systemen, maar op een bepaald moment in de tijd moet je overstappen op een meer transitiegerichte benadering om ook daadwerkelijk een systeemdoorbraak te bereiken en ook hoger bij de ideale duurzame situatie te komen. Een soort 'sterker door strijd', waarbij je wel alle speler in het systeem nodig hebt om de sprong te kunnen maken.

Om terug te keren naar de 'tussenruimte' waar de Participatietafel Regionale Netwerken aan heeft gewerkt, zie je dat er in die veilige leer- en experimenteertomgeving wel geleerd wordt, veel gewisseld wordt, nieuwe praktijken worden opgebouwd. Dat levert mooie en inspirerende pilots op! Deelnemers aan dergelijke 'lerende omgeving' zijn echter ook elk weer onderdeel van hun eigen organisatie of achterban. En zij gaan ook weer 'terug' met een rugzak met ervaringen, en die moeten ze dan ook kunnen toepassen in de eigen omgeving, werkwijzen doorgeven aan andere collega's, de inzichten weten te 'verkopen' in de eigen organisatie. Waar het experiment vaak voelt als een 'warm bad', daar is de reguliere situatie dan soms 'lauwe modder'. Onderdeel van een goede transitie is ook rekening houden met dergelijke 'inbreuk op het gangbare'. Dat vraagt om goede spelregels. Zoals hieronder geprobeerd is te verbeelden.

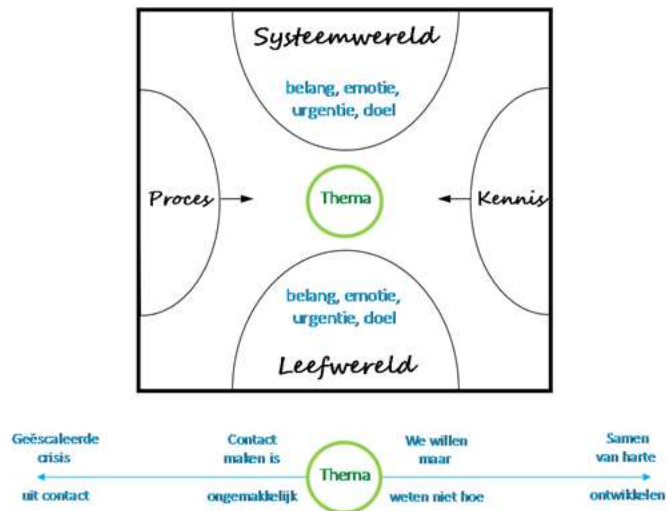
Vanuit de DuurzaamDoor ervaringen van de periode 2017-2020 en uit de uitwisseling met programma's die ook ervaring hebben met gebiedsgericht werken, integrale duurzaamheidsvraagstukken, multistakeholder betrokkenheid en transities, wil DD3 door-ontwikkelen in deze aanpakken. In de praktijk via zogenaamde 'regionale transitie werkplaatsen', waar al werkende weg gewerkt, geëxperimenteerd en geleerd wordt. Daarbij kunnen de onderstaande idee helpen.

Wat doen we?

Er is een strategisch thema, dat voor enkele mensen uit de systeemwereld of de leefwereld erg belangrijk is. Maar de voortgang stagneert. Het thema zit in de leerbare zone (midden op de blauwe lijn). Drie betrokken mensen uit de systeemwereld en drie mensen uit de leefwereld komen bijeen in de ruimte. Er zijn ook enkele mensen van proces en kennis aanwezig. Betrokkenen van elders in het land steunen. De betrokkenen vertellen elkaar hun dromen en dilemma's. Ze bevragen elkaar en tonen nieuwsgierigheid. Het gesprek kan verschillende vormen aannemen. In elk geval besluiten de deelnemers door elkaar te vertellen wat ze ermee gaan doen.

Voorbereiding:

- Wat is het thema
- Namen van zes betrokkenen (2x3)
- Namen van kennis en proces (2x2)
- Wie nodigt uit, leidt in en rondt af

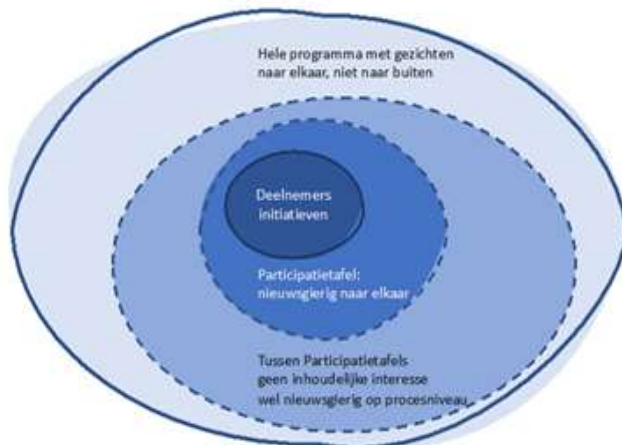
Daarnaast is het nodig dat deze werkwijzen, modellen en methoden ook systematisch worden onderzocht, geëvalueerd en gevalideerd. Binnen DuurzaamDoor maar ook in verbinding met andere programma's die soortgelijke werkwijzen gebruiken.

NB. alle illustraties zijn 'werk in ontwikkeling'. Met dank aan Cees Anton de Vries (bureau Origame) en de procesbegeleiders en deelnemers van de Participatietafel Regionale Netwerken.

Bijlage 2.3

Werken aan opschaling: tussen theorie en praktijk, van phronesis naar episteme en terug

In de 'lerende evaluatie' die door het bureau Good Work Company is uitgevoerd zijn een aantal principes besproken die vooral richting geven aan het inrichten van de leerprocessen, die in de kern van het programma DuurzaamDoor een rol spelen. Via een aantal 'plaatjes' worden een aantal processen helder gemaakt. Zo zou er meer secuur kunnen worden gekeken naar waar bepaalde leerprocessen zich voordoen, wat de precieze leersituatie is en hoe daar ev. vorm aan gegeven kan worden. Onderstaand plaatje onderscheidt 4 velden voor de leerprocessen"

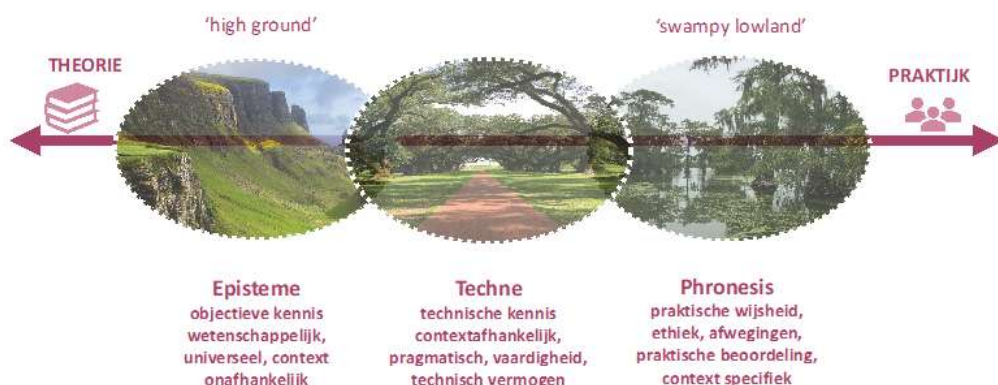

- Het niveau van de uitvoeringsprojecten, waarin de deelnemende partijen vooral samen leren over de inhoud en werkwijze van hun thema, in hun specifieke situatie.
- Het niveau van de participatietafel, waarin vergelijkbare projecten met hetzelfde thema bezig zijn: leren van elkaar, uitwisselen van good-practices.

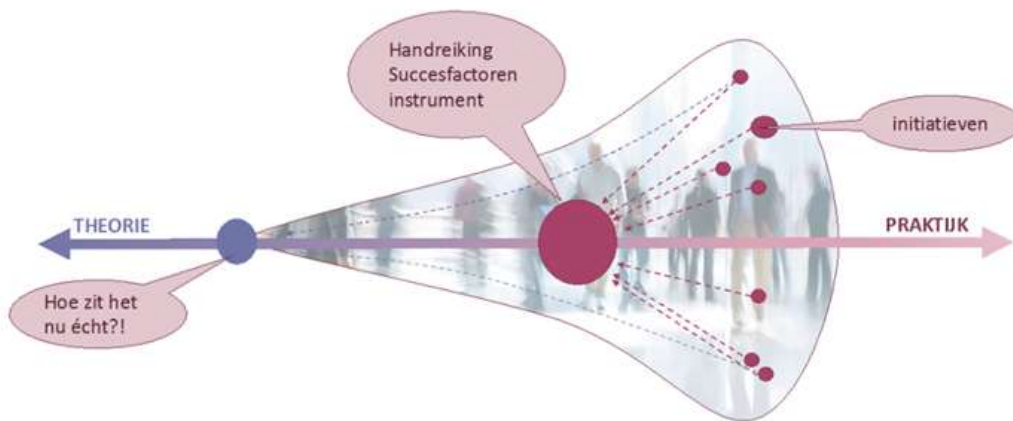
- Het derde niveau gaat meer over verschillende thematieken heen en richt zich meer op het leer- en innovatieproces zelf, hier zijn meer methodische vraagstukken aan de orde.
- Het vierde niveau gaat naar 'buiten het programma' en probeert de link te leggen tussen de projecten en methodieken van DuurzaamDoor met andere kennisinstrumenten.

Voor elk niveau zijn andere karakteristieken in het kennisproces te identificeren en zijn soms ook andere competenties nodig. Dit zal in het nieuwe programma DD3 nadrukkelijker geprogrammeerd worden.

Een ander model is die van het continuüm tussen theorie en praktijk. Aan de ene kant de meer wetenschappelijke benadering en conceptuele zaken, aan de andere kant de meer praktijkgerichte kennis, die via al doende leren en via pilots, fieldlabs, en proefprojecten wordt 'ervaren'. Hoewel DD3 zich met het hele spectrum bezighoudt is er een uitdaging om vanuit praktische ervaringen te komen tot meer generieke kennis in modellen en die ook te valideren en te toetsen aan wetenschappelijke inzichten.

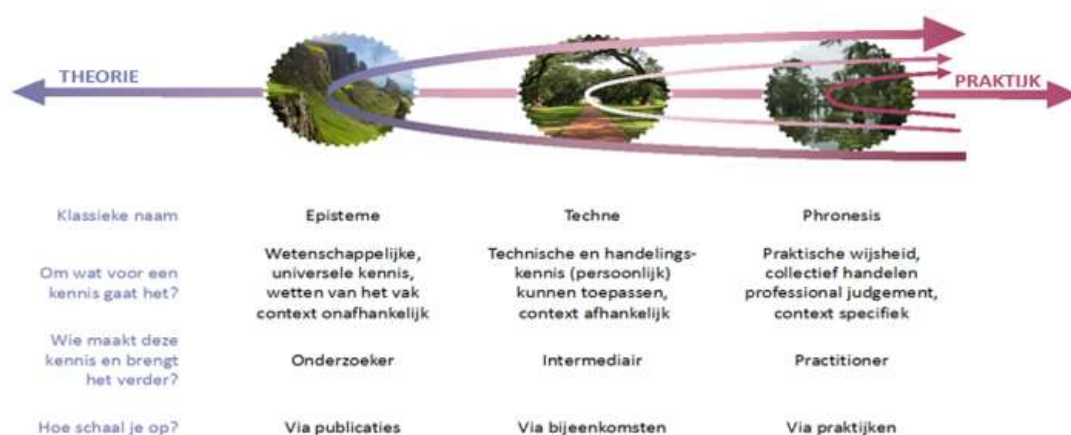

Voor DuurzaamDoor is dan ook een uitdaging om een positie in het kennissysteem in te vullen die de verbinding vormt tussen enerzijds praktijken die in specifieke (lokale/regionale) situaties uitgevoerd worden en de meer onderzoek gerichte kennispraktijken. Juist het analyseren en abstraheren van praktijkkennis naar meer algemeen geldende modellen en uitdragen van succesfactoren vraagt apart aandacht, evenals het (laten) valideren van deze kennis vanuit de theorie.

Het zal niet altijd mogelijk zijn om dat allemaal in één doorgaande lijn te organiseren met dezelfde stakeholders. Partijen die trots zijn op hun eigen unieke experiment zijn vaak niet dezelfde partijen die via kritische reflectie diezelfde resultaten aan de kaak stellen. Toch zijn beide processen nodig om stappen te zetten op een transitiepad. Het als bij R&D afdelingen en wetenschappelijke experimenten: mislukken mag, dingen kunnen anders lopen dan vooraf gedacht, als je er maar iets van leert !

Verskillende soorten kennis en kennismakers

Bij verschillende fasen in het kennisproces hoen ook weer andere sets van spelers en andere vaardigheden. Aan het programma DD3 om dit goed te instrumenteren.

Illustraties uit rapporten van de lerende evaluatie van GoodWorkCompany (zie ook Annex 1)

Bijlage 2.4

Werken aan het concept Vermogen

In de 'Lerende evaluatie' is gesproken over het concept 'werken aan vermogens'.

Samen met partners werken aan onder meer het *participerend* vermogen, *ondernemend* vermogen, *samenwerkend* vermogen of *lerend* vermogen van mensen en organisaties. Hiermee kunnen we samen de eiwittransitie, transitie duurzame landbouw, de transitie naar een circulaire economie, de energietransitie versnellen.

Dit concept is nog in ontwikkeling en nog mondjes maat gedefinieerd en geoperationaliseerd. Het lijkt enerzijds wat in veel beleidsdocumenten wordt geduid als 'capacity building', een andere veel gebruikte term is 'competenties'. Deze woorden dekken de lading echter niet helemaal. Het begint bij de competenties en attitude van mensen, maar het gaat er juist om dat het raakt aan hun achterliggende systemen. Bij zzp-ers of maatschappelijke organisaties is dat systeem anders dan bij overheden (met protocollen en processen).

Het concept 'vermogen' behelst dus meer en is toepasbaar op schaal van individu, teams, organisaties en processen. Het lijkt spannend om te verkennen hoe dit concept verder te operationaliseren is in de context van het programma DuurzaamDoor

In een BLOG van Good Work Company over het concept 'vermogens', wordt dit beschreven als verbinding tussen de projecten en andere inspanningen in een programma en de doelen die je daarmee nastreeft:

Bron: <https://goodworkcompany.nl/leren-en-ontwikkelen/werken-met-vermogens/>

Vermogens zijn combinaties van mensen, processen en systemen die je nodig hebt om doelen na te streven. Kwaliteiten die je zult moeten versterken, veranderen of juist ontwikkelen, omdat die doelen anders niet of te langzaam dichterbij komen. Oftewel, wat moet je in huis hebben? Denk bij programma's die aan de implementatie van de Omgevingswet werken bv. aan samenwerkend, participerend en faciliterend vermogen. Dat kan uitmonden in systemen, zoals een website. In processen, bv. over hoe je de interactie met inwoners vormgeeft. Maar je zult nog breder moeten kijken: wat zijn nu onze kwaliteiten in de organisatie als je kijkt naar communicatie of participatie? En wat staat er in de weg om die ten volle te benutten? Vermogens zijn dus combinaties van mensen, processen en systemen. Je kunt bijvoorbeeld ook denken aan verandervermogen, aanpassingsvermogen, samenwerkend vermogen of lerend vermogen. Je kunt ze bekijken op vijf (abstractie)niveaus: individueel, vak, team, organisatie en omgeving. Kies je een ander niveau, dan zie je andere aspecten van die vermogens; zowel aspecten die het ontwikkelen van een vermogen op weg helpen als belemmeren. Die niveaus hangen overigens allemaal met elkaar samen, en dus zie je ook overlappen ontstaan tussen de aspecten per niveau en kun je discussiëren over de vraag of een specifiek aspect bijvoorbeeld bij processen of systemen hoort. In onderstaande tabel doen we een aanzet, als eerste ordening.

	Individueel	Team/collectief	Vak	Organisatie	Context
Mensen	Kennis Vaardigheden Identiteit Waarden Motivatie	Relaties Dynamiek Rituelen Samenwerking Sociale identiteit	Vakkennis Professionele ontwikkeling Vakvolwassenheid	Cultuur Personeel Leiderschap	Partijen Samenwerking Krachtenveld Machtsrelaties
Processen	Rol en taak Verantwoordelijkheid Speelruimte Positie Invloed Werkdruk	Plannen Werkwijze Werkverdeling Stappen Keten Waardestroom	Kritische beroepssituaties Opleidingen Vakgenootschap	Visie Strategie Beleid Structuur Keten Waardestroom	Beleid Structuur Posities
Systemen	Hulpmiddelen Bevoegdheden Beoordeling Beloning	Apparatuur Applicaties Hulpmiddelen KPI's en targets	Standaarden Handleidingen Ethische codes	Regels Huisvesting Technologie Informatie Architectuur Machines	Wet- en regelgeving Branche afspraken

III: Aspecten van mensen, processen en systemen op de vijf niveaus (voorbeelden)

Duidelijk is dat vermogens altijd een holistische, systemische kant hebben: ze komen tot uiting in een samenwerking en dynamiek tussen mensen, de context waar ze in functioneren, de processen die er lopen en de systemen die ze daarbij gebruiken, waar ze door beïnvloed worden of die hen beperkingen opleggen.

De kunst is om deze nog abstracte bewoordingen zichtbaar en bruikbaar te maken in de context van de leerprocessen die plaatsvinden aan de participatietafels van DuurzaamDoor3. Hieronder een eerste vingeroefening om dit te operationaliseren in een voorbeeld uit het huidige programma DD2.

voorbeeld omgevingswet uit DD2

Niet alleen het programma DuurzaamDoor zoekt naar toepassingsmogelijkheden van dergelijke concepten. Ook bij bijv. een van de waterschappen vinden deze inzetten tot innoveren plaats.

Bron: <https://www.hhdelfland.nl/innoveren-en-optimaliseren-voor-presteren-in-de-waterschappen-1>

..... *Innoveren én optimaliseren: welke capaciteiten zijn nodig? 'Managers houden zich vooral bezig met optimalisaties, dat is hun competentie, dat hebben ze zelf ook aangegeven. Maar meer ambidexter managers zou het voor ons wel makkelijker maken.'* - innovatie-coördinator waterschap

Dit hoofdstuk beschrijft welke vaardigheden belangrijk zijn om te optimaliseren en innoveren, én om dit in samenhang te doen. Het maakt concreet wat die vaardigheden op verschillende niveaus – individueel, organisatie, netwerk – bijdragen. Hiermee kunnen waterschappen bepalen welke capaciteiten ontwikkeling vergen. Belangrijkste capaciteiten voor innoveren en optimaliseren

Literatuuronderzoek wijst uit dat drie vaardigheden belangrijk zijn voor (in samenhang) innoveren en optimaliseren: verbindend vermogen, ambidexter vermogen en lerend vermogen. Ik heb onderzocht wat deze capaciteiten kenmerkt op de verschillende niveaus: individueel, organisatie- en netwerkniveau.

Bijlage 2.5

Werken aan het concept De Duurzame School

Binnen het concept van De Gezonde School wordt gewerkt aan systematische implementatie van gezondheidsonderwijs in het DNA van de school. Feitelijk is deze aanpak een voorbeeld van een 'whole school approach', waar ook DD onderdeel Leren voor Morgen aan werkt, en de reden waarom een deel van activiteiten van Jong Leren Eten ook via deze aanpak verloopt, maar dan gericht op het 'vignet voeding'. Er bestaat ook een vignet 'natuur en milieu' binnen Gezonde School. Vooral gericht op gezond binnenklimaat, maar met ook andere ambities.

Dat heeft geleid tot de vraag of (en hoe) eenzelfde parallel als Jong Leren Eten – Gezonde School ook zou kunnen leiden tot een concept 'Duurzame School – Gezonde School'.

Gericht op systematische implementatie van duurzaamheid in het DNA van de School. Met ook parameters als 'kwaliteit van interventies' en 'actieve ondersteuningsstructuur'. Dit heeft ertoe geleid dat het RIVM en SME Milieuadvies gezamenlijk een verkenning hebben uitgebracht in opdracht van ministerie I&W. Met verschillende scenario's voor implementatie, zoals 'parallel' of 'binnen' het concept van Gezonde School. Als duurzaamheid breed wordt ingevuld vraagt dat bijvoorbeeld inzet van de gezamenlijke ministeries I&W, LNV, EZK, BZK en OCW.

Het lijkt een goede optie om hier interdepartementaal op te trekken, en deze opgave te verkennen in het licht van a) Coöperatie Leren voor Morgen b) NME netwerk en partners c) interbestuurlijke samenwerking voor ondersteuningsstructuur en d) de bestaande instrumenten voor kennis NMD (bijv. Kennisnet), kwaliteitsmetingen, etc. e) de internationale afspraken rond SDG 4.7 en Whole School Approach.

De komende tijd wordt in gezamenlijkheid de verschillende scenario's nader onderzocht en uitgewerkt. Hieronder de tekst van een samenvatting van de verkenning.

Inleiding

Steeds meer scholen willen structureel aan duurzaamheid werken, met name aan de ontwikkeling van een duurzame leefstijl¹. In Nederland zijn veel partijen met expertise en aanbod in het domein duurzaamheid. De samenhang in dit aanbod is echter beperkt en er is weinig grip op kwaliteit. Hierdoor besteden veel scholen op projectmatige wijze en niet structureel aandacht aan duurzaamheidsthema's, met als gevolg dat het werken aan een duurzame leefstijl onvoldoende is geborgd op scholen en de effecten ervan op leerling niveau onbekend zijn.

Voldoende draagvlak

Er is ruim voldoende draagvlak voor integratie van gezondheid en aandacht voor natuur, milieu en duurzaamheid, zowel onder scholen als onder de Gezonde School-adviseurs en NME-professionals. Een groot aantal respondenten geeft aan dat scholen in de praktijk de thema's duurzaamheid en gezondheid al bij elkaar brengen, maar dat dit niet gestructureerd plaatsvindt en niet structureel ondersteund wordt. Het vraagt veel eigen initiatief en inzet om een passend en kwalitatief goed aanbod te vinden bij gebrek aan eenduidige gecoördineerde informatie.

Wens voor ondersteuning

Uit het literatuuronderzoek blijkt dat diverse NMD-onderwerpen ook bijdragen aan gezondheid, een gezonde leefstijl en het verbeteren van leerprestaties. Om die reden sluiten deze onderwerpen goed aan bij Gezonde School.

Scholen geven aan dat veel NMD-onderwerpen hun interesse hebben. Interessante onderwerpen zijn bijvoorbeeld het binnen- en buitenmilieu, een groen schoolplein, groen in de klas, moestuinen en schooltuinen. Meer groen heeft een positieve invloed op zowel gezondheid als leerprestaties. Het bevorderen van een beter buitenmilieu kan door meer te fietsen en lopen naar school. Dit onderwerp krijgt bij Gezonde School aandacht in het thema Bewegen en sport. Maar ook het stimuleren van het gebruik van kraanwater in plaats van drinken uit plastic verpakkingen past bij het Gezonde School thema Voeding en draagt bij aan een duurzame leefstijl. Het onderzoeksveld is echter nog vrij jong. NMD-onderwerpen die minder goed aansluiten bij het programma Gezonde School zijn: afval, klimaatadaptatie, duurzame energie, energiebesparing en duurzaam inkopen. NME-centra, maar ook andere partijen kunnen scholen wel goed ondersteunen bij deze specifieke onderwerpen. Scholen willen ondersteuning bij advies, opzet en uitvoering van NMD-onderwijs. Denk aan projecten, gastlessen, lesmaterialen, excursies en inspirerende voorbeelden. De verschillen tussen po, vo en mbo zijn hierbij minimaal. Van de scholen aangesloten bij Gezonde School geeft 69% aan graag financiële ondersteuning voor het werken aan NMD te ontvangen.

Conclusie

Uit de verkenning blijkt dat er bij scholen en Gezonde School-adviseurs ruim draagvlak is voor verdergaande integratie van de domeinen gezondheid en duurzaamheid in het aanbod naar scholen. De respondenten zien voordelen van een gezamenlijk programma waarin zowel gezondheid als duurzaamheid een plek krijgt en die vanuit een sterke landelijke ondersteuningsstructuur gevoed wordt. De domeinen zijn echter zo groot en veelomvattend, dat een volledige integratie (zoals beschreven in variant D) op korte termijn organisatorisch niet haalbaar lijkt. Voorgesteld wordt om enerzijds het huidige aanbod van Gezonde School te optimaliseren op de thema's natuur, milieu en duurzaamheid aansluitend bij criteria van Gezonde School. En anderzijds te starten met het verkrijgen van voldoende draagvlak van betrokkenen op tactisch en strategisch niveau voor de op- en inrichting van een programma 'Duurzame School'. 'Duurzame School' is dan gebaseerd op de organisatie en structurele planmatige en integrale aanpak van Gezonde School en wordt voorzien van een zelfde type ondersteuningsstructuur voor scholen. Hiermee wordt de mogelijkheid gecreëerd om, indien gewenst, beide programma's in de toekomst samen te voegen tot een landelijk programma 'Gezonde en Duurzame School'.

Onderwerpen op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid welke een duidelijke relatie hebben met het verbeteren van gezondheid, gezonde leefstijl en/of leerprestaties, blijven voorlopig in het aanbod van Gezonde School. Het aanbod van erkende Gezonde School-activiteiten is nog onvoldoende op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid. Dit behoeft de komende jaren extra aandacht zodat voor beide programma's een goed overzicht is van kwalitatief goede activiteiten voor scholen.

Aanbevelingen

Om toe te werken naar het optimaliseren van het huidige aanbod van het programma Gezonde School aangaande natuur, milieu en duurzaamheid én de domeinen op termijn te integreren, worden de volgende aanbevelingen aan de opdrachtgever het ministerie van I&W gedaan:

1. Organiseer de ontwikkeling van een sterke ondersteuningsstructuur voor het onderwijs specifiek voor natuur, milieu en duurzaamheid.
2. Integreer onderwerpen van natuur, milieu en duurzaamheid in bestaande gezondheidsthema's van Gezonde School.
3. Actualiseer het thema '(binnen)milieu en natuur' binnen Gezonde School.
4. Bied NMD-onderwijs programmatisch aan, waarbij de programmastructuur van Gezonde School als voorbeeld kan dienen.
5. Geef een impuls aan kwaliteit en erkenning van activiteiten op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid.

Annex 1: Verwijzing naar Evaluatierapporten

DuurzaamDoor:

- Rapportage DuurzaamDoor 2017-2020 + financieel overzicht
- Samenvatting + conclusies Lerende Evaluatie Good Work Company
- Diverse onderzoeken en rapporten op deelgebieden

Voor UNECE en UNESCO zijn internationale rapportages opgesteld.

<http://www.unece.org/env/esd/implementation.html> (open PDF Netherlands)

Jong Leren Eten:

- Magazine "voor een gezonde en duurzame generatie"
- Financieel overzicht
- Externe evaluatie Regioplan
- Diverse onderzoeken en rapporten op deelgebieden

Annex 2: Literatuurlijst en Afkortingen

Literatuurlijst : relevante literatuur is per pagina opgenomen in voetnoten.

Afkortingen

6 O's	= De zes O's (Overheid: rijk, Overheid: decentraal, Onderwijs, Onderzoek, Ondernemers, Onderop (NGO's, bottom-up))
BUZA	= Buitenlandse Zaken (ministerie van)
BZK	= Binnenlandse Zaken (ministerie van)
CBD	= Convention on Biodiversity
CEPA	= Communication, Education, Participation & Awareness
CITO	= Centraal Instituut Toets Ontwikkeling
CoP's	= Gemeenschap(s) of Practice
CSD	= Convention on sustainable Development
DO	= Duurzame Ontwikkeling
ENSI	= European Network for School Initiatives
ESD	= Education for Sustainable Development
EZ	= Economische Zaken (ministerie van)
GDO	= Gemeenten voor Duurzame Ontwikkeling (vereniging)
HO	= Hoger Onderwijs (HBO en Universiteiten)
I&M	= Infrastructuur en Milieu (ministerie van)
IPO	= Inter Provinciaal Overleg
IVN	= vereniging voor natuur- en milieueducatie en duurzaamheid (stichting, vereniging)
JLE	= Jong Leren Eten (voedsel educatie programma)
KED	= Kennis- en Educatie- Deal, in de zin van 'Green Deal' , maar dan gericht op Kennisproces
KUB	= Katholieke Universiteit Brabant
LvDO	= Leren voor Duurzame Ontwikkeling
MBO	= Middelbaar Beroepsonderwijs (ROC's, AOC's)
NME	= Natuur- en Milieu Educatie
NIB	° Natuur Inclusief Bouwen
NIBI	= Nederlands Instituut voor Biologie
NSOB	= Nederlandse School voor Openbaar Bestuur
OCW	= Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (ministerie van)
OU	= Open Universiteit
PABO	= Pedagogische Academie voor het basisonderwijs
PBL	= Planbureau voor de Leefomgeving
PT	= Participatietafel
PO	= Primair Onderwijs, basisschool
RLi	= Raad voor de Leefomgeving en infrastructuur
SDG	= Sustainable Development Goals (opvolging van de MDG's : Millenium Development Goals)
SLO	= Stichting Leerplan Ontwikkeling
UNECE	= United Nations Economic Council for Europe
UNESCO	= United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation
UvW	= Unie van Waterschappen
VNG	= vereniging Nederlandse Gemeenten
VO	= Voortgezet Onderwijs (VMBO, Havo VWO)
WUR	= Wageningen Universiteit en Research